Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor
Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret
Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links
Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

HISTORIE OG LOKALSAMFUND

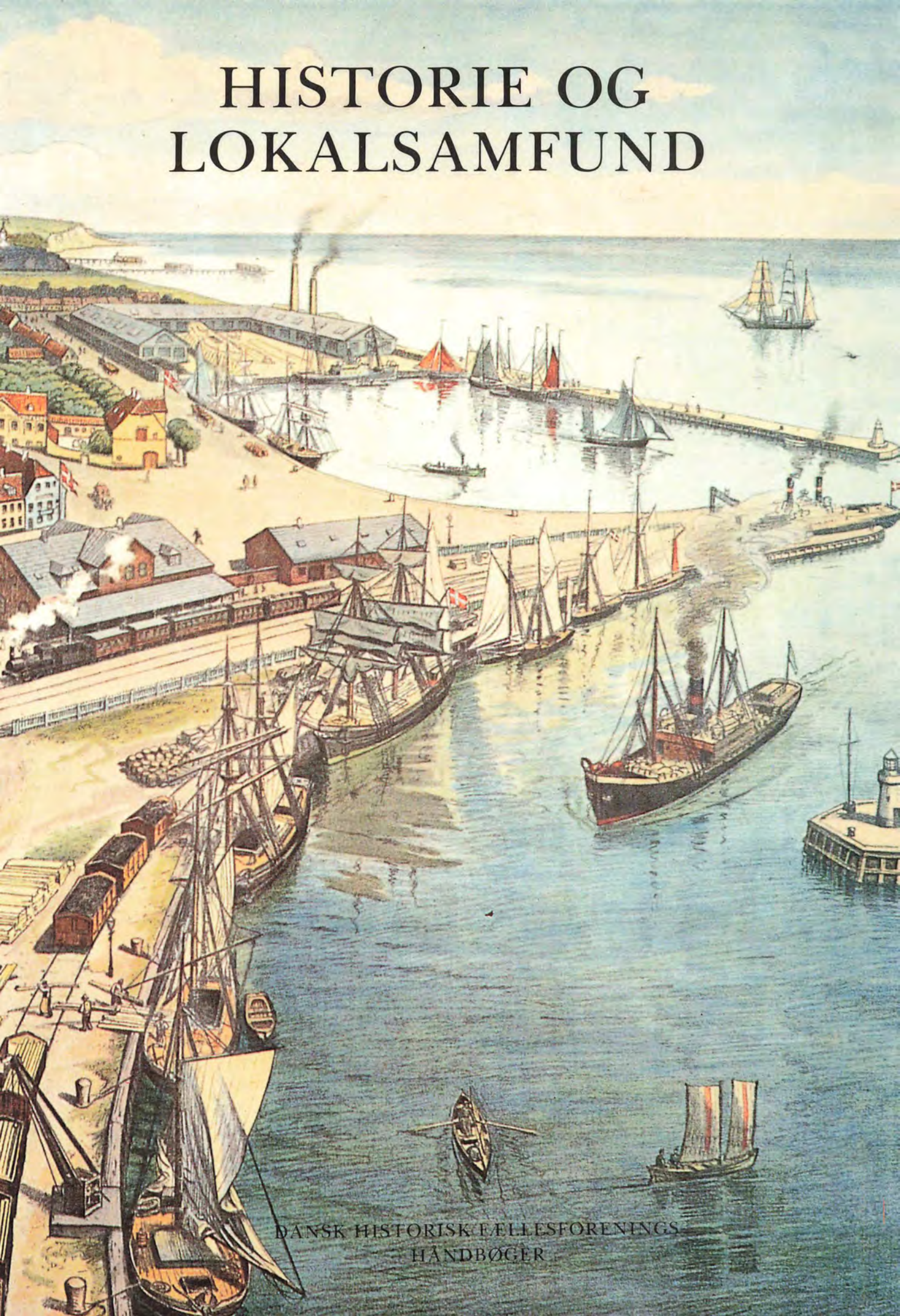

DANSK HISTORISK FÆLLESFORENINGS
HÅNDBØGER

HISTORIE OG LOKALSAMFUND

En håndbog i formidling

DANSK HISTORISK FÆLLESFORENINGS
HÅNDBØGER

HISTORIE OG LOKALSAMFUND

En håndbog i formidling

Redaktion: Søren Ehlers

KØBENHAVN 1990

Omslag:
P. Tom-Petersen:
Udsigt over en købstad.
Anskuelsesbillede i Danmarks lærerhøjskoles bibliotek.
Institut for Dansk skolehistorie.

Udsnit af kort,
hvortil Kort- og matrikelstyrelsen
har ophavsret, er gengivet med styrelsens
tilladelse (A. 403/85). Copyright.

© Dansk historisk fællesforening 1990
ISBN 87-7423-075-1
Sat og trykt i Winds Bogtrykkeri ApS, Haderslev

Forord

Der er i den pædagogiske verden stor lyst til at arbejde med *det lokale,* og denne indføring i arbejdet med lokalsamfundets historie er skrevet som en håndsrækning til den lærer, der er indstillet på at gå tværfagligt til værks for at udnytte det nære miljøs pædagogiske muligheder. Derfor er bogen lavet af forfattere, der både er erfarne undervisere og sagkyndige på deres felt. Bogens opbygning og indhold er resultatet af indgående drøftelser i forfattergruppen.

Historie og lokalsamfund henvender sig først og fremmest til læsere uden særlige forudsætninger, men dette hensyn har ikke afholdt forfatterne fra at dyrke specielle sider af deres emne. Det er blevet en bog med meget stof, mange illustrationer og henvisninger, men samtidig har vi søgt at begrænse antallet af fagudtryk. Den enkelte artikel er formet som en selvstændig indføring og kan derfor sagtens læses alene. Dansk historisk Fællesforening udgav i 1985 en kortere introduktion *Vejledning i lokalhistorie,* der henvender sig til den lokalhistoriske skribent. Den læser, der ønsker at gå grundigt til værks, kan med fordel benytte Vejledningen sammen med DHF's kommende udgivelse *Kulturhistorisk opslagsværk.*

For enhver lærer er det en stor og noget uoverskuelig opgave at udarbejde undervisningsmateriale om sit lokalsamfund. De færreste har beskæftiget sig med emnet i deres uddannelsestid, og mange af de kurser, der har været udbudt, har haft et nødtørftigt præg. *Historie og lokalsamfund* vil kunne fungere som den længe savnede grundbog på lærerkurser rundt om i landet. Bogens forfattere stiller sig gerne til rådighed som instruktører – deres adresser og telefonnumre er anført bagest i bogen.

Vi har først og fremmest lagt vægt på at være oplysende og igangsættende. Derfor deler forfatterne ud af deres erfaringer, og derfor er der gjort noget ud af illustrationerne. Hvis bogen eller dele af den bliver brugt af elever og studerende, af arkiv- og museumsfolk og af lærere på skoler og uudannelsesinstitutioner, har Dansk historisk Fællesforening og forfatterne nået målet.

Søren Ehlers

Indholdsfortegnelse

Forord 5

Om artiklerne 9

Ole Sørensen
Lokalhistorie i folkeskolen 11
- Tværfaglighed og didaktik 11
- Didaktiske og metodiske anvisninger 14

Henrik Adrian
Gymnasieelever og lokalhistorie 19
- Indledning 19
- Fra kaos til orden? To historier 20
- Skoletvang, elevinteresse og historisk forståelse 21
- Faglige analyseformer 24
- Historiefaget og lokalhistorien 26

Karl-Erik Frandsen
Kulturlandskabet i undervisningen i lokalhistorie 29
- Det fysiske landskab 29
- Kulturlandskabet 29
- Kort som historiske kilder 31
- Udskiftning og udflytning 33
- Udstykninger i 1800-tallet 35
- Nutiden 36

Peter Jørgensen
Landsbyen 39
- Hvad er en landsby 39
- Bebyggelsen og befolkningsudviklingen 40
- Landsbyens fællesskaber 42
- Landsbyen og landbrugserhvervet i dag 44

Vilfred Friborg Hansen
Købstad og stationsby 47
- Den anden industrialiserings byer fra 1950'erne til i dag 48
- Den første industrialiserings byer ca. 1850-ca. 1920 51
- Middelalderens byer 56
- Vikingetidens byer 59
- Generelt 59

Henrik Adrian, Henrik Mogensen og Hannelene Toft Jensen
Hovedstaden – storbyen og det nye bylandskab 61
- Storbyen 61
- Brokvartererne – eksemplet Østerbro 64
- Landsbyen, der bliver forstad – eksemplet Herlev 66
- Stationsbyen, der bliver forstad – eksemplet Ballerup 70

Henrik Adrian
Storbyplanlægning 76

Hannelene Toft Jensen
Kortlæsning i storbylandskabet 79

Henrik Adrian
Kvarteranalyse 82

Henrik Adrian
Interview 84

Knud Holch Andersen
Familie og hushold 86
- Grundlæggende livsformer i det moderne Danmark 86
- Undersøgelse af familieformer i det moderne samfund 87
- Historien bag de urbane familieformer 88
- Historien bag de rurale familieformer 90
- Historien kan kun opleves fra nutiden 92

Birgit Knudsen
Vores egen skole 94
- »Husker du vor skoletid!« 94
- I »den stråtækte« 94
- Skolen omkring århundredskiftet 95
- Embedsbøger 96
- Undervisningsmaterialer 96

Birgit Knudsen
Fattigdom og sygdom 98
- Fattigdom og sygdom i forrige århundrede 98
- Tvangsarbejdsanstalten 99
- Fattiggårde 100
- Fattighuse 100
- Interview med ældre mennesker 100

Birgit Knudsen
Foreningen og fritiden 102
Den »planlagte« fritid 102
Idræt og fællesskab 102
Fodbold 103
Sport og samfundsgruppe 103
De folkelige bevægelser 103
Skolen som kulturcenter 104

Henrik Adrian
Arbejde og lokalhistorie 105
Arbejdet 105
Arbejdsprocessens udvikling:
fra håndværk til industri 105
Service- og informationsarbejdet 110
Andet servicearbejde: husarbejdet 111
Lokale muligheder og forhold 111

Henrik Adrian
Virksomhedsanalyse 115
Den rumlige beskrivelse 115
Produktionsflow 116
Materialebalancen i flow'et 116
Arbejdsfunktionsbeskrivelse 116
Arbejdskraftens forhold 117
Særlige forhold 117
Teknologiudviklingen 117

Grete Rung og Jørgen Dieckmann Rasmussen
Velkommen på arkiver og museer 118
Arkiv og museumsstruktur 120
Arkivernes historie 121
Museernes historie 123
Hvad finder man i arkiver og på museer? .. 124
Ved man da ikke alt? 127
Besøg på arkiv og/eller museum 128
Hvilke fag kan bruge museer og arkiver ... 129

Peter V. Christensen
Lokalhistorisk litteratursøgning
– en vejledning 131
Om at benytte trykt litteratur 131
Lokalbibliografi 134
Andre bibliografiske hjælpemidler 134
Litteraturhenvisninger 139

Om artiklerne

Lokalhistorie i folkeskolen er på ingen måde noget nyt, men først i den vejledende læseplan fra 1984 anbefales lokalhistorien direkte. Overlærer *Ole Sørensen,* der også er museumspædagog ved Søllerød Museum, skriver i bogens første artikel om de fagdidaktiske overvejelser, der må følge barnet på dets vej fra børnehaveklasse mod 10. klasse. Situationen i gymnasiet er en anden – her er lokalhistorie først i de senere år blevet et naturligt element i undervisningen – men med gymnasiereformen, der betoner samspillet mellem den enkelte og samfundet og desuden indfører skriftlige historieopgaver, vil lokalhistoriens stilling utvivlsomt blive styrket. *Henrik Adrian,* Herlev Gymnasium, der er pædagogisk medarbejder ved Amtscentralen for Undervisningsmidler i Københavns Amt, lægger i sin artikel vægt på elevernes selvstændige analyse af det, der kan observeres direkte i lokalsamfundet.

Når lærere med historie, geografi, biologi og samfundsfag slår sig sammen, kan de få meget ud af at arbejde med kulturlandskabet. Der findes en del kyndige lærere, der er i stand til at tage deres elever ud i det åbne landskab og der vise udviklingens gang. *Karl-Erik Frandsen,* Historisk Institut ved Københavns Universitet, giver i sin artikel et eksempel på, hvad der kan læses i gamle kort om en og samme landsby. Vor ældste samlede bebyggelsesform er landsbyen blevet kaldt, og overlærer *Peter Jørgensen,* der er leder af det lokalhistoriske arkiv i Svenstrup, følger i sit bidrag landsbyen fra de ældste tider frem til nutidens miljøproblemer. Landsbyen er et godt undervisningsemne, og en undersøgelse af landbrugets arbejdsprocesser indgår naturligt i artiklen.

Stationsbyen, købstaden, forstaden og storbyen er emnet for to stofmættede artikler. Lektor *Vilfred Friborg Hansen,* Rønde, viser i sin artikel de mange muligheder, der ligger i at arbejde med byerne. Mange træk er fælles overalt i Danmark, og forfatteren anslår nogle temaer, der med fordel kan dyrkes i hjembyen. Hovedstaden er landets eneste egentlige storby. En tværfaglig arbejdsgruppe bestående af Henrik Adrian (Herlev Gymnasium), Hannelene Toft Jensen (historiker, Planstyrelsen) og Henrik Mogensen (lokalhistoriker, Ungdomsdatacentret Ballerup) prøver at få fat i hovedtrækkene i den komplicerede storbydannelse. København er byen, der voksede og voksede, og forfatterne undersøger bl.a. udviklingen i brokvartererne og de tilgrænsende forstæder. Østerbro, Herlev og Ballerup bliver trukket frem som eksempler. I et særligt afsnit gives der en redegørelse for den planlægning, der også har forsøgt at forme storbyens udvikling. Hannelene Toft Jensen giver gennem en række kortudsnit eksempler på, hvordan man kan arbejde med kortanalyse og forstå bylandskabets udvikling, og Henrik Adrian lægger op til brug af kvarteranalyse og brug af interviews.

Familien er i alle sine variationer det formidlende led mellem det enkelte menneske og det omgivende samfund, skriver *Knud Holch Andersen,* Thisted Gymnasium. Familiens historie er et emne, der ofte optager eleverne stærkt, og det lægger naturligt op til et samarbejde mellem fagene. De tværfaglige perspektiver er også noget centralt for overlærer *Birgit Knudsen,* der er pædagogisk medarbejder ved Amtscentralen for Undervisningsmidler i Ålborg. Hun skriver om emnerne fattigdom, fritidsliv og opdragelse og peger bl.a. på de rige muligheder, der ligger i at arbejde med de institutioner fra ældre tid, der stadig kan genfindes i lokalsamfundet.

Arbejdsprocesser er emnet for *Henrik Adrians* anden store artikel, der bl.a. introducerer en række begreber, som eleverne kan bruge, når de undersøger arbejdsmiljøer i lokalsamfundet. Især er der grund til at interessere sig for de lokale virksomheder, og i et appendiks til artiklen viser forfatteren, hvordan eleverne selv kan gennemføre en virksomhedsanalyse.

Arkiver, museer og biblioteker er centrale institutioner for enhver, der vil arbejde med lokalhistorien, men desværre udnyttes mulighederne kun sjældent fuldt ud. *Jørgen Dieckmann Rasmussen,* Byhistorisk Arkiv i Esbjerg, og *Grete Rung,* Roskilde Museum, fortæller om alt det, der gemmer sig bag murene, og de giver en række vink om, hvad brugeren kan gøre for at få de rigtige materialer frem. I bogens sidste artikel vejleder bibliotekar *Peter V. Christensen,* der selv er aktiv lokalhistoriker i Allerød, i kunsten at finde frem til den rette litteratur.

Lokalhistorie i folkeskolen

Af Ole Sørensen

Tværfaglighed og didaktik

»Vi startede med at få noget at vide om forholdene i skole og hjem omkring 1900-tallet, og hvordan man interviewede, og om hvordan vi skulle opføre os ude hos ofrene. Bagefter fik vi nogle spørgsmål, som vi skulle formulere, som vi ville. Da vi havde gjort det, cyklede vi ud til Evald for at interviewe.

Vi har fordelt arbejdet og har samarbejdet godt. Da vi interviewede Evald, var der nogle gange, han sagde, at vi skulle slukke båndoptageren, fordi han skulle fortælle en vittighed eller noget, der ikke kom interviewet ved.

Det har været meget sjovt og hyggeligt, selvom det var svært at skrive af fra båndoptageren. Det var også sjovere at få tingene ind ved hjælp af fremmede mennesker i stedet for at terpe bøger«.

Sådan fortæller en gruppe elever fra en 7. klasse om deres oplevelse af et arbejde med lokalhistorie. Når man arbejder med lokalsamfundet/lokalhistorien i undervisningen, er der stor forskel på, hvordan eleverne oplever og engagerer sig i emnet. De fleste elever vil umiddelbart være parate til at gå igang, men der er, som vi iøvrigt kender det fra historieundervisningen, større elever, som ikke kan se nytten af at beskæftige sig med sådanne emner – bl.a. fordi emnerne ikke indgår i et prøvepensum.

De mindre elever er parate til at opleve og til at opleve med alle sanser. De kan blive vældig optaget af fortælling og oplevelsen af at se og arbejde med »noget fra gamle dage«.

De større elever er mere parate til selv at iagttage og indsamle data, og kan de f.eks. få lov at arbejde med at dokumentere deres iagttagelser gennem fremstillingen af foto- eller diasserier eller gennem video-optagelse, bliver deres motivation næsten sikker. De større elever vil normalt også være motiverede for og også kunne få et godt arbejde ud af at lave interview i forbindelse med indsamling af data.

Kongevejen i Holte, ca. 1935.
(Byhistorisk Arkiv, Søllerød).

Stationspladsen i Holte, 1922.
(Byhistorisk Arkiv, Søllerød).

I det hele taget er elevernes selvvirksomhed en vigtig motivationsfaktor både for større og for mindre elever. Birgit Knudsen skriver om *»Historisk rekonstruktion«* i Ideer til historieundervisningen, 3.-5. klasse 1986, s. 49-65, og Frank Lauridsen behandler samme emne i *Historie og Samtidsorientering* (herefter H & S) sep. 1985, s. 450-454. Emnet er senest behandlet i H & S, dec. 1987, s. 211-214, i artiklen *»Tag historien i dine egne hænder«* af Jørgen Skaastrup.

Men elevernes selvvirksomhed medfører også begrænsninger i valget af emne/tema og materialer. De mindre elever skal fortrinsvis arbejde med håndgribelige materialer og forholdsvis enkle problemstillinger. I *»Ideer til historieundervisningen 3.-5. klasse«* vises forskellige muligheder for at gøre historieundervisningen levende bl.a. gennem inddragelse af lokalhistorie. De større elever vil kunne klare mere komplicerede problemstillinger, men materialerne skal fortsat være rimeligt håndgribelige. Kurt Hartvig Petersen giver i *»Historien omkring dig«* (1986) med tilhørende lærervejledning en række forslag med nyttige anvisninger på arbejde med lokalhistoriske emner.

Tværfaglig undervisning

Den tværfaglige undervisning er blevet mere almindelig i skolernes dagligdag, og emner og temaer fra lokalsamfundet og lokalhistorien har været blandt de hyppigt valgte, fordi eleverne har deres erfaringer fra lokalmiljøet, de kender det. Sammenhænge, som

»Christiansminde«, cafe og restaurant. Vedbæk, ca. 1910. (Byhistorisk Arkiv, Søllerød).

ellers kan være abstrakte, bliver mere konkrete, når de eksempler, der anvendes til undersøgelse og forklaring, er de velkendte fra lokalsamfundet og lokalhistorien. Derfor er lokalsamfundet og lokalhistorien gode at inddrage i folkeskolens undervisning i orienteringsfagene.

Der peges da også direkte eller indirekte på denne mulighed i en række fags formål, vejledende læseplaner og undervisningsvejledninger. Mest konkret sker det i formålene for de vejledende læseplaner for historie og samtidsorientering.

Tværfagligheden kan udmøntes på flere måder. Mest almindelig er nok, at elementer fra andre fag inddrages i det valgte undervisningsforløb.

Ikke så almindeligt er et samarbejde mellem to eller flere fag og dets lærere med bidrag til en alsidig belysning af et emne eller et tema fra lokalsamfundet.

Mindre almindelig er også et egentligt projektarbejde, hvor fagene indgår i en integreret behandling af et emne eller et tema og styres af en eller flere problemstillinger/problemer.

I arbejdet med emner og temaer fra lokalsamfundet og lokalhistorien er der mange eksempler på såvel det løsere samarbejde som egentlige projekter, hvor en eller flere klasser har gennemført omfattende arbejder med undersøgelser af nutidige forhold i lokalsamfundet og deres sammenhæng med forhold i tidligere perioder i lokalsamfundet.

Blandt de valgte emner har ofte været skolen og dens historie, men også det nuværende bysamfund og dets oprindelse har mange steder været emnet for projektarbejdet. Se f.eks. *»Skolen – en kilde til samfundshistorien«* af Ning de Coninck-Smith i H & S, dec. 1987, s. 199-207 og *»En købstad«* og *»To landsogne«* s. 6-22 i den anførte bog af Kurt Hartvig Petersen. Sådanne bredere tværfaglige undervisningsforløb afsluttes i mange tilfælde med en udstilling, hvor eleverne får lejlighed til at fremvise produktet af deres anstrengelser i form af plancher med kort og billeder og ofte også modeller af »før og nu« og fremlægning af genstande.

Tværfagligheden i sådanne projekter centrerer sig, når det drejer sig om en bred belysning af lokalsamfundet i dag, oftest om fagene samtidsorientering og geografi som basis og med bidrag fra historie og kristendomskundskab (lokalhistorien) vedrørende den historiske baggrund, og fra biologi vedrørende naturgivne, miljømæssige og økologiske forhold.

Tværfagligheden i projekter, som drejer sig om først og fremmest at belyse lokalhistoriske forhold, centrerer sig om faget historie og med bidrag fra kristendomskundskab, geografi (vedrørende befolknings- og bebyggelsesforhold, landskabs- og ressourceforhold) og biologi (vedrørende livsbetingelser og levevilkår for planter, dyr og mennesker).

Lokalsamfundet og lokalhistorie i undervisningen: Lov om folkeskolen og fagene

Baggrunden for al undervisning i folkeskolen er Lov om folkeskolen af 25. juni 1975. I den er fastlagt, hvilke fag der skal undervises i.

Fagmålene for de enkelte fag fastsættes af Undervisningsministeren, mens indholdet af fagene udsendes som vejledende læseplaner af Undervisningsministeren.

Det er herefter op til de enkelte kommuner at udarbejde læseplaner, gældende for kommunens skolevæsen som helhed eller for de enkelte skoler, ud fra fagmålene og de vejledende læseplaner.

Stofudvælgelse og metode er lærerens sag, men Undervisningsministeren udsender sammen med de vejledende læseplaner også undervisningsvejledninger, som er forslag til, hvordan læseplanen kan udmøntes i skolens dagligdag.

Da de fleste kommuner vedtager de vejledende læseplaner som de kommunale rammer for undervisningen, har de læseplansudvalg, som Undervisningsministeren nedsætter, en meget stor indflydelse på den daglige undervisningssituation og lærerens arbejde.

De fleste undervisningsmaterialer »lever« yderligere »op« til de vejledende læseplaner og er med til at styre undervisningen gennem deres valg af indhold.

Derfor er det vigtigt, om der står noget om et fagligt område som lokalhistorie – og hvad der står om det.

Selvom rammerne for fagene umiddelbart kan synes snævre, er der dog store muligheder for, at elever og lærere selv kan bestemme, hvilke emner og temaer, de vil beskæftige sig med, og på hvilken måde.

I en række læseplaner forudsættes det, at man inddrager det omgivende samfund i videste forstand, og her kommer arbejdet med lokalsamfundet/lokalhistorien ind som en naturlig del af undervisningen.

Der er altså både en »lovlig baggrund« og en stærk tilskyndelse til at beskæftige sig med lokalsamfundet.

H & S har gennem årene bragt en række artikler, der diskuterer, hvordan lokalhistorie kan – og bør – indgå i historieundervisningen i folkeskolen. Se således Verner Bruhn: *»Lokalhistorie – en vej til historieoplevelse«*, sep. 1978, s. 256-264, Helge Stavnsbjerg: *»Lokalhistorie i folkeskolen – hvorfor og hvordan«*, dec. 1983, s. 267-278, Helge Stavnsbjerg: *Lokalhistorie i fremtidens skole – en didaktisk skitse«*, sep. 1985, s. 387-395, Leo Bisgaard: *»Hvad er lokalhistoriens særpræg?«*, juni 1986, s. 97-106, Jens Aage Poulsen: *»Lokalhistorie og historisk bevidsthed«*, juni 1987, s. 75-78 og Frode Rasmussen: *»Undersøgelser i samtidsorientering«*, juni 1987, s. 115-122.

I undervisningsvejledningen for historie begrundes arbejdet med lokalhistorie ud fra den antagelse, *»at historiske problemstillinger, der let kan virke abstrakte for børn, kan få en mere konkret karakter..«*, fordi *»begrebet »samfund« let kan opfattes som noget uvirkeligt og abstrakt, medens deres lokale omgivelser er håndgribelige og kendte«*. Som et resultat af undervisningen ser undervisningsvejledningen muligheden for, at *»Lokalhistorien kan være med til at styrke elevernes opfattelse af, at de selv er en del af historien og selv er med til at skabe den«*.

Didaktiske overvejelser over undervisning med lokalsamfundet og lokalhistorien

Didaktiske overvejelser er overvejelser over sammenhængen mellem undervisningens mål og midler: Indholdet af undervisningen og organiseringen af undervisningssituationen/-forløbet: Undervisningsformer, arbejdsformer, undervisningsmaterialer og brugen af det omgivende samfund i videste forstand.

Som det er dokumenteret, er lokalsamfunds-/lokalhistoriske emner institutionaliseret via de vejledende læseplaner. Igennem et samarbejde mellem en række fag kan der etableres tværfaglige undervisningsforløb og undervisningsprojekter.

Når læreren – sammen med eleverne i det omfang,

»Bjerggården«, Gl. Holte, 1894.
(Byhistorisk Arkiv, Søllerød).

Den gamle dampskibsbro i Vedbæk, ca. 1912. Anløbssted for dampskibsruten mellem København og Helsingør.
(Byhistorisk Arkiv, Søllerød).

det er muligt – skal beslutte indhold og organisation af et undervisningsemne eller -tema, skal læreren have »i baghovedet«, om det valgte område nu også kan bidrage til opfyldelsen af de faglige mål af indholdsmæssig og metodisk art. Derudover skal læreren overveje tilrettelæggelsen af undervisningsforløbet og valget af arbejdsformer og materialer ud fra elevernes alder og faglige modenhed; den tid, der er til rådighed; samt de muligheder, der er for at inddrage det omgivende samfund – og desværre i den forbindelse alt for ofte, hvilke udgifter der er forbundet med denne brug.

For at give lærer og elever den fornødne oversigt over undervisningsforløbet kan disse didaktiske overvejelser nedfældes i et skema med angivelse af tidsforbruget fastlagt i elevernes skema uge for uge; indholdet af de enkelte undervisningstimer, undervisningsformer og arbejdsformer, der skal benyttes; materialer, der skal anvendes – og måske bestilles eller rekvireres; ekskursioner og gæstelærerbesøg, der skal aftales. Afslutningen på undervisningsforløbet fastlægges ligeledes: Skal afleveringen være en skriftlig rapportering eller en mundtlig rapportering med f.eks. hjælp af lydbånd, dias, video, film – eller måske en kombination? Skal det være en aflevering i form af en udstilling kombineret med præsentation for andre elever på skolen, forældre etc.? Skal afleveringen forme sig som en ekskursion i lokalsamfundet med eleverne på skift som guide på steder, som de har sat sig særlig ind i? Skal afleveringen være et møde/en konfrontation med mennesker fra lokalsamfundet – politikere, embedsmænd fra rådhuset, folk fra institutioner, lokale foreninger, græsrodsbevægelser etc. – alt efter undervisningsemnet – og med indlæg, spørgsmål og diskussion forberedt af eleverne? Skal afleveringen være et læserbrev, et diskus-

Tømrerværksted, Vedbæk, ca. 1915.
(Byhistorisk Arkiv, Søllerød).

sionsindlæg i avisen eller et indslag i lokalradioen eller lokal-tv? Der er mange muligheder, men formålet og formen af afslutningen på undervisningsforløbet må være klarlagt og fastlagt i rimeligt omfang allerede fra starten.

Samarbejdet med andre fag og tværfaglig undervisning kræver en særlig indsats af lærerne, der bliver involveret.

Et samarbejde mellem to eller flere fag om f.eks. et lokalhistorisk emne eller tema forudsætter et tæt lærersamarbejde og en præcis tilrettelæggelse af undervisningsforløbet. Lærerne går skiftevis ind i forløbet med deres eget fag, og det skal være helt klart fra starten af undervisningsforløbet: Hvad eleverne skal beskæftige sig med i de enkelte fag; hvilken sammenhæng der er imellem de enkelte fags bidrag – og det skulle gerne komme til at stå lysende klart for eleverne; hvilket tidsforbrug der er afsat til de enkelte fags indslag; hvilken rækkefølge fagenes bidrag skal komme i; hvilke materialer der skal anvendes, og om de enkelte materialer evt. skal anvendes i flere af fagene; hvilke fællesarbejder der kan blive tale om – eks. ekskursioner, gæstelærerbesøg; hvilke undervisningsformer og arbejdsformer de enkelte fag vil inddrage; hvordan afslutningen på opgaven og afleveringen af den skal foregå.

I et tværfagligt undervisningsforløb kræves der udover den her skitserede planlægning, at de involverede lærere også indgår i undervisningsforløbet tværfagligt, at de overtager og fortsætter den undervisning, som kollegaen afleverer. For eleverne er det ligemeget, om der står historie, geografi, dansk, husgerning, musik eller formning på skemaet – de skal opleve og arbejde med sammenhænge i lokalsamfundet/lokalhistorien.

I de følgende artikler præsenteres et overflødighedshorn af metodiske forslag og forslag til undervisningsmaterialer til eleverne og baggrundslitteratur til læreren – men der er også lagt op til nogle store faglige og ikke mindst arbejdsmæssige udfordringer, såfremt de materialer, der »skjuler« sig i arkiver, museer og andre institutioner skal kunne udnyttes i undervisningen.

I afsnittet om arkiver og museer er der redegjort for denne problematik. Der findes allerede en del undervisningstilrettelagte materialer fra arkiver og museer og andre institutioner til brug i undervisningen i lokalhistorie, men det er oftest tilfældigt, hvilke emner der er behandlet. Det er sjældent, at materialerne er skabt, fordi man følte et fagligt-pædagogisk behov. Materialeproblemet diskuteres i nogle artikler i H & S, sep. 1985. Se således Kurt Hartvig Petersen: *»Om undervisningsmaterialer og lokalhistorie«*, s. 396-405, Hans Jørgen Hansen: *»Værløse gennem 10.000 år«*, s. 432-436 og Ole Sørensen: *»Materialer til undervisningen i lokalhistorie«*, s. 464-472.

Tilrettelæggelsen og fremstillingen af undervisningsegnede materialer ud fra arkivalier og museumsgenstande er ikke nogen ligetil sag. Det kræver ved siden af den pædagogiske indsigt i allerhøjeste grad også en faglig indsigt, og dertil er det meget tidkrævende at lave den slags arbejde. I H & S har arkiv- og museumsfolk givet deres mening til kende. Se Peter Jørgensen: *»Et lokalhistorisk arkiv, dets indhold og muligheder«*, dec. 1979, s. 416-419, Inge Adriansen: *»Muligheder og umuligheder – om brug af museumsgenstande i undervisningen«*, apr. 1981, s. 16-37, Merete Staack: *»Museet og historieundervisningen«*, sep. 1981, s. 253-259 og Marianne Schäfer: *»Det sjoveste er at besøge folk og få noget med sig hjem«*, sep. 1985, s. 437-442.

Det kan ikke forventes, at arkiver, museer og andre institutioner på den ene side eller lærerne på den anden side kan – eller vil – klare det alene. De nødvendige ressourcer – økonomisk og tidsmæsigt – må stilles til rådighed for et samarbejde mellem lærere og fagfolk af de kommunale myndigheder/skolevæsenet. Man kan henvise til gode resultater adskillige steder i landet. Se i H & S, sep. 1985: *»Lokalhistorisk pionerarbejde i Allerød«* af Ole Reimer og *»Værløse gennem 10.000 år«*, hvor Hans Jørgen Hansen skriver om arbejdet med at lave hæfter til historieundervisningen. Niels Kolinds artikel *»Den industrielle udvikling i Horsens«*, H & S, juni 1986, s. 94-96, handler om udarbejdelsen af et omfattende materialesæt.

Didaktiske og metodiske anvisninger

Indskolingen (Bh.- og 1.-2. klasse)

Der findes ingen direkte anvisninger på, at lokalsamfundet og lokalhistorien *skal* inddrages i undervisningen.

I børnehaveklassen, hvor man videreführer og udvider de aktiviteter, som børnene har haft mulighed for at opleve i børnehaven, har man traditionelt arbejdet meget med det omgivende samfund og foretaget observationer i lokalsamfundet.

I de senere år er det også blevet almindeligt, at undervisningen i 1.-2. klasse inddrager emner fra orienteringsfagene i tværfaglige undervisningsforløb. I den sammenhæng har det været naturligt at bruge lokalsamfundet til iagttagelser og indsamling af viden.

De steder, hvor man arbejder med »samordnet indskoling«, er en stor del af undervisningen organiseret omkring »værksteder«, hvor eleverne på tværs af klasserne (Bh,- og 1.-2. klasse) arbejder sammen om løsningen af opgaverne. »Værkstederne« kan etableres omkring mange forskellige emner, og der vil ofte være anledning til at beskæftige sig med forhold i lokalsamfundet – og måske også emner fra lokalhistorien.

De lærere, der vil inddrage lokalsamfundet og lokalhistorien i undervisningen i indskolingen, bør undersøge mulighederne for at anskueliggøre de emner, de vil arbejde med, ved hjælp af billeder og »historier« fra det lokalhistoriske arkiv og ved hjælp af dels udstillingerne i Museet og dels enkeltgenstande, der kan »fortælle« noget af den »historie«, man vil inddrage i emnet. Der er også mange muligheder for at inddrage såvel kulturlandskabet som byområdet med dets forskellige bygninger.

De arbejdsformer, som vil være almindelige, er iagttagelsen, fortællingen, samtalen og selvvirksomheden. En form for selvvirksomhed i »værkstederne« kunne være at arbejde med tidligere tiders »håndarbejde« – som f.eks. spinding, vævning (lette væveformer), fremstilling af forskellige lergenstande til husholdningen, dyrkning af korn og andre planter fra tidligere tiders jordbrug – og måske høst med gamle redskaber. Madlavning med enkle opskrifter på egnsretter er også en god værkstedsaktivitet. *»Ideer til historieundervisningen 3.-5. klasse«*, 1986, s. 50-52 og 56-60.

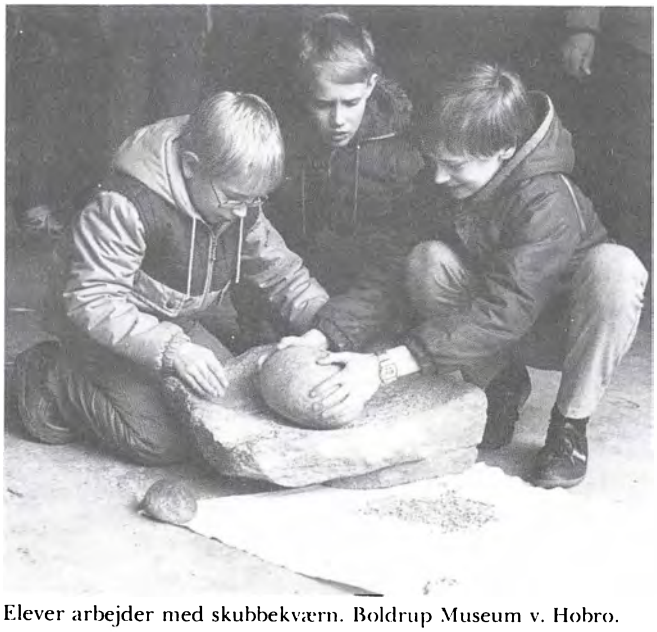

Elever arbejder med skubbekværn. Boldrup Museum v. Hobro.

Elever hegler hør. Boldrup Museum v. Hobro.

3.-5. klasse

Elever på disse klassetrin har hentet sig en del erfaringer og historisk viden – især fra deres lokalsamfund – som kan udnyttes i undervisningen. Det vil bl.a. derfor være naturligt at tage udgangspunkt i lokalsamfundet/lokalhistorien i forbindelse med en stor del af de emner og temaer, som de skal beskæftige sig med i orienteringsfagene. Se nærmere i *»Ideer til historieundervisningen 3.-5. klasse,* 1986.

I skolens nærmeste omgivelser er der overalt i landet mange muligheder: oldtidsminder, kulturlandskabet, kirken, huse fra forskellige perioder, offentlige bygninger, håndværkervirksomheder, fabrikker, handelscentre, gadenavne etc.

Der er rige muligheder for ikke alene at lave undervisningsforløb med undersøgelser af forhold i lokalsamfundet inden for de enkelte fags rammer, men også undervisningsforløb af tværfaglig art, hvad enten det drejer sig om et undervisningsforløb, hvortil fagene bidrager hver for sig, eller det drejer sig om et egentligt undervisningsprojekt.

Der skal tages hensyn til elevernes udviklingstrin, og derfor bør undervisningens indhold være så konkret som muligt. Det kan tilgodeses på flere måder – ekskursioner i lokalsamfundet for at iagttage de fænomener, der arbejdes med – billeder, og gerne billeder, der giver mulighed for sammenligning mellem »før og nu«. En velegnet måde at udnytte billederne fra »før« er at gå ud i lokalsamfundet og iagttage og sammenligne motivet fra »før« med virkeligheden i dag – kort over lokalsamfundet fra forskellige perioder kan sammenlignes, så eleverne kan få en konkret oplevelse af forandringer i deres omgivende samfund. På kort fra f.eks. 1880'erne, 1930'erne og 1980'erne kan eleverne farve vejforløb, jernbane, landsbyer, stationsbyer, købstad, landbrugsjord, vandløb, havn, industriområder etc. med hver sin farve, således at forandringen bliver tydelig. Sådanne aktiviteter kan give anledning til samtale om – og måske undersøgelse af – hvorfor disse forandringer er sket.

3. klasse på Stolpedalsskolen i Ålborg arbejder med billeder.
Foto: Peter Jørgensen.

Eftersom arbejdet med lokalsamfundet/lokalhistorien gerne skulle være en del af arbejdet med det danske samfund og Danmarkshistorien, er det vigtigt at vælge emner, temaer og perioder fra lokalsamfundet/lokalhistorien, der har en sammenhæng med almene, nationale begivenheder, forhold og personer. I de vejledende læseplaner *»Historie 84«* og *»Historie 81«* og de tilhørende undervisningsvejledninger er der en række bud på emner og temaer, der kan arbejdes med tværfagligt og tage deres udgangspunkt i lokalsamfundet/lokalhistorien og ende i en behandling af generelle forhold i det danske samfund/Danmarkshistorien.

I den vejledende læseplan og tilhørende undervisningsvejledning for faget biologi er der ikke egentlige anvisninger på brugen af lokalsamfundet – bortset fra, at der anbefales iagttagelser på ture i naturen, men netop sådanne naturiagttagelser kan være vigtige for forståelsen af sammenhænge af forhold og problemer i det nære samfund, som behandles ud fra geografiske og historiske forudsætninger. I den vejledende læseplan og tilhørende undervisningsvejledning for faget geografi er der en række såvel indholdsmæssige som metodiske anvisninger på brugen af de nære omgivelser.

3. klasse på Stolpedalsskolen undersøger Ålborg bys udvikling.
Foto: Peter Jørgensen.

6.-7. klasse

Orienteringsfagene biologi, geografi og historie er obligatoriske fag med særskilte timer på disse to klassetrin, derfor vil undervisningen i almindelighed være fagdelt. Mange steder arbejder man dog også på disse klassetrin tværfagligt i større eller mindre udstrækning.

De tre fags vejledende læseplaner og undervisningsvejledninger giver hver for sig anvisning på muligheder for at inddrage lokalsamfundet/lokalhistorien i forskellige emner, temaer og perioder.

I biologi skal undervisningen bl.a. omfatte økologi og miljøproblemer.

I geografi skal undervisningen bl.a. omfatte regionalgeografi, og *»hjemegnen«* anbefales som en af regionerne, der skal behandles, samt systematisk geografi, der skal behandle *»befolknings-, bebyggelses-, økonomisk, social og politisk geografi samt landskabsøkologi«*.

I historie skal undervisningen bl.a. omfatte Danmarks historie, herunder lokalhistorie – *».. det danske samfunds udvikling, herunder lokalsamfundets historie fra oldtiden til omk. 1800«*. Den kronologiske afgrænsning kan dog overskrides: *»På alle klassetrin kan indgå emner, som kronologisk kan overskride de enkelte perioders afgrænsning«* – *».. der arbejdes desuden med enkelte temaer«*.

Der gives ingen direkte anvisning på tværfaglig undervisning, men netop et arbejde med lokalsamfundet/lokalhistorien giver rige muligheder for undervisningsforløb, hvor de tre orienteringsfag – sammen med fag som kristendomskundskab/religion, dansk, hjemkundskab og muligvis andre – bredt kan behandle forhold og problemer i det nære samfund – aktuelt og historisk.

Kurt Hartvig Petersen skriver om de tværfaglige muligheder, i *»Historien omkring dig«* (1986), og mange artikler i H & S giver gode ideer. I *»Lokalhistorie – overvejelser omkring fremgangsmåder«* af Inger Røgild, sep. 1983, s. 202-211, skriver hun om arbejdet i en 6. klasse, og Peter Jørgensen arbejder med samme klassetrin i sin artikel *»Udvikling – reform – revolution. Udskiftning og landboreformer som et emne i 6. klasse«*, dec. 1985, s. 527-530. Uffe Larsen beretter om arbejdet med 7. klassetrin i *»Fra bondens Thy til banens by«*, sep. 1985, s. 419-423, og Peter Jørgensen lader sin 7. klasse arbejde med *»Mejeri og brugsforening som eksempel på lokalhistorie i undervisningen«*, sep. 1985, s. 429-431. Man kan også pege på Jørgen Skaastrups *»Tag historien i dine egne hænder«*, dec. 1987, s. 211-214, og Peter Jørgensens seneste artikel *»Landboreformerne – et undervisningsforløb på 7.-8. klassetrin«*, marts 1988, s. 48-52.

Et tværfagligt projekt kunne f.eks. være: *»Kulturlandskabet i vores kommune«*. Til et sådant emne kunne

biologi bidrage med undersøgelser af lokale økologiske forhold og af miljøproblemer. Geografi kunne bidrage med undersøgelser af, hvordan det nutidige landskab er sammensat: Landbrugsland, andre former for åbent land, skove, vådområder, kystområder, byområder, industriområder, handelscentre, havn, veje, jernbaner og befolkningsgeografi. Historie kunne bidrage med undersøgelser af de historiske forudsætninger: De tidlige bondesamfunds omdannelse af landskabet, bydannelsernes indflydelse på landskabet – bebyggelse, veje, havne etc. – industrialiseringens indflydelse, den indflydelse, som samfundsudviklingen efter 2. verdenskrig har betydet – landsplanlægning, regionalplanlægning, lokalplanlægning.

I fagenes undervisningsvejledninger redegøres for metoder og hjælpemidler. Mange hjælpemidler vil kunne bruges på tværs af fagene: kort, billeder – flyfotos, skriftlige kilder af forskellig slags. Der vil være rige muligheder for at bruge det omgivende samfund gennem ekskursioner, feltundersøgelser, interviews og gennem brug af kommunale institutioner, det lokalhistoriske arkiv og museet.

Et sådant tværfagligt projekt kræver megen tid og en omfattende planlægning, men det vil også kunne give både elever og lærere særdeles gode oplevelser – fagligt såvel som menneskeligt.

Elever fra Svenstrup skole deltager i arkæologisk feltarbejde.

Elever får forklaret en arkæologisk udgravning.
Foto: Københavns Amtsmuseumsråd.

8.-10. klasse

På disse klassetrin er både biologi og geografi valgfag, mens historie er obligatorisk i 8.-9. klasse og valgfag i 10. klasse, og samtidsorientering optræder som nyt fag og obligatorisk i 8.-10. klasse. Dette begrænser mulighederne for tværfaglig undervisning mellem orienteringsfagene. I egentlige undervisningsprojekter, hvor f.eks. historie og samtidsorientering indgår i en tværfaglig sammenhæng, vil biologiske og geografiske emner være nødvendige at inddrage for at få den fulde belysning af en række emner og temaer fra lokalsamfundet/lokalhistorien. I de to fags vejledende læseplaner og tilhørende undervisningsvejledninger er der en række indholds- og metodeforslag, som direkte kan indgå i tværfaglige undervisningsforløb om lokalsamfundet: *»Naturforvaltning; Forurening; Genbrug; Undersøgelse af et naturområde; Biologiens anvendelse i samfundet; Løsningen af miljøproblemer«* – *»Trafik og transport; Det danske landskab: industrien og samfundet, den organiske produktion, turisme, landskabsøkologi, ressourcer i lokalsamfundet, jordbund, landskabet og dets tilblivelse; Lokalsamfundet som udvalgt region«*.

Dansk og kristendomskundskab/religion kan i mange sammenhænge inddrages i den tværfaglige behandling af emner fra lokalsamfundet/lokalhistorien, ligesom valgfagene i den praktisk-musiske faggruppe kan inddrages. F.eks. kan et emne som »Folkelige bevægelser/Græsrødder« inddrage tekster, sange, digtning fra danskundervisningen og undersøgelse af religiøse bevægelser i lokalsamfundet fra undervisningen i kristendomskundskab/religion. Se artiklen »Græsrødder« i Peter Jørgensen, Birgit Knudsen og Ole Sørensen: *»Avisen i undervisningen«*, 1987.

Der er rige muligheder i både historie og samtidsorientering for at tage udgangspunkt i det nære samfund, og en stor del af undervisningsforløbene vil kunne koncentreres udelukkende om forhold og problemer i lokalsamfundet.

F.eks. vil et emne som »Demokrati i nærsamfun-

Aktive elever på museet.
Foto: Jan Spliid, Søllerød Museum, Vedbækfundene.

det« i et tværfagligt arbejde mellem samtidsorientering og historie – iøvrigt også kunne omfatte dansk og kristendomskundskab/religion i visse dele af forløbet – kunne koncentreres udelukkende om eksempler fra de lokale forhold: Det kommunale selvstyre og den historiske baggrund/ Partier og Borgerlister/ Lokallister, der opstiller til kommunalvalg/ Den kommunale administration – og borgerne/ Kommunale institutioner – og borgerne/ Borgernes muligheder for medindflydelse/ De unge og kommunen/ Græsrødder, pressionsgrupper og protestbevægelser/ Kommunen og foreningslivet: Borgerforeninger – grundejerforeninger – religiøse bevægelser – politiske foreninger – ungdomsorganisationer – sportsforeninger – kulturelle foreninger – medborgerhuse.

Et arbejde med et sådant emne giver mulighed for at anvende mange forskellige hjælpemidler og metoder. Der vil være lejlighed for eleverne til at komme i forbindelse med deres lokalsamfund på mange leder og kanter, og de vil få lejlighed til at møde/interviewe/diskutere med mennesker fra lokalsamfundet, som repræsenterer vidt forskellige arbejds- og virkeområder, meninger og holdninger.

Det lokalhistoriske arkiv og museet vil kunne inddrages direkte i elevernes selvvirksomhed omkring undervisningens gennemførelse. Som det er anført i kapitlet om arkiver og museer skal man dog vide, hvad man vil, og hvilke oplysninger man ønsker; og man skal huske at lave de nødvendige aftaler med arkivet og museet i god tid i forvejen, det giver de bedste muligheder for at få et ordentligt udbytte af besøget.

SUPPLERENDE LITTERATUROVERSIGT

»Idebog. Lokalhistorie«. Dansk Historisk Fællesforening, 1977.
»Lokalhistorie. En vejledning til undervisnings- og studiebrug«. Red. Leif Ingvorsen. Dansk Historisk Fællesforenings Håndbøger 1978.
»De nye tider; hvordan industrialiseringen forandrede vores dagligdag«. Red. Finn Arvid Olsson, Jørgen Burchardt og Geert Egger. Nationalmuseet, 2. rev. udgave, 1981.
»Nye strømninger i dansk lokalhistorie«. Forlaget Historia, 1981.
»Lokalorienteret pædagogik – en løsning på opdragelseskrisen?« Red. Chr. Vognsen. Gyldendals Pædagogiske Bibliotek, 1984.
»Lokalhistorie. Ide og metode«. Amtscentralen for undervisningsmidler, Odense, 1984
»Historie & Samtidsorientering«, 24. årg., september 1985, Temanummer om Lokalhistorie.
»Historie & Samtidsorientering«, 24. årg., september 1985, side 416-418: »Bymiljøet i undervisningen«, af Peter Dragsbo.
»Historie & Samtidsorientering«, 25. årg., september 1986, side 161-174: »Udvandrerne fra Humble sogn 1869-99. Datamaten som hjælpemiddel i folkeskolens historieundervisning«, af Michael Bang.
»Historie & Samtidsorientering«, 26. årg., marts 1987, side 12-24: »Tørvetrillere, blegemænd, rejekællinger, flødehusarer og alle de andre«, af Marie-Therese Hoppe. (Artiklen kan bruges direkte i undervisningen).

Gymnasieelever og lokalhistorie

Af Henrik Adrian

Indledning

Baggrunden for undervisningen i lokalhistorie

»Lokalhistorie« er blevet en af de redningsplanker, der lægges ud, når historieundervisningen er for kedelig, traditionel, eller når nye muligheder skal afprøves.

For år tilbage var der blandt faghistorikere en diskussion om »det lokale« i forhold til »rigshistorien«. Det »fine« var selvfølgelig rigshistorien, den skulle alle kende til. Og »rigshistorien« kunne heldigvis kun udforskes i de centrale arkiver og i nærheden af Slotsholmen. Samtidig var der en opfattelse af, at »lokalhistorie« var for slægtsforskere, amatørforskere og folkelivsforskere eller skolelærere – ikke for den politisk oplyste faghistoriker, der skulle dække de afgørende politiske og økonomiske sammenhænge. På den anden side i diskussionen var der folk, der mente, at også »lokalhistorien« kunne give bidrag til »rigshistorien«.

»Hverdagshistorie«, »arbejderhistorie«, »kvindehistorie«, »industrihistorie« m.v. blev i 70erne og 80erne forskningsområder i historiefaget, der fik sin egen plads ved siden af den traditionelle politiske og økonomiske historie. Og for gymnasieeleverne betød dette, at helt nye stofområder og deres egne livsbetingelser nu kunne komme til at indgå i gymnasieundervisningen i historie.

Interessant nok skete der tilsvarende ændringer i de øvrige humanistiske og samfundsvidenskabelige gymnasiefag. Dansk-faget ændredes fra et litterært indholdsbestemt fag til et bredere tekstbehandlende fag. Religion kom til at omfatte diskussioner af en række livsanskuelser og hverdagsopfattelser, og både samfundsfaget og geografi tog i højere grad udgangspunkt i lokale og hverdagsskabte sammenhænge fremfor i teoretiske systemer og modeller.

»Lokalhistorie« – undersøgelser og diskussion af et »lokalsamfunds udvikling og forhold« er derved blevet et centralt udgangspunkt for undervisningen i mange fag i gymnasiet. Og denne artikel vil prøve at give en oversigt, der på den ene side opstiller overvejelser om problemerne ved at udnytte lokalsamfundet i gymnasieundervisningen, og som på den anden side vil redegøre for de muligheder, der er for at inddrage »omgivelserne« i en levende gymnasieundervisning.

Den traditionelle klasseundervisning overfor »ud af skolen-aktiviteter«

I den traditionelle klasseundervisning er det læreren, der har »styr på« eleverne. Undervisningsmaterialet (grundbøger og kilder) er udvalgt på forhånd. Eleverne stilles overfor afgrænsede opgaver, der kan løses på forholdsvis kort tid (lektionslængden). Opkvikkende indslag som lærerforedrag, film eller video kan supplere de elementer, læreren kan sammensætte sin undervisning af.

Klasseundervisningen fylder meget i gymnasiet. Det er en undervisningsform, der på mange måder opleves som effektiv af både lærere og elever. Udgangspunktet for mine overvejelser er imidlertid, at denne undervisningsform er problematisk og er med til at hindre eleverne i at få en historisk forståelse og viden, som har betydning for dem selv. Og det er mit udgangspunkt, at eleverne ikke skal lære historie af nationale eller ideologiske grunde, eller fordi de skal have karakterer i faget, men at de skal arbejde med historiske problemer og historisk materiale for selv at kunne tage stilling til og deltage aktivt i det samfund, som de er medborgere i.

Der er tre problemstillinger, jeg som lærer mener, det er vigtigt at forholde sig til, og som jeg nærmere vil prøve at redegøre for:

1) problemet med at få skabt en »offentlighed« i klassen, hvor erfaringer og oplevelser kan formuleres, fremlægges og bearbejdes.
2) problemet med at få skabt en forståelse hos eleverne for at erfaringer (andres og egne) er betinget af historiske og materielle omstændigheder – samt at de ikke er selvfølgelige og dermed uinteressante.
3) problemet med at få skabt fremgangsmåder og begreber, der med udgangspunkt i elevernes erfaringsverden under konfrontation med andres »verden« kan sikre eleverne historisk forståelse og muligheder for historiske tolkninger af både deres samtid og fortiden.
(kilde: Gymnasieundersøgelsen. 4. Rapport s. 43 ff.)

Det sidste forhold er det egentlige fagdidaktiske problem, hvor mere generelle overvejelser om historiefaget-lokalhistorien og forskellige fremgangsmåder spiller en rolle for lærerens faglige tilrettelæggelse af undervisningen. De to første punkter handler mere om de problemer, der er med rammerne for gymna-

Rosenvænget
Det gamle villakvarter fra 1850'erne har bevaret mange gamle borgerskabsboliger. Nogle nye er dog kommet til.
Kilde: Forfatteren.

siets undervisning i bred forstand. De første punkter drøftes i afsnittet om »Tvang og interesse«.

Det tredje problemfelt kan beskrives praktisk. Når læreren gentagne gange har oplevet klasseundervisningens kedsommelighed – ligesom eleverne, og prøver at forny undervisningen ved at forlade »klasseværelset«, opstår problemerne med »kaos og manglende faglighed«. Elevernes oplevelser og forhold til omgivelserne udenfor skolen er på forhånd bestemt som »ikke-skole« og som »ufaglig«.

Er der noget som helst, der kan fastholde eleverne i en »faglig sammenhæng«, i en sammenhæng, der giver dem mulighed for historisk forståelse, i det øjeblik historietimerne (eller anden undervisning) foregår udenfor klasseværelset? Er der nogle fremgangsmåder og nogle faglige begrebsmæssige sammenhænge (teorier), der kan være til hjælp for eleverne i deres tilegnelse af historien udenfor skolens mure? Dette problem vil blive drøftet i afsnittet »Analyseformer«.

Arbejdet med lokalhistorie kan selvfølgelig også ske i form af traditionel klasseundervisning. Heldigvis. Men problemerne i denne form for undervisning er velkendt for gymnasiets lærere, så udgangspunktet for de følgende overvejelser vil være de særlige muligheder, som »lokalsamfundet« og »ud-af-skolen-aktiviteter« giver gymnasieundervisningen.

Til introduktion af de problemer jeg vil prøve at bearbejde, kommer der nu to »historier« om elevers besøg i de gamle københavnske brokvarterer.

Fra kaos til orden? To historier

Om at besøge et brokvarter en kold formiddag

Klassen havde sammen med lærerne aftalt at arbejde med de gamle københavnske brokvarterer. Som omegnsboere fra Herlev var deres egne oplevelser af København begrænset til centrum og strøggaderne og den familie, der var efterladt i byen.

En gruppe havde valgt at arbejde med Østerbro. De fik en kort lærerintroduktion til kvarteret gennem iagttagelse af to kort over kvarteret, hvor udviklingen fra omkr. 1850 til 1920 kunne ses. De havde sammen med læreren planlagt en rute, så de blev ført gennem forskellige bebyggelsesperioder og forskellige dele af kvarteret. Det var nysgerrige elever, der på egen hånd var vant til at henvende sig til folk, og som sjældent holdt op, førend de fik svar på deres spørgsmål. Det var, hvad vi lærere kaldte en »selvstyrende og aktiv gruppe«.

Det første gruppen »løb ind i« var baggårdene til de fornemme borgerskabsejendomme i Classensgadekvarteret. Det chokerede dem at se forsiden og bagsiden af borgerskabets bebyggelser fra slutningen af 1800-tallet. Hvorfor så der sådan ud? De prøvede at snakke med enkelte beboere om det, men fandt ikke på deres tur en forklaring, de selv var tilfredse med.

Det næste, de prøvede, var at komme ind i en af de gamle villaer i Rosenvænget. Og det lykkedes. En ældre dame fortalte vidt og bredt om huset og dets beboere langt tilbage i 1800-tallet. Og hun fortalte om kvarteret idag.

Og så fortalte hun om sin tid i Kina og viste ting frem og gav te. Gruppen kom hjem med mod på at finde mere stof om borgerskabets liv og huse i 1800-tallet og løse problemet med forsiden/bagsiden i borgerskabets lejligheder. Men det var den gamle dame, der havde gjort det største indtryk – hun inviterede klassen på te og viste lysbilleder om Kina i 30erne.

Den anden gruppes historie er anderledes. Den havde valgt at arbejde med Nørrebro, for som en af deltagerne fortalte senere »... der var så mange bøger om Nørrebro på hylden i biblioteket«. Øjensynligt kendte ingen af eleverne til kvarteret i forvejen (senere viste det sig dog, at et af gruppemedlemmerne havde en hel del familie i kvarteret, men det havde han »glemt« – han kendte ikke byen). Også denne

Indgang til Østerbro
Store lejligheder og pompøse facader med pynt på gesimsen er en del af 90'ernes Østerbro.
Nu har Monberg og Thorsen valgt at flytte deres hovedsæde ind i borgerskabets pragtlejligheder og modebutikker holder til i kælderetagen. Kilde: Forfatteren.

gruppe fik udleveret kortmateriale og fik en lærerintroduktion til deres område. Gruppen var, hvad vi lærere kaldte, en »passiv og styret gruppe«.

De traskede så afsted ud ad Frederiksborggade en kold og fugtig februarformiddag – samtidig med Østerbrogruppen.

De så ikke noget. Husene på Frederiksborggade var beskidte og sorte, der var butikker i stueetagen, og så kom »Søerne«. De gik lidt rundt i Blågårdsgadekvarteret, men så ikke nogen mennesker, der var værd at spørge om noget. Det var ikke muligt at finde ud af noget om husene, for der var ingen at spørge om noget. Og det var for koldt at skrive noget ned eller lave skitser.

Et par måneder efter blev gruppen interviewet om turen til Nørrebro. »...Aldrig har vi kedet os så meget i undervisningen, som den dag vi besøgte Nørrebro – jeg vidste ikke hvorfor vi skulle derind, eller hvad jeg skulle se på – vi tænkte bare på at få det overstået og så være hjemme med toget, når skolen sluttede klokken to...«.

Hvor de fleste af klassens grupper næste dag mødte op og var meget vilde med at fortælle om alle deres oplevelser og om de mennesker, de havde snakket med, havde den »passive gruppe« intet at fortælle. Men gennem de andres begejstring og fortællinger gik det op for dem, at det måske også var deres egen manglende interesse, der betød noget, og de aftalte derfor med én af klassens lærere at han skulle følge dem rundt på Nørrebro en anden dag.

Men også denne tur gik dårligt. Læreren viste dem rundt fra borgerskabets huse ved Søtorvet til resterne af det gamle Nørrebro med de små baggårdslejligheder. Og de fandt et baggårdsværksted, der stadig fungerede.

Men det var »rundvisning« i skolen. Læreren var med. Rundvisningen var uden betydning for det, der interesserede gruppens deltagere. Det havde utvivlsomt været lettere for gruppen, om den havde læst sig til stoffet og »skrevet det af« og afleveret det. De besøg, de havde i København, hjalp ikke. I første omgang. (Kilde: Gymnasieundersøgelsen. 4. Rapport s. 45-48).

Sådan ser lærerens tolkning af situationen ud. Hvis man går lidt mere ned under overfladen, er der imidlertid flere overvejelser at hente ud af de to historier. For det første var den »aktive gruppe« i stand til at udnytte de muligheder, som den stødte på undervejs. Den havde i sin problemstilling og i sit oplevelsesberedskab mulighed for at tage udgangspunkt i det »stof«, som kvarteret tilbød i form at bygninger, facader, gader og mennesker. Baggrunden for dette beredskab var udviklet gennem den tidligere undervisning i form af en række forskellige »analyseformer«, som jeg vil komme ind på senere.

Men den anden gruppes problemer er i virkeligheden mere interessant. I hvert fald svarer det mere til lærerens normale problem. For det er ikke rigtigt,

Gamle skure på Østerbro
I perioden indtil fjernvarmens og oliefyrets tidsalder var skure af træ normale bygninger i byen. Skuret her er et kommunalt arbejdsskur fra 20'erne. Kilde: Forfatteren.

at eleverne ikke oplevede noget på Nørrebro. De oplevede (og det fortalte de også) kulden, det dårlige vejr, trøstesløsheden og deres egen uformåenhed i forhold til skolens krav. De havde faktisk ingen anden mening med turen end den tvang, skolen havde lagt ned over dem. Og selv med den ekstra lærerrundvisning, hvor de fik »udpeget« det, der fagligt set var værd at iagttage, var problemet stadig »hvad betyder det for mig?«.

At skille fagligt indhold og elevinteresse, er i en diskussion af de faglige muligheder en analytisk fremgangsmåde, hvor en lærer tankemæssigt kan holde tingene adskilt. Men i praksis går det ikke. Interessen, erkendelsen af et problems betydning for én selv, må være tilstede i den form for humanistisk undervisning, som historiefaget omfatter, hvis eleverne skal have noget ud af undervisningen.

Skoletvang, elevinteresse og historisk forståelse

Elevernes »historieopfattelse og -forståelse«

Der er ingen dansk uddannelsesforskning, der empirisk prøver at se på gymnasieelevers historieopfattelser og evt. hvordan den ændres gennem undervisningen. Derimod er der både i England, Tyskland og i Sverige undersøgelser og forskning omkring historieundervisningen og elevernes stilling i den.

Men der kan være elementer til en sådan analyse i de få gymnasieforskningsprojekter, der har været i de seneste år.

Diskussionen i gymnasiet om elevernes historiske bevidsthed og opfattelse af sammenhængene i den historiske udvikling har som de fleste gymnasiefags pædagogiske diskussion et fagligt sprog og en faglig tilgang. Lærerne er »faglærere« og pædagogiske problemer omformuleres ofte til en faglig »ikke-pædagogisk« sammenhæng. Spørgsmålet om elevernes »hi-

storiske bevidsthed« bliver i lærerdiskussionen til spørgsmålet om, hvilken historieopfattelse og hvilke historiske forklaringstyper eleverne skal kende til – elevernes »historiske sammenhængsforståelse« bliver i diskussionen formuleret som problemerne om, hvilke »lange linier«, der skal undervises i, og hvilke svar fagvidenskaben i øjeblikket har på dette spørgsmål.

Eleverne spiller i denne sammenhæng rollen som lærernes objekt, de skal »fyldes« med viden af lærerne, der henter deres historiske materiale fra den historiefaglige og videnskabelige debat.

Men udgangspunktet i hverdagens undervisningssituation må være mødet mellem læreren (der i gymnasiet repræsenterer de faglige krav) og så eleverne. Og hvor lærernes situation og faglige opfattelse er velkendt, er det mere diffust og vanskeligt med eleverne.

Historieopfattelse og historisk bevidsthed er kun i et meget begrænset omfang et resultat af undervisning, men historisk bevidsthed udvikles gennem et livs akkumulerede erfaringer og af samfundsgruppers kollektive aktiviteter og medfølgende »utopiforestillinger« og »billeder« af fortiden.

Derfor er det vigtigt, at elevernes egne opfattelser og udtryk kommer frem i undervisningen og bliver til »stof« i faget, samtidig med at eleverne iagttager og oplever »historiske forklaringer«, »historisk bevidsthed«, »myter« og »modbilleder« komme til udtryk i de sammenhænge, som hverdagslivet er så fyldt med.

Skolen kan (også) i begrænset omfang være »historieproducent« – i alle fag og i det tidligere folkeskoleforløb er der blevet skabt »historisk bevidsthed« og »historiske forklaringer«, som eleverne er bærere af. Men det er som med så meget menneskeligt – et meget modsigelsesfyldt billede, der fremtræder, hvis man går ned i elevernes opfattelser og akkumulerede forståelser.

»Den pædagogiske gruppe i Lund«, der er en blandet lærer-forskergruppe tilknyttet litteraturstudiet ved Lunds Universitet, har gennem en række beskrivelser af undervisningsforløb, hvor »historisk bevidsthed« har stået i centrum for deres overvejelser, prøvet at karakterisere elevers historiske forståelse og opfattelser.

I rapporter og i en række spændende artikler prøver Jan Thavenius og Lars-Göran Malmgren m.fl. at sammenfatte deres overvejelser om de former for historiebevidsthed, de har oplevet hos eleverne set i forhold til den videnskabelige diskussion om »historisk udvikling og forståelse«, som er udviklet i de humanistiske fag.

Det vigtige set udfra en dansk synsvinkel er, at de påviser det komplekse mønster af opfattelser og forestillinger, eleverne har af fortiden. Og de beskriver den betydning som erfaringsdannelsen hos hver enkelt elev har for dette mønster af opfattelser. Hvor det i den danske gymnasiediskussion ofte er blevet fremhævet, at det er et »modenhedsspørgsmål«, et spørgsmål om, at eleverne er i stand til at beherske abstrakte begreber (udfra en lineær psykologisk udviklingsopfattelse lånt hos Piaget), er det for Lundgruppen kombinationen af hverdagslivserfaringer og undervisningsindholdet – og de modsætninger og konflikter, der udspringer heraf, der er det væsentlige stof, der skal bearbejdes gennem undervisningen.

Lund-gruppens undersøgelser omfatter skoleundervisning i det, der i Danmark svarer til folkeskolens ældste klasser, gymnasiet og EFG og hertil enkelte voksenundervisningsforløb. De vigtigste undervisningsaktiviteter, der beskrives, er tekstlæsning og gruppediskussioner og elevernes egne skriveprocesser.

Med baggrund i Lund-gruppens undersøgelser kan man sige, at der ikke er nogen omvej eller enkel metode, der kan sikre eleverne »historisk forståelse«. Udviklingen af historisk forståelse hos det enkelte menneske er en proces, der hænger sammen med den konkrete erfarings- og tilegnelsesproces, og den kan ikke sættes på formel eller på forhånd fastlægges. Det er en modsigelsesfyldt proces og den »skjulte læreplan« og skolens tvangsformer spiller en afgørende rolle for den måde »historisk bevidsthed og forståelse« etableres på i skolesammenhænge.

Skoletvangen og instrumentel læreproces

Netop ved, at eleverne i arbejdet med lokalsamfundet forlader skolen i »skoletiden«, åbnes der op for en lang række konflikter, der skabes ved den form for tvang, som skolen indirekte udøver over både elever og lærere.

I Gymnasieundersøgelsen er både de kortsigtede og de mere langsigtede tvangsmæssige mekanismer beskrevet. Time- og fagstrukturen og lektionssystemet fastholder elever og lærere i et rollespil, og i et sæt af overlevelses- og tilpasningsstrategier, der er tæt knyttet til den enkelte times forløb og de udfoldelsesmuligheder, som selve klasserummet giver. Og det langsigtede evalueringskrav (karaktersystemet) sætter sit præg på eleverne og lærerne i form af »karakteradfærd«.

Kendskabet til »klassesituationen« og lærerens begrænsede handlemuligheder i den enkelte time giver eleverne en følelse af tryghed og gør, at de gennem (for nogen gennem bitter) erfaring kan overskue deres muligheder og indretter sig herpå. Lærerne ser »aktive« og »passive« elever i timen, adfærdsmønstre, som kan have meget forskellig baggrund, men som antyder forskellige måder, eleverne klarer situationen på.

Men når skolen forlades »i skoletiden« opstår utrygheden, både for læreren og for eleverne.

Det langsigtede krav til undervisningen og eleverne er stadig det samme (eksamenssystemet og karaktergivning og fagkrav), men de kortsigtede rammer (tidsstrukturen, klasseundervisningen) er gået i opløs-

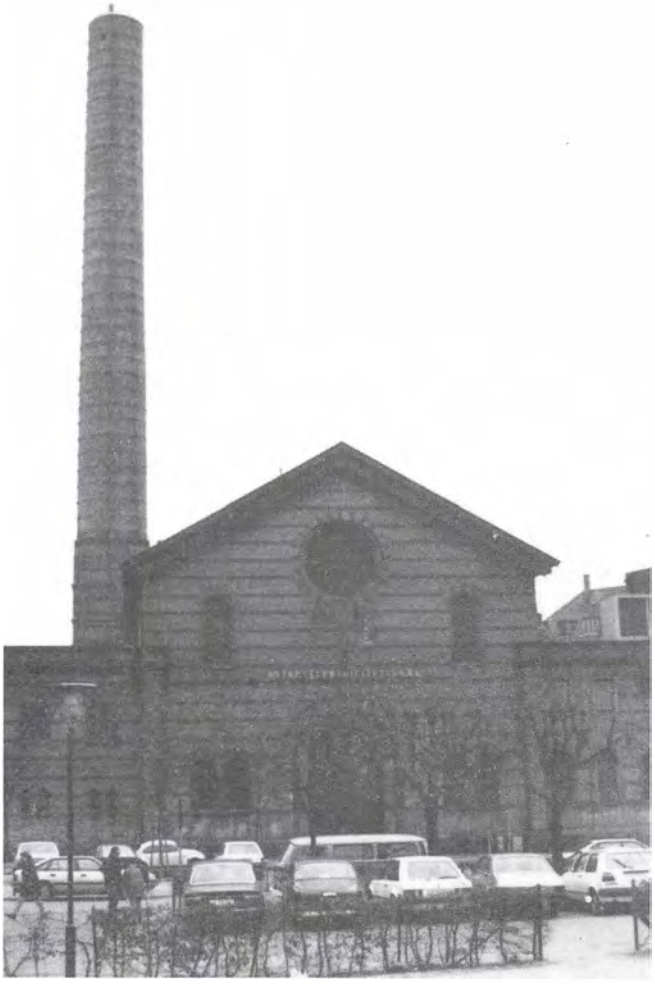

Offentlig forsyning – El
Østre Elværk er fra den periode, hvor elproduktionen gerne skulle vokse. Den lave spænding på 110 volt var et problem, især når strømmen skulle flyttes over længere afstande, er højspænding nødvendig. Københavns kommune måtte derfor lave en særlig højspændingsledning fra Østre Elværk til Vanløse, så denne bydel kunne få strøm.
Først i 50'erne blev jævnstrømsnettet i København ændret til vekselstrøm og 220 volt. Kilde: Forfatteren.

ning. Og både lærer og elever skal gennemgå en læreproces for at kunne klare denne nye situation på rimelig måde.

Elevernes egen skoleopfattelse spiller i denne sammenhæng en stor rolle som handlingsvejledning for dem. Nogle elever har et skarpt skel mellem »skoletid« og »fri tid«. Skoletiden er den tid, hvor de underlægger sig skolens (= lærerens) krav, mens fritiden er »fri tid«, hvor man selv bestemmer. Andre elever har ikke en sådan opsplittet forståelse af skolens krav i forhold til »fritiden«. De går i »skole« også i fritiden. De udfører aktiviteter, der støtter skolens arbejde, og de »læser« i fritiden og interesserer sig selv for de emner, der er i skolens tilbud af fag og undervisning.

Elever med den første form for skoleopfattelse har et forsvarsberedskab mod, at skolen underlægger sig al deres energi og deres tid. De opfatter skolen på linie med et lønarbejde, der bare skal overstås. Mens den anden gruppe elever integrerer skole og fritid og ikke er særligt gode til at sætte grænser for, hvad skolen egentlig skal bestemme i forhold til deres eget liv. På den anden side kan det også medføre, at de bedre er i stand til at klare de krav, skolen stiller til dem om forståelse og aktivitet.

Når »fritiden« indføres i skoletiden, og der lægges vægt på elevernes selvorganiserede aktiviteter, opstår vanskeligheder for eleverne. De to skoleopfattelser, som er groft beskrevet ovenfor, »styrer« forskellige måder at klare situationen på. Nogle elever vil faktisk prøve at holde »fri«. Både fordi læreren og klasserummet ikke er der, og fordi de er vant til en instrumentel måde at opfatte skolen på. Andre elever vil opleve det at forlade klasseværelset og læreren som en mulighed for at udvikle sig og opleve noget spændende. Som endnu en mulighed, der giver viden og fordybelse – og bedre forståelse og måske højere karakter. Men nu mangler lærerens kontante faglige vejledning til at sikre, at stof og oplevelser, der indgår i »skolearbejdet«, er »skolerelevant«. Så også for disse elever giver »ud-af-skolen-aktiviteterne« problemer, og ofte kan de faglige krav til arbejdet føles uoverkommelige.

Når lærer og elev begynder at bruge lokalsamfundet, er det som vist gennem de to indledende historier en meget modsigelsesfyldt proces. Elever med en instrumentel skoleopfattelse skal sikres – måske bedst ved at opgaver og krav er præcist formuleret og afgrænset og ved at også de berøringspunkter til emnet, som eleverne selv har, kan få mulighed for at spille en rolle i deres undersøgelser. Men det vigtigste er, at der gennem de stadigt gentagne aktiviteter »ud-af-skolen« opbygges erfaringer med, hvad der sker, når skolens tvang øjensynligt ophæves. Holdet må således sikres løbende diskussioner af arbejdsformer og resultater og muligheder ved den anvendte arbejdsform og ved den anderledes fastlagte læreproces.

Mødet med mennesker, der ikke er lærere

Det er en vigtig pointe i denne form for læreproces, at andre mennesker end de professionelle lærere inddrages i elevernes læreproces. Det lokale samfund har en lang række mennesker, der er interesseret i at påvirke, hjælpe eller fortælle eleverne om forhold, som de selv er optaget af.

Hvor læreren er til rådighed for eleverne – det er selvfølgeligt, er det vanskeligere med andre mennesker. De skal faktisk overtales, man må indrette sig på deres præmisser, og ved samtaler og hjælp er det svært for eleverne at skjule sig eller holde sig udenfor det, der sker. Men forudsætningen herfor er, at eleverne i så høj grad, som det er muligt bliver ansvarlige for selv at ordne aftaler og sikre sig hjælp.

De problemstillinger, der arbejdes med, er øjensynlig ikke alene for »skolens skyld«. De mennesker eleverne møder er faktisk optaget af problemstillin-

gen (eller af andre, som det kan være værd at overveje) og på den måde kan man sige, at ikke alene »faget« eller »læreren« bestemmer dagsordenen for undervisningsindholdet, men også den »virkelighed« og de mennesker, som eleverne besøger.

I nogle sammenhænge er det mere institutionaliserede former for kontakt, eleverne får i lokalsamfundet. Bibliotekarer, museumsfolk, arkivarer, virksomhedsledere, tillidsmænd m.v. hører til i bestemte sociale rammer, der også fastlægger deres muligheder for at forholde sig til elever på opdagelse udenfor skolen. Og eleverne får oplevelser med de institutioner, der findes i lokalsamfundet og ser de muligheder, man har for at skaffe sig hjælp eller oplysninger.

I sin spændende bog *»The Voice of the Past«* fremhæver den engelske historiker Paul Thompson netop mødet mellem eleverne og »fortællerne« som den vigtige drivkraft for elevernes arbejde med fortiden. Og udfra de mange erfaringer med elevgruppers arbejde i lokalsamfundet kan vi sige, at det ikke alene er »fortællere« i form af ældre, der kan fortælle om deres liv, men at det i lige så høj grad kan være givende for elever at møde museumsfolk, arkivarer, historikere, tillidsfolk eller andre, der fortæller om det, der optager dem i deres arbejde – og som har med historie og lokalsamfund at gøre.

Faglige analyseformer

Den »aktive gruppe« var imidlertid heller ikke uden problemer i sit arbejde. Mødet med den gamle dame fascinerede og optog eleverne. De var stødt ind i et miljø og en sammenhæng, som var fremmedartet og meget forskellig fra, hvad de kendte til. Og hvor vidste damen meget om Kina! På stedet ville de meget hellere arbejde med Kina i 30erne, hvad var det med bønderne på landet i 30erne? Den gamle dame havde kendt både kommunister og liberalt-demokratisk indstillede kinesere, og hun havde oplevet den japanske fremrykning. Hvad var det, der foregik i det store land dengang? Og så var det slet ikke det gruppen skulle arbejde med. Men Danmark i perioden frem til 1920!

Indtrykkene fra turen var overvældende, og problemet set fra lærerens side (og delvis også for eleverne) var at sikre en vis orden i det kaos af oplevelser, som gruppen havde haft.

Det fagdidaktiske problem består i at give eleverne et beredskab til at foretage en lang række iagttagelser og sammenligninger, der med udgangspunkt i deres egne begreber og egen erfaringsverden gør det muligt at indfange og forholde sig til de faglige problemer og forhold som historiefaget omfatter.

1. Fagdidaktisk model

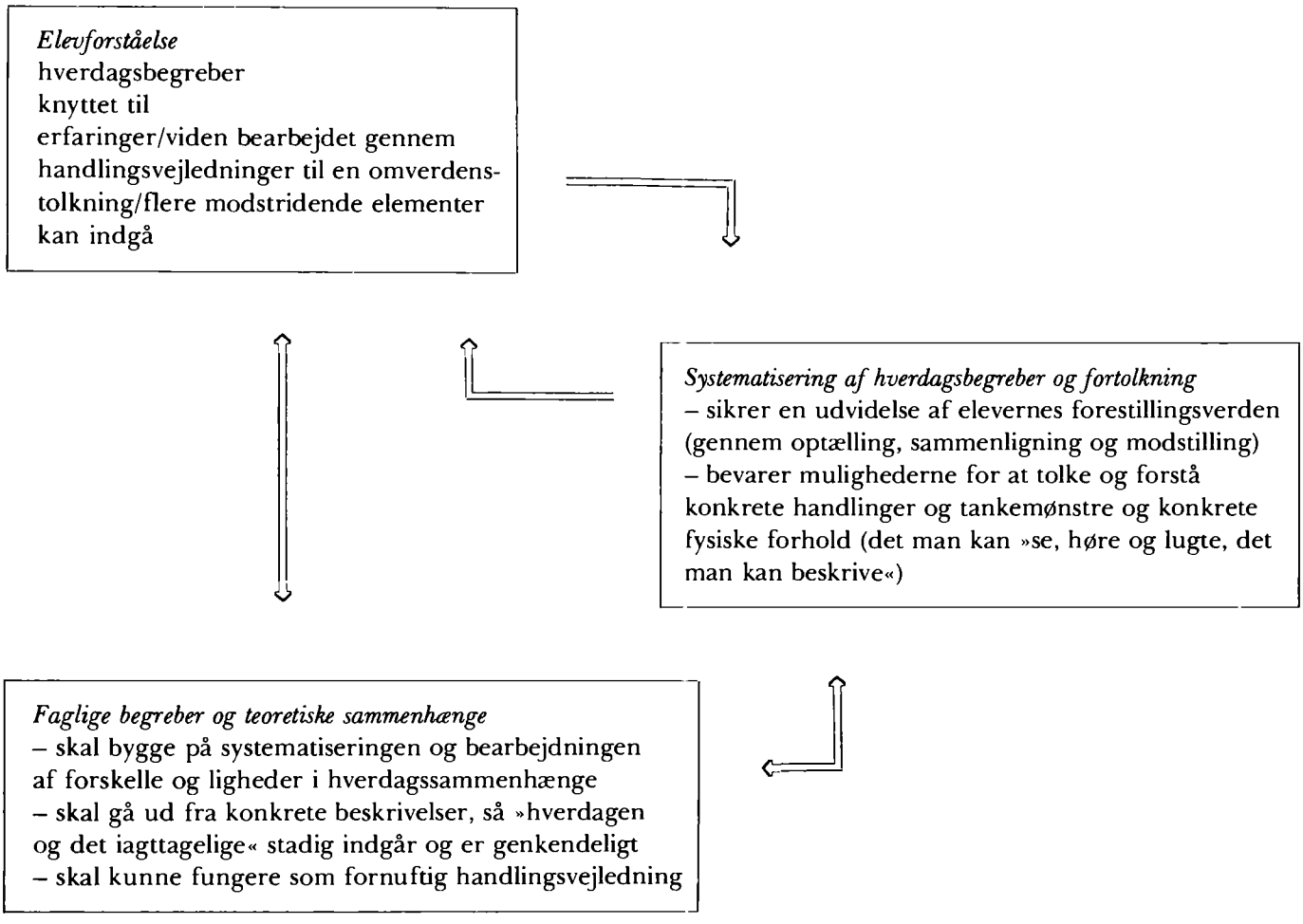

(Kilde: Gymnasieundersøgelsen 4. Rapport s. 82)

Hvordan kan man prøve at sikre »orden i kaos«? Sikre at eleverne får et fagligt indhold ud af deres skoletid i »det fri«. Først og fremmest ved at de arbejdsopgaver, der skal løses, bygger på et forudgående beredskab af begreber og iagttagelsesmuligheder, som knytter sig til »ud-af-skolen-aktiviteterne«.

Gennem det lange undervisningsforløb, som gymnasiet giver, har jeg været med til at udvikle en række analyseformer, der supplerer og udvider elevernes muligheder, når de arbejder udenfor skolen i »skoletiden«.

Analyseformer: hverdags-, kvarter-, virksomheds-, institutions- og områdeanalyse

Som regel er eleverne begyndt med en »hverdagsanalyse«, hvor et menneskes hverdagsliv beskrives. Begreber som »fri tid«, »bunden tid«, »socialt netværk« inddrages, og etnologernes »livsformsbegreb« introduceres, således at eleverne kan skelne mellem lønarbejderlivsform, karrierebunden livsform og selvstændiges livsform. Gennem interviews og hverdagsbeskrivelser introduceres de forskellige måder at sammenligne og systematisere oplysningerne på, og eleverne kan ret hurtigt på egen hånd selv interviewe familie eller bekendte og redegøre for forskelle og ligheder og give forklaringer på dem.

Tæt knyttet til »hverdagsanalysen« er *»kvarteranalysen«*. Her er mennesket sat i forhold til de lokale fysiske omgivelser. Kvarteranalysen kan opbygges meget forskelligt afhængig af undervisningsholdets emne og problemstillingen. Den kan tage udgangspunkt i unges eller børns hverdagsliv (hvor holder de til i kvarteret? hvordan var det tidligere?), eller der kan være tale om en udviklingsbeskrivelse, hvor kvarterets fysiske udvikling skrælles af lag for lag gennem analyse af bygninger og gader og transportsystemer og virksomheder.

»Kvarteranalysen« kan også inddrage produktionen i form af en *»virksomhedsanalyse«*. Her tager eleverne udgangspunkt i en konkret beskrivelse af det produktionsflow, der er i virksomheden, og den sammenhæng, der er mellem arbejdskraft-arbejdsmidler og arbejdsgenstande.

Flaskehalsproblemer og deres løsninger står ofte i centrum for undersøgelserne; og den historiske udvikling af produktionsprocesserne i de undersøgte brancher kan inddrages. Især fordi udviklingen ofte er ujævn, og man samtidig kan se forskellige typer af arbejdsprocesser i den samme virksomhed eller indenfor samme branche.

»Institutionsanalysen« er knyttet til de aktiviteter, hvor eleverne undersøger skoler, offentlige institutioner, en række serviceorganisationer og andre sammenhænge, hvor magt udøves og en række påvirkninger skal sikre »klienter« eller »elever« eller »kunder« bestemte ydelser. Også i disse sammenhænge er der forskelle på før og nu. Og behandlingesformer, undervisningsformer o.s.v. er som meget andet i samfundet præget af historiske forhold og er historisk betragtet ofte »usamtidige«. »Institutionernes« tidligere rammer og forhold kan også findes ved arbejde med ældre kildemateriale eller høre tidligere ansattes eller klienters beretninger og på denne måde sammenlignes med nutidige oplevelser og undersøgelser.

»Områdeanalysen« er forsøget på at sikre eleverne en ramme for en syntese, der er bundet til et bestemt geografisk område, en region vil geograferne kalde det.

»Områdeanalysen« indeholder de mange forskellige analyseformer og skal ses som det, der giver »lokalhistorien« og dens sammenhæng med de samfundsændrende kræfter.

Ved brug af de enkelte analyseformer inddrages det lokale samfund, – mennesker interviewes, bygninger registreres og opmåles, kvarterkarakteristika udpeges o.s.v. Historisk kildemateriale i form af interviews, billeder, kort, bygninger, arkivmateriale, sekundære fremstillinger benyttes.

To forhold er afgørende ved brugen af de enkelte analyseformer. De skal indeholde en række registreringsteknikker og dertil knyttede samfundsfaglige eller humanistiske begreber, og de skal sikre eleverne mulighed for menneskelige kontakter og tolkninger af det, de registrerer, som ikke bare er lærerens eller deres egne fordomme.

Analyseformer og hverdagsbegreber

Hvis man ser på de analyseformer, som de forskellige undervisningsforhold har benyttet i deres arbejde med lokalsamfundet, er der en klar sammenhæng med det beredskab og den teoretiske ramme som »feltarbejdere« indenfor de mere bløde samfundsvidenskabelige fag anvender, når de iagttager og beskriver hverdagsforhold.

Brumleby

De gamle lægeforeningsboliger ligger stadig i kvarteret. Nu er de nedslidte og består af lejligheder, der mangler ordentlige faciliteter.

I 1850'erne var det byens bedste arbejderboliger. Her var plads mellem husene, frisk luft og et fællesskab, der efterhånden fik både socialdemokratisk vælgerforening, brugs og festsal til at fungere. Kilde: Forfatteren.

Etnologernes feltarbejde og livsformsbegreb spiller den afgørende rolle i »hverdagsanalysen« og »kvarteranalysen«. Mens industrisociologernes og industriarkæologernes redskaber og begreber til analyse af arbejdsprocessen har spillet en stor rolle til udvikling af »virksomhedsanalysen«.

Og det vigtige set i forhold til eleverne er, at netop disse beskrivelsesredskaber direkte knytter sig til det, man kan se og høre og selv registrere med bare en begrænset faglig baggrund. Ikke at forstå således, at de pågældende begreber og metoder er specielt primitive eller »lette«, men forstået således, at eleverne rent faktisk på baggrund af deres egne erfaringer og begreber gennem analyseformen kan nå et resultat, der er brugbart i undervisningen, og som kan bearbejdes fagligt i timerne.

En række begrebsdannelser og teoriopfattelser ligger udenfor denne form for undersøgelse. F.eks. kan det være vanskeligt at bruge mere omfattende kvantitative eller statistisk repræsentative metoder, og eleverne kommer ikke til at kende til mere deduktivt udledede teoretiske begreber, der f.eks. anvendes i nationaløkonomi eller mere matematisk formulerede modeller. Hvis sådanne begreber og modeller skal kunne anvendes i undervisningen, og hvis de indgår i de faglige krav gymnasiet stiller til eleverne, skal en særlig kursusundervisning eller introduktionsundervisning give eleverne disse »fremmedbestemte« faglige redskaber.

Historiefaget og lokalhistorien

På mange måder er de seneste års nybrud i historiefaget også kommet til udtryk i gymnasiets historieundervisning. Lokalhistoriske projekter, »den lille historie« og socialhistorien spiller en langt større rolle for elever og lærere end det var tilfældet, da den sidste store bekendtgørelsesændring blev til i 1971. Og med den nye gymnasiereform fra 1988 er denne udvikling blevet fastholdt.

Men der er næppe sket ret meget med arbejdsformer og »ud-af-skolen-aktiviterne«. Historiefaget har altid haft en tradition for ekskursioner og »besøg« i historien, og der er næppe tale om en større stigning i antallet af disse aktiviteter. Det forhindrer alene de praktiske problemer med at forlade skolen i længere perioder og på tværs af skema og andre fags timer.

Men alligevel er det rimeligt at overveje den faglige udvikling, der har været i historiefaget, og som på forskellig måde kan give faglige argumenter for at inddrage lokalhistorien i undervisningen på nye måder, end det tidligere har været tilfældet.

Hvis man ser på historieundervisningens materiale side, er det klart, at der i dag er langt flere muligheder tilstede for at eleverne selv opsøger og konfronteres med lokalhistorisk stof og materiale.

Mange kommuner, også de mindre bysamfund, har idag et lokalhistorisk arkiv, hvor der foregår en bevidst indsamling og arkivmæssig bearbejdning af lokalt materiale. Billeder, kort og erindringer og lokale aviser er ofte til stede i et omfang, der gør det muligt med en vis arbejdsindsats at sikre elevernes mulighed for at bearbejde historien.

Bygninger, historiske miljøer og kvarterer kan i dag beskrives »historisk« gennem brug af kort og billeder og med kendskab til et begrænset antal stilelementer. Og museer og anden udstillingsvirksomhed er i dag i langt højere grad opstillet og udviklet med formidling for øje og lægger vægt på at skabe besøgsmiljøer, der kan aktivere og påvirke de besøgende. Ofte er der en »skoletjeneste« knyttet til udstillingsvirksomheden.

Og endelig er der en lang række aktive mennesker, der enten gennem deres foreningstilknytning eller gennem deres historiske interesse gerne vil »fortælle« om deres eget liv og deres oplevelser.

Der er også til undervisningsbrug udkommet en række bøger, der hjælper lokalhistoriske analyser på vej, og som eleverne kan bruge som grundbøger.

Hvorfor ikke lokalhistorie?

De faglige argumenter mod lokalhistoriske emner kommer i dag sjældent direkte frem i debatten, men lad os tage en række og se nærmere på dem.

1) Historiefaget omfatter stofområder og genstandsområder, der er spredt ud over hele verdenshistorien, og som ikke kan »findes« i lokalhistorien.
2) At tage sit udgangspunkt i lokalhistorien er for snævert og giver ikke eleverne forståelse for det danske samfunds forhold eller for de europæiske samfunds udvikling.
3) Erfaringspædagogikken kan ikke bruges i historiefaget, hvor eleverne ikke har kendskab til fortiden, og hvor de er erfaringsløse.
4) At arbejde med lokalhistorien er praktisk umuligt, kildematerialet er gemt væk og hos meddelere, og det er ikke muligt uden en urimelig stor arbejdsbyrde for læreren at skaffe materialet frem i læselig og pædagogisk form.
5) Lokalhistorien kan have metodisk gode eksempler, som giver eleverne lokal kolorit i undervisningen, men det er næppe betydningsfuldt indhold.

Diskussionen om »lokalhistorien« overfor »verdenshistorien« eller de afgørende og betydningsbærende historiske begivenheder har selvfølgelig noget på sig. »Den franske revolution« skete ikke i Nr. Grimmelstrup på Falster, og eleverne kan ikke få »øje« på den i det lokale stof, men måske nok på nogle af de diskussioner og af de ændringer, der skete i de gamle europæiske bondesamfund på det pågældende tidspunkt. Og hvor udskiftningen og de danske landboreformer netop er én af de måder, hvorpå et moderne kapitalistisk landbrug kan udvikles på. Og den udvikling kan ses i Nr. Grimmelstrup og spores i kilderne. Og således opleves og iagttages af eleverne.

Samtidig er der sket det, at »hverdags- og socialhi-

Sidegade Østerbro
I sidegaderne på Østerbro boede der også almindelige mennesker. 2-værelses lejligheder i baghus og sidehuse tiltrak ikke borgerskabet.
Gaderne på Østerbro var bredere og kravene til afstand mellem husene gjorde denne bydel mere »åben« end de andre brokvarterer. I dag er bydelen derfor i høj grad bevaret, som den så ud omkring 1920. Kilde: Forfatteren.

storien« ikke kun er de store begivenheders og de kendte menneskers historie. Eksempler, der belyser væsentlige udviklingsforløb i de sidste årtiers Danmarkshistorie, behøver ikke kun at begrænse sig til historien om politiske forlig på Christiansborg og regeringsdannelsesforhandlinger. Boliglovgivningen, skolelovgivningen og selv kedelige forvaltningsreformer som kommunal- og planreformerne fra 70ernes begyndelse har i hver eneste krog af landet sine konsekvenser, der kan følges, iagttages og diskuteres. Skellet mellem Danmarks (»Rigshistorie« som det kaldtes i 50ernes historiedebat) – og lokalhistorien er kunstigt, det forudsætter en opfattelse, der netop går ud fra, at mangfoldigheden kan reduceres til »de væsentlige« træk, eller at de lokale forhold netop kun er »eksempler« for den nationale historieforskning. Her som i så mange andre historiske sammenhænge er det viljen til at stille problemer op og viljen til at skaffe undersøgelsesmaterialet frem, der afgør om et »historisk problem« opstår og bliver til en del af vores producerede historie og dermed en del af »Danmarkshistorien«.

Denne faglige undersøgelsesproces kan imidlertid for læreren være vanskelig selv at gå ind i. Og her kommer kritikpunktet om lærerens uformåenhed overfor det lokale kildemateriale ind. Det er klart, at en del af det lokale kildemateriale er svært tilgængeligt (ligesom så mange andre typer af kildemateriale), og at det tager arbejdstid og kræver en vis ekspertise at få det frem. Men der er også oplagte muligheder, som ikke kræver den store lærerbearbejdning i forvejen. Først og fremmest det historisk frembragte kulturlandskab med bygninger, veje og marker og bydannelser er til rådighed for direkte iagttagelse. Og lokalt er der også en del materiale, der er bearbejdet, så almindelige mennesker (herunder gymnasielever) kan læse og bearbejde det. Men problemet er, at det netop er forskelligt, hvad der er til rådighed lokalt. Ikke alle landsbysamfund har en database med registrering af befolkning, gårde, besætning og ejerforhold fra 1700-1900 som Nr. Grimmelstrup på Falster. Og ikke alle bysamfund har et museum med genstande, der belyser hvordan en typisk arbejderfamilie boede i 50erne, som Arbejdermuseet i København fremviser.

Hver egn har sine muligheder, og hver skoles lærergruppe må opsøge og afprøve dem. Et arbejde, der ikke er ligeså let som at slå op i det traditionelle kildehefte om »Den kolde krig«, men som planlagt og koordineret og støttet af flere klassers arbejde gennem nogle år kan sikre, at mulighederne opdages og kan tages i brug fremover. Og flere gymnasiefags lærere kan samarbejde om arbejdet med at finde frem til de lokale muligheder.

Den nye bekendtgørelse for gymnasiet tillader et sådant arbejde. Lokalhistorisk arbejde og arbejde med materialetyper, der direkte udspringer af lokale forhold (genstande, bygninger, kulturlandskab, billeder, beretninger og fortællinger) er i den nye bekendtgørelse og vejledning prioriteret højere, end det før var tilfældet.

Også debatten om »erfaringspædagogikken« har sat sine spor især i vejledningen for historie, hvor der tales om at tage »...hensyn til elevernes egen virkelighed. Der må skabes en vekselvirkning mellem elevernes erfaringsverden, oplevelser og begreber, og de vilkår og handlingsmuligheder de møder hos fortidens mennesker...«

Der er ikke et modsætningsforhold mellem at undersøge sin egen sociale og lokale sammenhæng og så »verdenshistorien«. Netop vekselvirkningen ved at undersøge de nære og kendte sammenhænge og se på de fjerne og eksotiske forhold giver en spejling, og der udvikles en forståelse, der gør det fjerne nærværende og betydningsfyldt, og som gør det lokale og nutidige mere fortolkeligt og forståeligt.

En virkning af et sådant lokalt historiearbejde kan på lidt længere sigt have betydning for både gymnasiets og historiefagets placering i lokalsamfundet. Og for den enkelte lærer kan det give nogle af de »glemte« faglige kvalifikationer tilbage. De historiske redskaber har godt af at blive skærpet i den konstante kamp med spændende problemstillinger og et levende og genstridigt kildemateriale, – og det giver lokalsamfundet til fulde. God fornøjelse!

LITTERATURHENVISNINGER:

Lundgruppens undersøgelser:
Ulf Lindberg, Lars-Göran Malmgren och Jan Thavenius: *Fisk och drömmar.* Om ett projektarbete på gymnasiets yrkeslinjer. I-II, Pedagogiske Gruppen. Lunds Universitet 1981.
Ulf Lindberg och Frank Lundberg: *Historia och erfarenhet – ett projektarbete i årk. 7.* Pedagigiska Gruppen. Lunds Universitet 1980.

Bengt Linnér, Lars-Göran Malmgren och Jan Thavenius: *Litteratur och historisk förståelse.* Pedagogiska Gruppen. Lunds Universitet 1982.

Undersøgelserne er opsamlet og overvejet i:
Jan Thavenius och Lars-Göran Malmgren: *Litteratur, historia och undervisning. Om humanioras uppgift att göra något åt historielösheten.* Pedagogiska Gruppen 1981 (stencil).
Jan Thavenius: *Liv och historia. Om människan i historien och historien i människan.* Symposion Bokförlag Stockholm 1983.
Jan Thavenius: *Historien i pedagogiken och pedagogiken i historien.* Artikel i Behre/Odén: Historievetenskap och historiedidaktik, LiberFörlag Lund 1982.
Lars-Göran Malmgren: *Den lilla och den stora historien,* i DanskNoter Særnummer 5, nov. 1982.

Didaktiske overvejelser om »Ud-af-skolen-aktiviteter«:
Paul Thompson: *The Voice of the Past. Oral history. Oxford University Press,* Oxford 1982. I et særligt afsnit »Projects« gennemgår Thompson en række eksempler på brugen af lokalhistorie i engelsk amerikansk undervisning.
4. Rapport fra Gymnasieundersøgelsen: *»... frihed til selv at bestemme..« (dreng, 2. g). Gruppeorganiseret undervisning ud-af-skolen-aktiviteter og gymnasieforskning.* Samfundsfagsnyts Forlag 1986. Gennemgang af undervisningsforløb og brugen af de forskellige analyseformer.
Henrik Adrian, Mette Løndahl og Henrik Toft Jensen: *Spørg når du ser. Metode og didaktik for områdestudier. Nordvestengland.* GeoRUC 1985. Analyseformer brugt på et lokalområde.
Henrik Adrian: *En levende historieundervisning. Gymnasieundervisningen og arbejderhistorien.* Årbog for Arbejderbevægelsens Historie 1988, SFAH.
Et andet gymnasium. Beretninger. Billeder. Oplevelse fra B-skolen i Herlev Statsskole 1980-86. Herlev Gymnasium 1988.

Hverdagsanalyse:
Henrik Adrian m.fl.: *Europa i krise-30'erne.* Gad 1981, s. 26-47.
1. Rapport fra Gymnasieundersøgelsen: *»... noget der bare ikke minder om bøger ...« (dreng, 3. g). Metoder til undersøgelse af gymnasieelevers hverdagsliv.* 1980.
Thomas Højrup: *Det glemte folk. Livsformer og centraldirigering.* København 1983. Grundlæggende dansk historisk orienteret fremstilling af livsformernes udvikling.
Birthe Bech Jørgensen og Leif Thomsen: *Hverdagslivet i en forstad.* Munksgård 1978.
Birthe Bech Jørgensen: *»noget med mennesker eller noget på et kontor«. Forstadsliv, pigekultur, arbejdsløshed.* Samfundsfagsnyt 1985.
Lone Rahbek Christensen: *Hver vore veje. Livsformer, familieformer og kvindeliv.* Etnologisk Forum Odense 1987.
Lone Rahbek Christensen: *Livsformer i Danmark.* Samfundsnyt 1988. Grundbog til gymnasieelever.

Virksomhedsanalyse:
Henrik Adrian og Henrik Toft Jensen: *Arbejdsproces og teknologiudvikling.* Samfundsfagsnyt 1985. Giver begreber til og billedeksempler på historisk udvikling af produktionsprocesser.
Sven Lindqvist m.fl.: *Grav hvor du står. Håndbog i at udforske et arbejde.* Forlaget SOC 1982. Den grundlæggende bog for græsrodsforskere i arbejderhistorie.

Lokalhistoriediskussionen:
Inge T. Bundsgaard m.fl. (red.): *Nye strømninger i dansk lokalhistorie.* Forlaget Historia. Aarhus 1981.
Den jyske historiker nr. 17: *Lokalhistorie 1980.*
Årbog for arbejderbevægelsens historie 1980: *Tema: Lokalhistorie.* SFAH 1980.
Sidsel Eriksen m.fl. (red.): *Socialhistorie og samfundsforandring.* Forlaget Historia. Århus 1984.

Elevbøger til lokalhistorie:
Jørgen Burchardt m.fl. (red.): *De nye tider. Hvordan industrialiseringen forandrede vores dagligdag. En studiebog om de sidste 100 års historie.* Nationalmuseet 1981. God vejledning med ideer og oversigter til elevers selvstændige arbejde.
Henrik Adrian m.fl.: *Europa i krise-30erne.* Gad 1981.
Med vejledning til elevers selvstændige arbejde med 30ernes hverdagshistorie.
Søren Kolstrup: *Mellemkrigstidens Danmark. Produktion og levevilkår.* Systime 1987. Materiale til 30ernes hverdagsliv.

Andet:
Noter om historie og undervisning. Seneste årgange, især særnr. febr. 1987: *Læseplanudvalgets forslag til ny bekendtgørelse og vejledning for historie.*

Kulturlandskabet i undervisningen i lokalhistorie

Af Karl-Erik Frandsen

Den danske landbefolkning har altid levet i en vekselvirkning med det omgivende milieu: menneskene har tilpasset sig naturlandskabet og udnyttet dets muligheder ved at omdanne det til et *kulturlandskab* under anvendelse af den forhåndenværende teknik, og i de tilfælde hvor mennesket har drevet rovdrift på landskabet og ødelagt den økologiske balance, har naturen »svaret igen«, som den har gjort det i 1980-erne.

Studiet af ændringerne i landskabet igennem tiden kan gøres landsdækkende, men mest frugtbart er nok de regionale eller helt lokale undersøgelser, og ikke mindst det sidste rummer åbenbare pædagogiske muligheder, fordi det er muligt direkte at betragte det eksisterende kulturlandskab og med lidt øvelse også se bevarede spor af tidligere perioders landskab. Emnet er endvidere oplagt til projekter fælles for flere fag som historie, samtidsorientering, geografi og biologi.

For på en gang at give et eksempel på landskabets historie i et dansk lokalområde og samtidig illustrere de forskellige korttyper og deres anvendelse, skal i det følgende opridses hovedtrækkene af landskabets udvikling i den lille landsby Nørre Grimmelstrup på Falster.[1]

Det fysiske landskab

Figur 1 (s. 30) viser, at Nørre Grimmelstrup er en lille landsby på Nordfalster tæt ved Storstrømsbroen i Nørre Vedby sogn og Nørre Alslev kommune. Selve byen består af 3 gårde og 4 huse på begge sider af landsbygaden, på hvilken der også findes et lille gadekær. Rundt omkring i »ejerlavet«[2] Nørre Grimmelstrup, der udgør i alt 234 ha eller 425 tdr. land findes der yderligere en halv snes gårde og huse, og hele det nordøstlige hjørne domineres af en overordentlig stor grusgrav.

Hovedtrækkene i områdets naturlandskab viser sig på figur 2, hvor det mest iøjnefaldende træk er, at terrænet falder meget kraftigt fra en højde på omkring 40 m mod øst til havets overflade mod vest, ved det der på kortet benævnes Kippinge Vad, som er en gammel lavvandet fjordarm, der stod i forbindelse med havet, indtil Vålse Vig blev inddæmmet omkring 1840.[3]

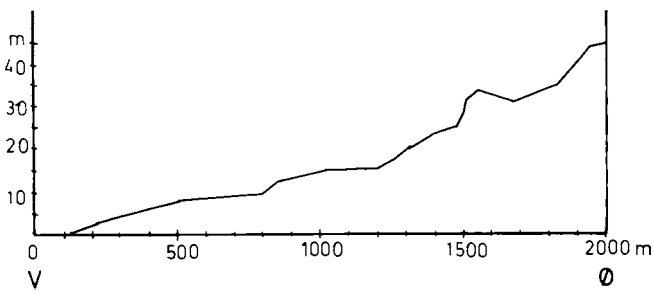

Fig. 2: Højdeprofil i retningen øst-vest fra Ulbjerg til Kippinge Vad. Højdetal fra Geodætisk Instituts kort i 1:20.000 A 4325, Guldborg, målt 1889. Overhøjning 15 gange.

Det tilsvarende højdeprofil på figur 3 viser, hvorledes der i retningen øst-vest går en relativt dyb dal gennem ejerlavets sydlige del. Dalen kan følges gennem hele Nordfalster til Stubbekøbing, hvor Fribrødre Å løber i dens østlige del. Dalen og de store bakker i retning nord-syd igennem Nørre Grimmelstrup må tolkes således, at under sidste istid stod der en isrand gennem lang tid på stedet og skubbede vældige masser af grus og sten foran sig fra øst mod vest, medens smeltevandet strømmede samme vej, men under isen igennem den nævnte dal og videre ud i det, det senere blev til Vålse Vig, på hvis bund der blev aflejret sand og ler.

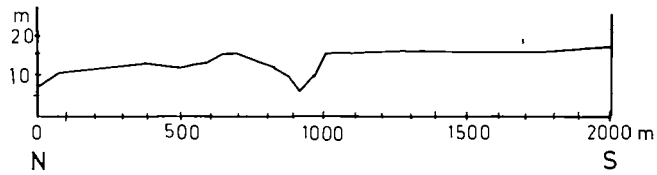

Fig. 3: Tværsnit nord-syd gennem gården Johannesminde. Tal som fig. 2.

Det passer godt med denne teori, at jordbunden i ejerlavet er meget gruset og sandet især i den nordøstlige del, hvor det siden omkring år 1900 er blevet brugt til grusgravning, medens jordbunden mod syd er mere leret.[4]

Kulturlandskabet

En vandring i nutidens landskab viser mange elementer, der er resultatet af beboernes arbejde og liv i Nørre Grimmelstrup gennem mange hundrede år. Mest iøjnefaldende er Nørre Vedby kirke, der ligger isoleret i landskabet kun få hundrede meter øst for Nørre Grimmelstrup. Selve landsbyen rummer imidlertid kun få gamle bygninger med huset på fig. 5 som en bemærkelsesværdig undtagelse. Den spredte bebyggelse på landsbyens marker stammer tydeligt nok også fra dette århundrede, og det er svært at erkende den oprindelige bebyggelsesstruktur.

Et særligt karakteristisk træk ved kulturlandskabet på Falster er de mange jord- og stendiger ofte beplantet med pil, poppel eller tjørn. På fig. 6 er vist det skel, der udgør grænsen mellem Nørre Grimmelstrup

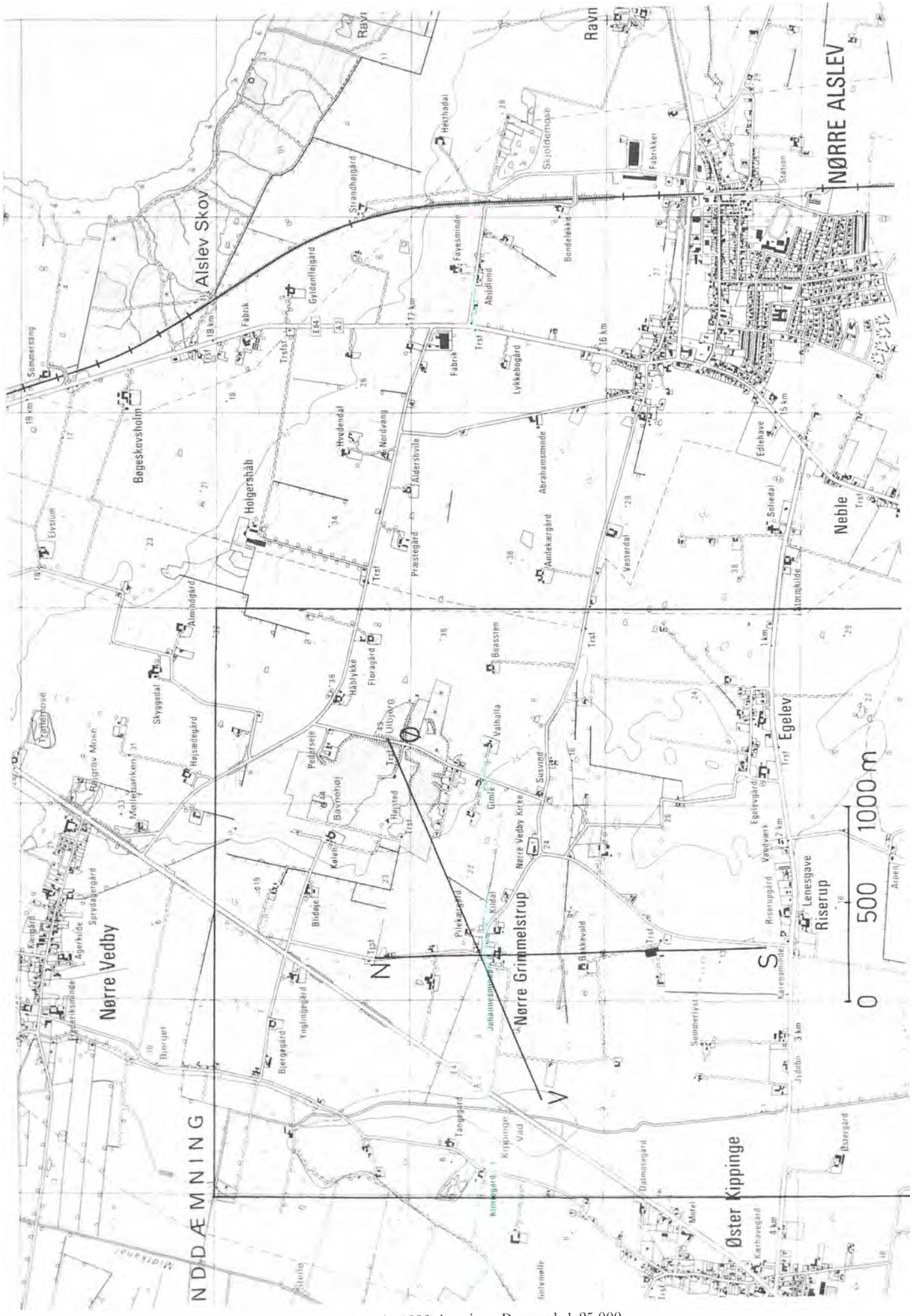

Fig. 1: Udsnit af IV NV Nørre Alslev (Udgave 1.1.1. trykt 1986) i serien »Danmark 1:25.000«.

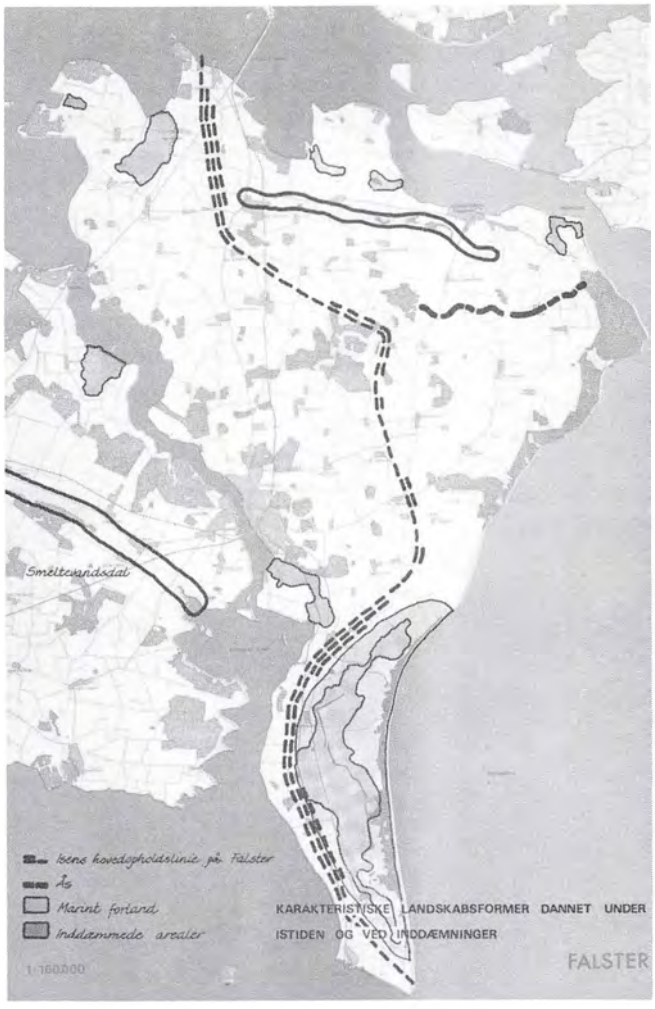

Fig. 4: Landskabskort fra *Forslag til dispositionsplan for Nykøbing Falster 1972*. bd. 1 s. 29.

Fig. 5: Fotografi af huset matr. 2 e.

og Nørre Vedby, men også her gælder det, at det er meget vanskeligt at danne sig et overblik over kulturlandskabets udvikling og de enkelte elementers sammenhæng med den historiske udvikling alene ved at studere det eksisterende landskab i naturen eller på et moderne kort. For at få et overblik over kulturlandskabets historie er det faktisk nødvendigt at inddrage historisk kildemateriale i undersøgelsen i større eller mindre omfang alt efter karakteren af de spørgsmål, der ønskes belyst.

Fig. 6: Fotografi af byskellet.

Kort som historiske kilder

Afgørende i arbejdet med landskabshistorie er den metodisk rigtige anvendelse af det relevante kildemateriale, som først og fremmest består i *kort*. De kartografiske kilder skal nok principielt behandles på samme måde som andet kildemateriale, men denne kildegruppes helt specielle karakter gør, at der også må anvendes en speciel analysemetode ved arbejdet. Endvidere kan det være et særligt problem overhovedet at finde de rigtige kort og få adgang til dem.

Ved benyttelsen af kort er det hensigtsmæssigt at erkende disses varierende karakter. Vigtigt er sondringen mellem *manuskriptkort* og *trykte kort*, hvor til den første gruppe må regnes alle håndtegnede kort, der ikke senere er blevet trykt, og da er det relevant at skelne mellem originaler, kopier og koncepter (kladdekort).

De fleste kort, vi bruger, er *opmålte kort*, men specielt de ældste, bevarede kort er ofte blot *skitsekort* uden egentlige opmålinger som grundlag. De *topografiske kort:* »landkort« er velkendte, men også her kan det være nødvendigt med en kildekritisk analyse af f.eks. signaturernes egentlige betydning, ligesom dateringen af kortets enkelte elementer kan være ganske vanskelig.

En speciel gruppe kort er de *tematiske kort*, der kun behandler et enkelt eller en lille gruppe emner f.eks. jordbundsforholdene. En helt speciel gruppe tematiske kort er *matrikelkortene*, der først og fremmest registrerer arealer: disses størrelse og bonitet (jordværdi), idet grænserne mellem de enkelte arealer er markeret ved stærkt optrukne linier på kortene og arealet er markeret med et »matrikelnummer« bestående af et tal og ofte tillige et bogstav.[5]

Medens vi ved rigtig god besked om Nørre Grimmelstrups historie i middelalderen fra de skriftlige

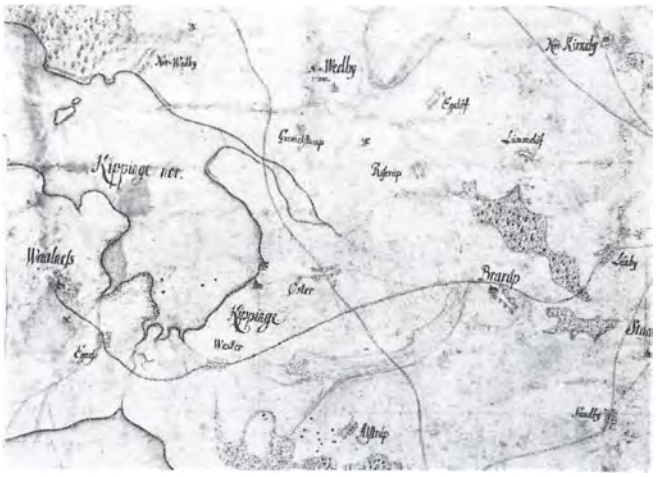

Fig. 7: Udsnit af Christof Hoffmans kort 1692. Kongelige Bibl. foto. Nord til venstre.

kilder, skal vi helt hen til slutningen af 1600-tallet, før informationerne om byen og landskabets fysiske udseende begynder at blive tilgængelige.

Det ældste kort fra området (fig. 7) er tegnet af Christof Hoffman i 1692 og findes i Det kongelige Biblioteks Kortsamling. Kortet er næppe baseret på egentlige opmålinger, men viser alligevel landskabets hovedtræk stort set korrekt. Særligt interessant er Hoffmans gengivelse af landsbyerne, som synes overraskende præcis, men desværre er netop Nørre Grimmelstrup meget utydelig på dette kort, så enkeltheder kan ikke aflæses. Hvad der dog kan konstateres, er kontrasten mellem den sluttede landsby og de åbne marker, der kun brydes af den enligt liggende Nørre Vedby kirke og Riserup Mølle samt vejen fra Gåbense til Guldborg.

Det første opmålte kort fra egnen er Videnskabernes Selskabs kort fra 1776, der blev opmålt i 1772 (fig. 8). Det var baseret på astronomisk bestemmelse af fikspunkter ved triangulation, men problemet er, at fikspunkterne var temmelig få, og imellem disse punkter blev landskabets elementer tegnet med fri hånd. Også på dette kort et enkelthederne ganske få.

Fig. 8: Kort over Møen, Falster og Laaland. 1776.

Fundamental for den videre udforskning af Nørre Grimmelstrup er derimod det *Udskiftningskort,* som løjtnant og landmåler Løseke opmålte i 1795 og tegnede i målestokken 1:4000 (fig. 9) til brug for ophævelsen af fællesskabet og udskiftningen af byen. Han opmålte hele arealet med kystlinien, udstrækningen af enge og fugtige arealer, vejene og nogle af bygningerne. Det afgørende var imidlertid de nye skel, der skulle være grundlaget for den kommende ejendomsstruktur i Nørre Grimmelstrup og dermed størrelsen, boniteten og beliggenheden af markerne til de udskiftede gårde. Desværre indtegnede landmåleren *ikke* det eksisterende dyrkningssystem, men heldigvis noterede han navnene på *åsene* (markinddelingerne) til brug for forhandlingerne med bønderne om udskiftningen.

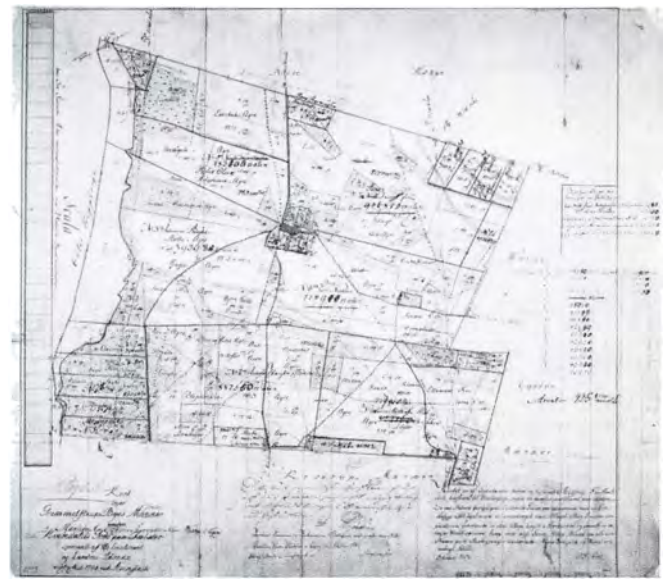

Fig. 9: Matrikelkort Nørre Grimmelstrup. Original I, 1796. Tegnet af Løseke, udskiftet af Stockfleth. Matrikelarkivet 51-09. Foto: Matrikeldirektoratet.

Med informationerne på figur 9 som udgangspunkt er det imidlertid muligt at rekonstruere kulturlandskabet, som det så ud i hovedtræk i 1682. Dette år blev byen nemlig, ligesom resten af landet, opmålt til brug for indretningen af et nyt jordvurderingssystem kendt som Christian 5.s matrikel 1688, med henblik på en længe tiltrængt skattereform.[6] Grundlaget for skatterne skulle nu være den enkelte gårds produktionskapacitet, så derfor blev der foruden en vurdering af skove, enge og græsning foretaget en opmåling og vurdering af agerjorden. Landmålere målte bredden af hver enkelt af de højryggede agre i begge ender samt i længden, udregnede arealet i tønder land (à 14.000 kvadrat-alen) og omregnede alle disse ressourcer til vurderingsenheden *tønder hartkorn* efter nogle meget komplicerede regler.

Disse mål blev indført i protokoller kaldet markbøger, der findes på Rigsarkivet,[7] og det er muligt at indlægge dem på udskiftningskortet, idet agrenes ori-

entering og måleretningen er angivet, ligesom det er af stor betydning for rekonstruktionens nøjagtighed, at åsnavnene fra 1682 i meget høj grad genfindes på kortet fra 1796.

Fig. 10: Nørre Grimmelstrup 1682, tegnet af Svend Aage Sørensen.

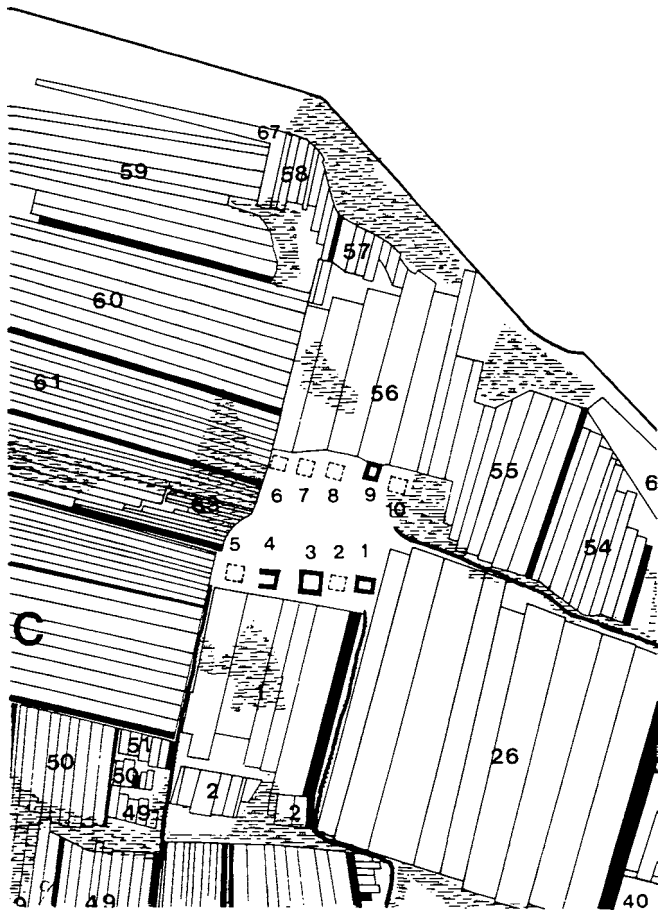

Fig. 11: Nørre Grimmelstrup 1682, bytomten, forstørret udsnit af fig. 10.

På dette grundlag har Svend Aage Sørensen rekonstrueret situationen i 1682 på fig. 10. Kortet viser meget tydeligt, hvorledes agerjorden var fordelt over hele bymarken i tre store vange, hvoraf en var besået med rug, en med byg og den tredie var fælled, således som det var normalt på Falster. Hver gård havde en ager i hver ås (samling af agre), og sammenholder man fig. 10 med fig. 1, 2 og 3 bliver det klart, at agrene bestemt ikke er lagt tilfældigt ud, men er placeret således, at furerne mellem agrene (renerne) kunne fungere som overfladedræning for regnvandet, hvilket specielt i den stive lerjord var nødvendigt for vintersæden (rug).

Gård nr. 1.s agre er trukket op med sort, og det ses af kortet, hvordan disse agre altid lå som den østligste eller sydligste ager i hver ås. Agrene var nemlig tildelt hver gård efter et meget konsekvent system, der kaldes *solskiftet,* således at rækkefølgen i hver ås var (regnet fra øst eller syd) gård nr. 1,2,3...10, hvilket (jvnf. fig. 11) svarer nøje til gårdenes beliggenhed i byen.

Bemærkelsesværdigt er det, at agrene synes at have strakt sig langt ned mod Kippinge Vad på områder, der i 1796 betegnes som enge. De er dog næppe blevet dyrket særligt intensivt i 1682, hvilket også taksationerne tyder på.

Selve landsbyens situation 1682 er det også muligt at rekonstruere ud fra oplysningerne på udskiftningskortet. Der var i 1682 i Nørre Grimmelstrup 10 gårde, der alle tilhørte kronen, som bønderne altså var fæstebønder under. På figur 9 er kun markeret de 4 gårde, der efter 1796 skulle blive liggende i byen, men heldigvis er også indtegnet de haver og grundstykker (tomter), som de udflyttede eller nedlagte gårde lå på, og derved er det muligt at placere gårdene 1682 på den sandsynligvis rigtige plads. Det fremkomne billede (fig. 11) er karakteristisk for de fleste falsterske landsbyer: to parallelle rækker gårde med *tofter* ud for hver gårds tomt. Bredden af disse tofter var iøvrigt proportionale med bredden af agrene i åsene og afspejlede derved gårdens størrelse og dermed bondens rettigheder og pligter ikke mindst af økonomisk art.

Vi ved ikke, hvor gammel denne struktur er, men den går da formentlig tilbage til slutningen af 1400-tallet. Sikkert er det derimod, at den definitivt ophørte i vinteren 1795/96, da udskiftningen og udflytningen blev gennemført.[8]

For overskuelighedens skyld er udskiftningskortets hovedelementer udtegnet på figur 12.

Udskiftning og udflytning

Selve udskiftningsprocessen var kompliceret, fordi Nørre Grimmelstrup i fællesskabstiden havde haft græsningsrettigheder på Nørre Vedby sogns over-

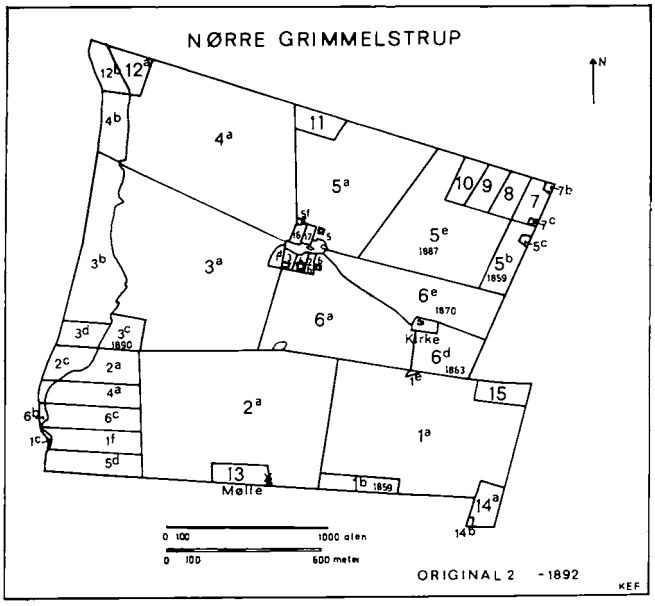

Fig. 12: Nørre Grimmelstrup 1796 efter Original I (fig. 9, s. 32).

drev ud mod Storstrømmen. Dette overdrev skulle nu også udstykkes, og som kompensation for de mistede græsningsrettigheder måtte Nørre Grimmelstrup have jord fra nabobyerne, hvorved også byskellene kunne rettes ud.

Specielt for Nørre Grimmelstrup var der det problem, at arealet egentlig var for lille. De 10 gårde i 1682 var allerede før 1718 reduceret til 8, men stadigvæk kneb det med jorden. Derfor blev 2 gårde nedlagt, på den måde at de to familier fik lov til at blive boende på de gamle pladser (matr. nr. 16 og 17), således at stuehusene blev stående, medens avlsbygningerne blev nedrevet, og de beholdt alene haverne som jordtilliggende.

Den udskiftningsform, man anvendte i Nørre Grimmelstrup, kaldes for blokudskiftning. 4 af gårdene: nr. 3, 4, 5 og 6 blev liggende på deres gamle pladser i byen og fik tildelt marker, nogenlunde i tilknytning dertil, medens nr. 1 og 2 flyttede ud på lodder syd for byen mod skellet til Riserup. Resultatet af udskiftningen blev 6 næsten lige store gårde med et tilliggende på 60 tdr land ansat til ca. 7 tdr hartkorn.

Hver af gårdene (med undtagelse af nr. 3) fik også tillagt en englod mod sydvest.

Husmændene var et særligt problem. Der havde siden 1600-tallet været 2 husmænd i byen, men nu skulle der udover de 2 »nedlæggere« også skaffes plads til 6 andre husmænd fra sognet som kompensation for de nedlagte gårde samt mølleren på Riserup Mølle, der lå ved sydskellet. Der blev ved landvæsenskommissions-mødet drøftet forskellige modeller, hvoraf landinspektøren mente, at der burde laves en husmandskoloni mod nordøst i ejerlavet, hvor jorden alligevel var så dårlig, at bønderne ikke kunne bruge den, medens den kgl. godsforvalter gik ind for princippet: »hver gårdmand sin husmand«. Resultatet

Fig. 13: Forstørret udsnit af kort 1796.

blev som vist på fig. 10 et kompromis: 4 husmandssteder mod nordøst, 4 parceller blev udskilt af gårdmandslodderne og 1 blev udlagt til mølleren.

Udskiftningen betød en fundamental ændring af landbrugets vilkår i Nørre Grimmelstrup. En af de første og meget arbejdskrævende opgaver var rejsning af de mange nye hegn, fortrinsvis i form af dobbelte grøfter, hvorfra jorden blev kastet op i grøftevolde, hvori store og små sten blev henlagt. På voldene blev der plantet poppel, pil eller tjørn, og en del af disse hegn fra foråret 1796 findes stadigvæk (sammenlign fig. 12 og fig. 1).

Takket være taksationerne til brandforsikring er det muligt at få et indtryk af bygningerne på reformtiden. Fra 1803 er der således bevaret en beskrivelse af Peter Mortensen Stubs udflyttergård (matr. nr. 1) samt af Niels Valentinsens gård (matr. nr. 4) der blev liggende i byen. Begge gårde var 4-længede med stråtag, men med den ganske væsentlige forskel, at stuehuset til Peder Stubs nybyggede gård var opført af mursten, medens Niels Valentinsens stadigvæk var af det traditionelle bindingsværk med lerklinede vægge mellem stolperne.

Udskiftningskortet blev efter brugen indsendt til Rentekammeret, og herfra blev det igen fremdraget i 1808 og bragt til Nørre Grimmelstrup. Der skulle nemlig laves en ny matrikel, der tog hensyn til de

mange ændringer, der var sket siden 1682, men hvor ellers vurderingsprincipperne stort set var de samme. Kortet blev efterprøvet ved kontrolmålinger på marken (afsat som stiplede linier på kortet) og fundet korrekt. Derpå blev nye bonitets-angivelser påført, navnene på brugerne blev rettede og kortet ajourført ved udstregninger, kortet blev taget i brug som *matrikelkort* og har siden været opbevaret i Matrikelarkivet under betegnelsen original 1.

Resultatet er imidlertid, at kortet er vanskelig at læse i detaljer jvnf. fig. 13.

For matr. nr. 4 angiver kortet således de gamle marknavne og de nye ejendomsskel, taksations- og arealtal, som delvis er rettede, nye og gamle veje, ejendomsnummeret 1, som uden at være blevet rettet, blev ændret til matr. nr. 4, samt brugernavnene Niels Falentinsen (gennemstreget) og Peder Olsen. Det fremgår imidlertid af brandtaksationerne, at endnu i 1813 var Niels Valentinsen bruger af gården, og først i 1816 købte Peter Olsen (Kok) gården af kronen. Man kan altså ikke uden videre benytte matrikelkortene til at fastslå ejer- eller brugernavne, men det kræver kontrol med andre kilder.

I 1819 blev kortet fig. 9 kopieret, og i 1861 blev denne kopi taget i brug som matrikelkort under betegnelsen Original 2, der er gengivet på fig. 14 og udtegnet på fig. 15.

Udstykninger i 1800-tallet

Ved at sammenholde de to matrikelkort med hinanden får man et ganske godt indtryk af den udvikling, der skete i kulturlandskabet i Nørre Grimmelstrup i 1800-tallet. To af de oprindelige gårde: matr. nr. 5 og 6 blev begge delt tilmed i 3 parceller, og desuden blev der udskilt flere husmandssteder. Ved hver udstykning blev den gamle »hovedlod« markeret med bogstavet a, medens de udstykkede parceller fik fortløbende bogstaver som tilføjelse til det oprindelige matrikelnummer.

Efter inddæmningen og tørlægningen af Vålse Vig blev der tillagt byen et stykke af det indvundne land, hvilket blev fordelt på gårde og huse.

Det er dog nok værd at bemærke, at kronologien i denne udvikling *ikke* kan aflæses på matrikelkortet. Ved hver udstykning blev der rettet på kortet, men årstallene for ændringer blev ikke indført. For at få en oversigt over disse må man gå til Matrikeldirektoratets forskellige protokolrækker og følge ændringerne i de enkelte matrikelnumre. Dette gøres iøvrigt lettest ved den *retrogressive* metode, hvilket simpelthen vil sige, at man skal begynde i nutiden, og arbejde sig tilbage gennem tiden ved at følge henvisningerne med journalnumre i protokollerne.

Som resultat af en sådan undersøgelse er årstallene for de vigtigste udstykninger indført på fig. 15. Til yderligere illustration er udarbejdet et »stamtræ« over de forskellige udstykninger i ejerlavet før 1900 på fig. 16. Snævert forbundet med denne opsplitning

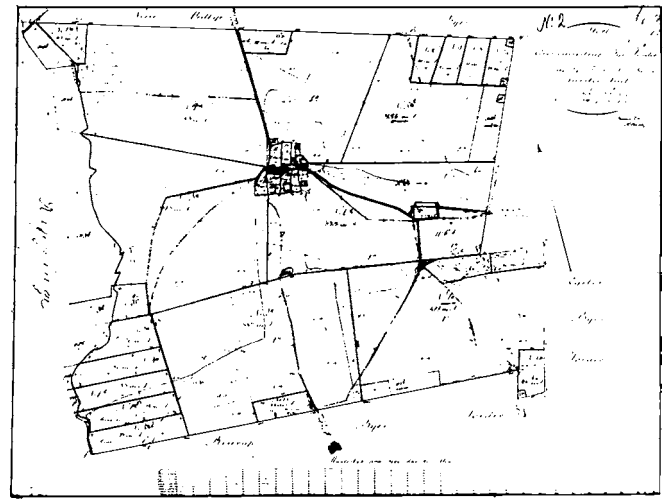

Fig. 14: Nørre Grimmelstrup Original 2. I brug 1861 til 1892.

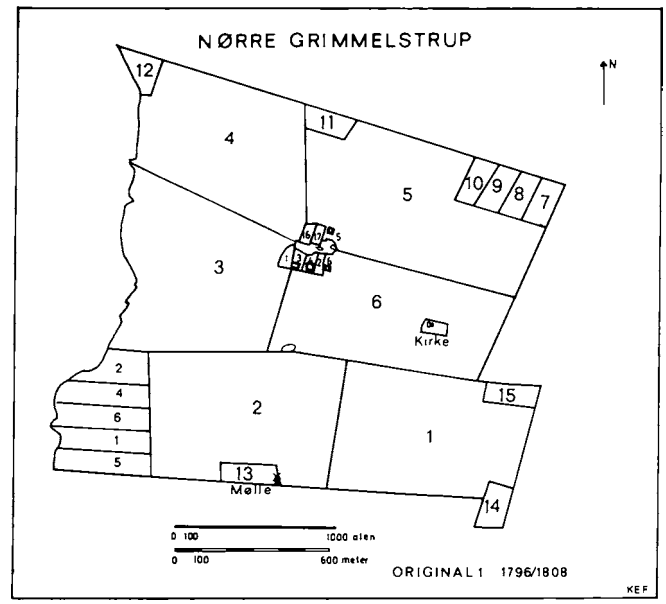

Fig. 15: Udtegning af Original 2 med påførte årstal for udstykninger.

af ejendomme var en ganske kraftig stigning i befolkningen i Nørre Grimmelstrup. Som det fremgår af figur 17 begyndte denne stigning i folketallet kort efter år 1800, nåede en foreløbig kulminiation i 1834, og steg igen meget voldsomt mellem 1880 og 1890, hvor folketallet nåede sit højdepunkt med 159 indbyggere.

Betragter man erhvervsfordelingen ud fra figur 18, hvor for årene 1787, 1801, 1834 og 1901 er gengivet erhvervsbetegnelsen for samtlige »husfædre« i Nørre Grimmelstrup, fremgår det meget tydeligt, at tilvæksten i første omgang samtidig med udskiftningen skete indenfor gruppen husmænd, medens den senere i 1800-tallet var indenfor gruppen »daglejere« og håndværkere. Det må dog tages i betragtning, at disse betegnelser skifter i betydning i perioden, således at mange husmænd også tidligere var daglejere og håndværkere, eller med andre ord, at betegnelsen »husmand« ved de første folketællinger mere var en boligbetegnelse end en erhvervsbeskrivelse.

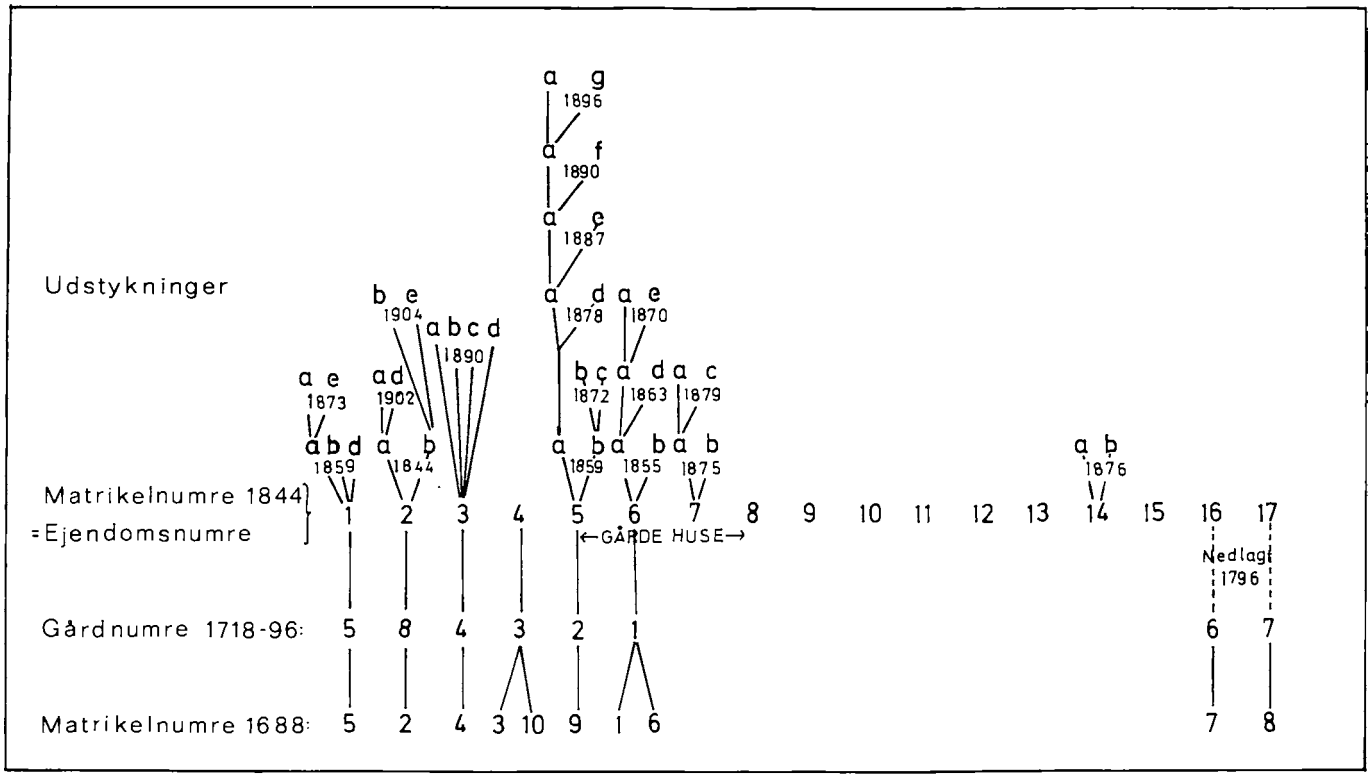

Fig. 16: Oversigt over ejendomsforhold 1688-1900, engparceller er ikke medtaget.

En mangel ved matrikelkortene er, at de ikke gengiver bebyggelsen. En oversigt over denne fås først på det ældste topografiske kort over området: Generalstabens Topografiske Kaart over Danmark 1848, udg. 1852 i målestokken 1:125.000 (fig. 19).

Kortet viser tydeligt landskabet efter udskiftningen med de mange nye hegn, de udflyttede gårde matr. 1 og 2, samt husmandsstederne.

Nutiden

Der skal ikke her gøres noget forsøg på at følge udviklingen i Nørre Grimmelstrup i detaljer, men som afslutning vil det være rimeligt med nogle kommentarer til udgangspunktet for denne artikel nemlig figur 1. Dette kort i målestokken 1:25.000 er baseret på en flyvefotografering i 1974 med supplerende undersøgelser i marken i 1976.

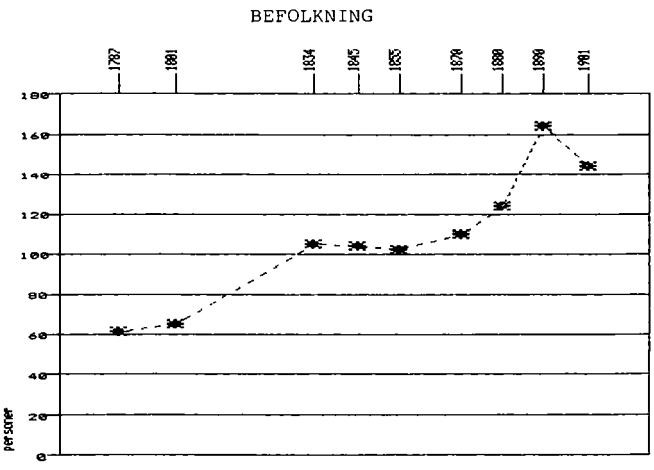

Fig. 17: Folketal i Nørre Grimmelstrup efter folketællingerne.

De mest markante ændringer på dette kort i forhold til situationen 1848 (fig. 19) er først og fremmest den store grusgrav i den nordøstlige del af ejerlavet. Grusgravningen begyndte her omkring århundredskiftet og nåede under 2. verdenskrig tæt ind på de gamle husmandssteder (matr. 7-10). Selve gravningen er nu stort set ophørt i Nørre Grimmelstrup, men fortsætter i den store grav, der ligger lidt nordligere. Bebyggelsen er egentlig ikke ændret ret meget med hensyn til placeringen. Den eneste ændring er, at gården matr. nr. 4 i 1873 blev flyttet ud på dens nuværende plads, og at der tværs over dennes marker i 1937 blev anlagt hovedvejen fra Storstrømsbroen til Guldborgsund. Specielt i 1960-erne blev der endvidere sløjfet en hel del hegn, og grøfter og små vandhuller blev fyldt op.

Med hensyn til den eksisterende bebyggelse skal det bemærkes, at huset på fig. 5 har matrikelnummer 2e, og det ligger altså helt tydeligt på den plads i byen, hvor tidligere gården nr. 2 lå, indtil den i 1796 blev flyttet ud på marken. Selve huset er formentlig bygget omkring 1829.

Endnu mere perspektivrigt er egentlig det lille hus, der er gengivet på fig. 20. Ser man nøjere på bygningen, fremgår det klart, at der bagved de hvidkalkede vægge gemmer sig gammelt bindingsværk. På nordsiden af stuehuset er der endvidere tydelige spor af en muret bageovn, der oprindelig stak ud gennem væggen. Ved en kort søgning i det i note 1 nævnte EDB-program, viser det sig, at huset må være blevet opført før 1822 af Søren Jensen Skrædder.

Han havde tidligere været fæster af gården nr. 6, men hørte til en af de bønder, hvis gård i 1796 blev

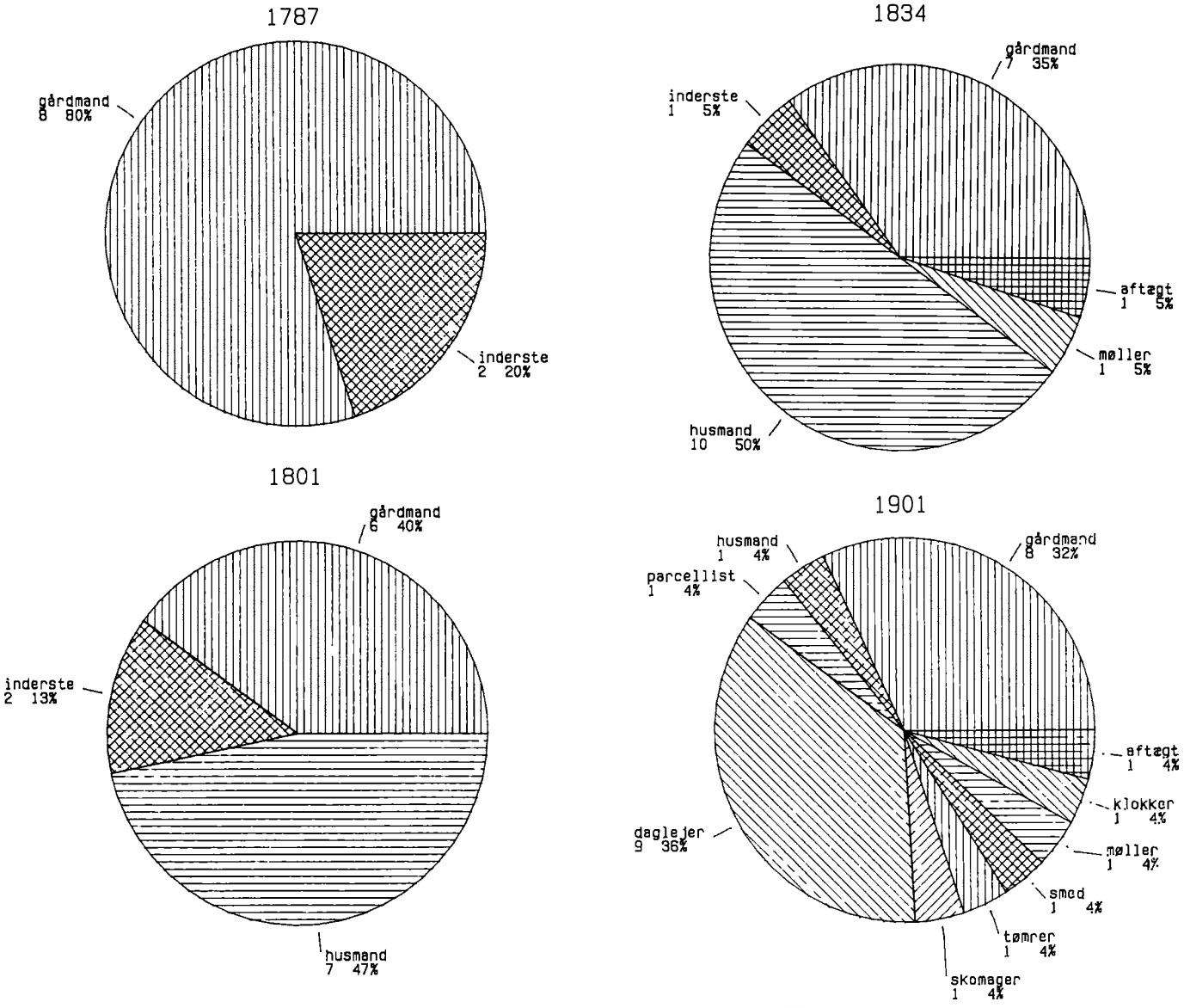

Fig. 18: Erhvervsfordeling af »husfædre« efter folketællingerne 1787, 1801, 1834 og 1901 i %.

nedlagt. Han fik dog lov til at blive boende i stuehuset (matr. nr. 17) og fik som kompensation yderligere en husmandslod på 3 tdr ld. (matr. nr. 10). I 1813 købte han ejendomsretten til de 3 tdr ld. af kronen for 800 rdl. og lod på den opføre det eksisterende hus, der i 1822 blev brandforsikret for 100 rdl. sølv. Det kan ses af brandtaksationerne, at der intet væsentligt er ændret ved huset før indenfor de sidste 10 år.

Fig. 19: Generalstabskort 1852, blad 12 NYKJØBING.

Fig. 20: Fotografi af matr. 10a.

Det store hegn på fig. 6 kan entydigt erkendes som værende et af de vigtigste elementer fra det landskab, som stiftslandinspektør Stockfleth planlagde i efteråret 1795 i form af levende hegn og grøftevolde, der ligesom en stor del af gårde og huse nok har skiftet udseende, men har bevaret placeringen i landskabet. For den, der har lyst til at lære kunsten, er der faktisk mange gode oplevelser ved at læse landskabets historie.

NOTER:

1. Et EDB-baseret undervisningsmateriale om Nørre Grimmelstrup er udarbejdet af *Jens Christensen, Karl-Erik Frandsen og Gunner Lind:* Nørre Grimmelstrup. Data fra en dansk landsby gennem 300 år. Landbohistorisk Selskab 1988. For de falsterske landsbyer og deres historie skal endvidere henvises til *Kulturhistorisk Håndbog for Falster* bd. 1-4, 1986 red. af Karl-Erik Frandsen.
2. Et ejerlav er matrikelvæsenets mindste enhed. Det er normalt på øerne en landsby, men kan også være en enkeltgård eller en hovedgård. For en nærmere redegørelse se *Karl-Erik Frandsen* (red.): Atlas over Danmarks administrative inddeling bd. 2 s. 11-14. 1984.
3. *Trap:* Danmark bd. 11: Maribo amt s. 939-41. 1955.
4. Et fint hjælpemiddel til studier af jordbundsforhold er *Jordklassificering Danmark.* Basisdatakort 1:50.000, udg. af Landbrugsministeriet 1978.
5. En god oversigt over emnet findes i *Holger Hedemann* (red.): Kortblade og flyvefotos. 1970, heri har bl.a. A. Voldum skrevet et afsnit om matrikelkort.
6. For matriklen 1688 og rekonstruktionsmetoden henvises til *Karl-Erik Frandsen:* Vang og Tægt, Esbjerg 1983.
7. *Rentekammeret 312.* En god oversigt over materialet findes i *J. O. Bro-Jørgensen* (red.): Matriklerne 1664 og 1688 udg. af Rigsarkivet, 2. udg. 1976. Hele emnet er desuden behandlet i *H. O. Nordlund:* Matriklen og matrikelkortene som hjælpekilder ved lokalhistoriske undersøgelser. Udg. af Lokalhistoriske Arkiver i Storkøbenhavn. Lyngby 1978.
8. Hovedkilden til udskiftningen er *Landvæsenskommissionsprotokollen for Nykøbing amt bd. 2.* Landsarkivet for Sjælland: Nykøbing amts arkiv.

Landsbyen

Af Peter Jørgensen

Landsbyen er den ældste samlede bebyggelsesform. Dens oprindelse hænger sammen med udviklingen fra jæger- og fiskersamfund til bondesamfund, en udvikling, der tog sin begyndelse i Danmark omkring 4200 f. Kr. Landsbyen har helt ind i dette århundrede været levested for størstedelen af befolkningen, og landbrugserhvervet har, økonomisk og socialt, bestemt livet i landsbyen.

Først i årene efter 1945 er dette billede ændret. Bønderne er fortsat et stærkt islæt i landsbyens liv, men andre befolkningsgrupper er flyttet ind i landsbyen, bl.a. ud fra ønsket om at bo i det åbne land, i småsamfund der er overskuelige, og som rummer muligheder for menneskelige kontakter.

Men landsbyen som levested er i samme periode truet af centraliserende kræfter, der fjerner eksistensgrundlaget for eksempelvis købmand, håndværker og de fælles institutioner: skole og forsamlingshus. Landsbyen som lokalhistorisk emne er oplagt i undervisningen, fordi det er en overskuelig og afgrænset enhed, der kan illustrere fortidens liv og eksistensvilkår og samtidens afgørende indflydelse på landsbyens fremtid.

Hvad er en landsby?

I ordbog over det danske sprog defineres en landsby med ordene: en samling gårde og huse på landet. Gudrun Gormsen har i »Fortid og Nutid« hæfte 1 1980 i artiklen *»Studiet af landsbyen«* en udmærket gennemgang af de definitioner, man hidtil har brugt, og når frem til, at en dækkende definition må rumme såvel den fysiske del (bebyggelse og tilhørende landskab) som de personlige og sociale relationer, der er karakteristiske for landsbyen. Desuden har Landsbykommissionen i sin *»Delbetænkning nr. 1«* afsnit 4 (1980) behandlet spørgsmålet: hvad er en landsby. Begge de nævnte artikler er gode m.h.t. indføring i begrebet og afgrænsning af det.

Ekskursion i området

Et naturligt udgangspunkt for emnet kunne være en undersøgelse af landskabet og landsbyens placering i det. Ekskursioner ud i området med direkte iagttagelse af landskabsformerne og bebyggelsens placering, de dyrkede og udyrkede arealer, vandløb, moser og søer kan være en god og direkte optakt til emnet. Derved opleves sognets fysiske udstrækning, hvilket ofte er ukendt for børn og unge, og det bliver først virkelighed, når man har cyklet eller gået ud til grænserne. Man kan evt. opsøge det højeste og laveste punkt og – afhængig af årstiden – få et indtryk af markudnyttelsen. Ressourceområder som f.eks. grus-, kridt- eller lergrave kan besøges, således at man ved hjemkomsten har indsamlet en række direkte indtryk af natur- og kulturlandskabet omkring landsbyen og menneskers udnyttelse af det.

Kort, luftfotos og skriftlige kilder

Hjemme i klasseværelset kan et sæt af Geodætisk Instituts nyeste 4-cm kort, som kan købes i boghandelen og luftfotos, som kan erhverves både hos Geodætisk Institut og kommunens tekniske forvaltning, støtte det efterfølgende analyserende arbejde. Ofte vil det også være muligt at finde gode beskrivelser og oplysninger om fremtidige dispositioner i de kommunale planer for området. Med disse midler kan den nuværende situation klarlægges. En undersøgelse af den historiske udvikling kan f.eks. tage sin begyndelse i de kortfattede, men dog ret oplysende artikler i *Trap Danmarks* forskellige udgaver. Går man tilbage til 1. udgave fra 1858 vil man her kunne se en beskrivelse af sognet, der varierer en hel del fra de nutidige forhold. Af mere specielle kilder bør man være opmærksom på de ikke så få trykte egnstopografier, som findes på biblioteket eller det lokalhistoriske arkiv. Det kgl. danske Landhusholdningsselskab udgav fra midten af forrige århundrede de såkaldte amtsbeskrivelser, der nok varierer en del i kvalitet, men som indeholder gode topografiske oplysninger. Endelig bør nævnes Gregers Begtrup: *Beskrivelser over Agerdyrkningens tilstand i Danmark* bd. 1-7, der rummer værdifulde oplysninger fra alle egne i Danmark undtagen Sønderjylland. Værket, der dækker perioden 1800-1812 er genoptrykt fotografisk og kan lånes på biblioteket.

De ældste og ældre kort

Arbejdet med landsbyens naturgrundlag og de forandringer, landskabet har gennemgået, kan yderligere belyses ved at benytte det ældre kortmateriale, der er til rådighed. I de lokalhistoriske arkiver eller Matrikelarkivet findes, og kan købes, kopier af de ældste kort fra udskiftningen. Disse kort har bl.a. signaturer for markjord, hede, eng og mose samt skovarealer. Fra samme institutioner kan man skaffe sig kopi af det kort, der blev tegnet til hjælp for den nye matrikulering i 1844. Det bestilles under beteg-

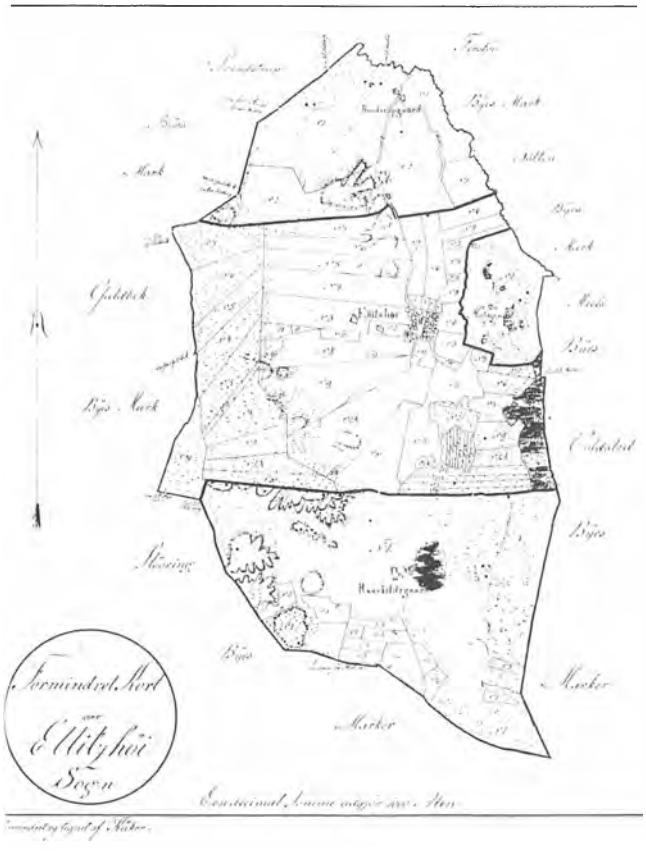

Kort over Ellidshøj sogn omkring 1840. Kortet blev udarbejdet til brug for den nye matrikulering 1844. De kraftige streger markerer grænserne mellem sognets 4 ejerlav. (Matrikelarkivet).

nelsen: »Formindret Sognekort« og har iøvrigt den nummerering, der anvendes i dag – ofte dog med tilføjelse af bogstaver. Disse to kort vil sammenholdt med Geodætisk Instituts ældre og nyere udgivelser fortælle meget om udviklingen de sidste 150 år. Hedeopdyrkning, afvanding og vandløbsudretning, nedlæggelse af gamle veje og anlæggelse af nye, jernbanebyggeri og m.a. kan iagttages og drøftes. Af økonomiske og praktiske grunde kan det være en fordel at få kortmaterialet omsat enten til dias eller som transparent til o.h.projektor. Sidstnævnte materiale rummer mulighed for indfarvning af særlige emner som f.eks. hedearealerne på forskellige tidspunkter.

Billeder

Det vil ofte være muligt enten på det lokalhistoriske arkiv eller direkte hos beboerne at få/låne gamle billeder, der viser landskab og bebyggelse som det så ud omkring 1900. Undertegnede har haft en 6. kl. i gang med at fremstille en »Før-Nu«-billedserie, hvor opgaven var med et gammelt billede i hånden at placere sig samme sted og optage et nyt billede. Resultatet: en diasserie bestående af de affotograferede gamle billeder og nyoptagelserne, forsynet med elevernes egne kommentarer var et glimrende middel og gav anledning til god samtale og kvalificerede spørgsmål.

En afsluttende udstilling bestående af billeder, tekster og kort kan desuden være en fin opgave, der udover de undervisningsmæssige værdier også rummer en væsentlig appel til lokalområdets voksne befolkning.

Ekskursionerne og arbejdet med kort, billeder og skriftligt materiale kan belyse væsentlige emner som landsbyens placering, landskabets udnyttelse, det naturgivne grundlag, sognets afgrænsning m.m. Afhængigt af klassetrin, tid og mulighed for samarbejde med biologi og geografi f.eks. vil det være oplagt at arbejde med det naturgivne grundlag for landsbyen. Emnet er dejlig konkret, og det er en naturlig forudsætning for et fortsat arbejde med landsbyens historie.

Bebyggelsen og befolknings-udviklingen

Landsbybebyggelsen hænger som tidligere nævnt sammen med udviklingen af agrarsamfundet. Bebyggelsen blev derfor lokaliseret i forhold til de for erhvervet nødvendige naturressourcer: fersk vand, enge, agerjord, tømmer og brændsel (skov og mose). Landskabets bestanddele af enge, bakkeland og flader har styret bebyggelsen og skabt de forskellige landsbytyper, vi kender i dag under betegnelserne forteby, række- eller randby, klyngeby m.fl. En grundig redegørelse for disse landsbytyper findes i Frits Hastrups: *»Danske landsbytyper«* (1964), der med kortbilag viser udbredelsen af de forskellige bebyggelsesformer.

Frits Hastrup skriver i sit forord bl.a.: *»For den, der beskæftiger sig med danske landsbytyper, er det en kilde til stadig inspiration, at så meget er bevaret, at det trods alle senere forandringer i adskillige tilfælde er muligt at genfinde de bygningstræk, der karakteriserede de pågældende landsbyer i årene før udskiftningen...«*

I almindelighed vil det netop være tiden umiddelbart før udskiftningen og til vor tid, vi lokalhistorisk beskæftiger os med, og her gælder Hastrups ord. Men det bør nævnes, at det vil være muligt i en del områder at arbejde med de tidligste landsbydannelser.

Udgravninger af jernalderens og vikingetidens landsbysamfund har i de senere år fundet sted i flere landsdele end tidligere, og det må være oplagt at kontakte det nærmeste museum eller Nationalmuseets 1. afdeling. Her findes oversigter over fortidens anlæg, fund og undersøgelser. De registreres fortløbende på kort og er beskrevet i en tilhørende journal, den såkaldte *sogneberetning*. Har der været foretaget egentlige undersøgelser (udgravninger), vil de tilhørende rapporter og fotos være fine kilder. Undertiden vil man kunne se, at bebyggelsen er blevet flyttet f.eks. fra højereliggende til lavere områder. Ved at interviewe landmænd kan det også vise sig, at de i årenes løb har samlet oldsager på deres marker,

måske er stødt på stenlægninger eller andet, der fortæller om fortids bebyggelse. Her bør det huskes, at et evt. negativt svar også kan være et brugbart svar til kortlægningen af områdets bebyggelseshistorie.

Landsbyen 1800-1850

Som Hastrup skrev, er det i dag muligt at genfinde de bebyggelsestræk, som karakteriserede landsbyen før udskiftningen. Det vil være naturligt at få præciseret landsbyens placering i landskabet og derefter studere den bedste kilde: *det ældste originale kort fra udskiftningsperioden.* Det vil nok være hensigtsmæssigt at få forstørret et udsnit af kortet med selve bebyggelsen. Dermed har man landsbyen som den så ud før udskiftning og udflytning. Selvom udskiftningen er den første større forandring, der overgår landsbyen, medførte den ikke den kraftige spredning af gårdene, man havde lagt op til. Modstanden var stor, og det gik langsomt. Landbrugskrise og statsbankerot bremsede yderligere udviklingen. Men hvordan det gik frem til midten af 1800-tallet kan ses ved at inddrage det »Formindrede Sognekort« fra 1840erne. En sammenligning af de to nævnte kort viser tydeligt hvor mange og hvilke gårde, der i perioden er flyttet ud på jorden. I det lokalhistoriske arkiv eller fra Rigsarkivet kan man få kopi af udskiftningsprotokollen, hvis man vil undersøge, hvem der ved udskiftningen flyttede ud straks, og hvilken hjælp de i så fald kunne få. Protokollen rummer iøvrigt oplysninger om andre bebyggelsesmæssige forhold af interesse, men det kræver, at man kan læse den gotiske håndskrift eller få hjælp til det.

Perioden 1850-1900

Husmænd

Den fortsatte udvikling kan følges på de kortudgivelser, der tidligere er nævnt (fra Geodætisk Institut). Et par markante perioder og forhold skal nævnes. Gruppen »Husmænd« var i årene omkring og efter udskiftningen stærkt voksende. De udgjorde den væsentlige del af landsbyens og godsernes arbejdskraft. Som erstatning for den tabte græsningsret (tabt ved fællesskabets ophør) fik de tildelt mindte jordlodder og hedestykker, der ofte lå længst borte fra landsbyen. Lodderne var sjældent større, end at de nødvendigvis måtte arbejde på gårde og godser. Husmændene boede før udskiftningen i landsbyens småhuse, kaldet gadehuse, men i tidens løb flyttede mange ud på deres lodder. På kortene kan man følge væksten i smålandbrug, spredt ud på arealer omkring landsbyen. Udviklingen forstærkes mod 1800-tallets slutning, men landsbyen var fortsat »servicecentret« for de spredte bebyggelser.

De enkelte bygninger

Vil man gå dybere ind på hvordan gårde og huse så ud og var indrettede, er især to kilder anvendelige: *skifteprotokoller og brandtaksationer.* Begge kan skaffes enten i det lokalhistoriske arkiv eller i kopi fra landsarkivet, men kræver igen kendskab til gotisk skrift. Brandtaksationer går tilbage til omkring 1790 og beskriver kort de enkelte bygningers størrelse, anvendelse og byggematerialer. Skifteprotokollen rummer opgørelse over alt indbo, redskaber og besætning, og det gøres op rum for rum. Man kan med disse kilder komme ganske tæt på en periodes dagligliv og de fysiske rammer for det. Mere oversigtsprægede, men gode kilder er: A. Steensgaard *»Den danske bondegård«* (1974) og B. Stoklund *»Bondegård og byggeskik«* (1969). Desuden kan anbefales P. Brogaard *»Landbrugets huse«* (bd. 4 i serien »Danmarks Arkitektur« (udg. 1980). Heri gives både en historisk og typologisk gennemgang af gårdene fra oldtid til nutid.

Nye erhverv i landsbyen

Men landsbyen var – og er – andet end gårdene. De nævnte kort viser også væksten af beboelseshuse, der ikke er tilknyttet landbruget. Husmændenes, håndværkernes og senere de handlendes huse præger i stigende grad landsbybilledet. Udviklingen mod større arbejdsdeling kom også til landsbyen og medførte her ændringen fra de stærkt selvforsynende gårde til køb af det daglige og specielle forbrug. Det gav grundlag for håndværkere som murere, snedkere og skræddere, og senere serviceerhverv som købmand, barber og bager. Landsbyens erhvervsliv differentieredes og nye socialgrupper opstod. Men også den trafikale udvikling i samfundet har præget mange landsbyer på godt og ondt. Anlæggelse af jernbaner og omlægning af veje har betydet vækst og fremtidsmuligheder for nogle bebyggelser, stagnation og tilbagegang for andre.

Befolkningstal og sammensætning

Sammenhængen i alt dette kan aflæses i befolkningsudviklingen. Kilder til belysning af den fører os dog ikke længere tilbage end 1787, hvorfra vi har den

Næringsloven og udviklingen fra naturalie- til pengeøkonomi gav grundlag for flere håndværk i landsbyen. Her tømrer Andersens værksted i Svenstrup 1920. (Lok. Arkiv. Svenstrup).

Smeden er landsbyens ældste og helt uundværlige håndværker, der har fulgt den tekniske udvikling, så landsbysmedien i dag er maskinværkstedet. Smedemester Nymann (th.) i Godthåb. Billedet der svagt kan anes over porten, er en reklame fra manufakturforretningen Boston i Ålborg. Den gav smed Nymann en kedeldragt om året. Foto ca. 1918. (Lok. Arkiv, Svenstrup).

først bevarede *folketælling*. Tællinger finder sted igen i 1801, -34, -40, -45, -50, -55, -60, -70, -80, -90, 1901 og 1906, som er den sidst offentlig tilgængelige. Folketællingerne er den bedste kilde, vi har til belysning af befolkningsspørgsmål, og de er tilgængelige (ofte på mikrofilm) på de lokalhistoriske arkiver eller Rigsarkivet. Hvis man ønsker udviklingen fra 1907 til vor tid belyst, må man ty til det statistiske materiale, som findes i den kommunale forvaltning.

Tællingerne giver – udover selve befolkningstallet – også oplysninger om aldersfordelingen, erhverv, sociale forhold og fra og med 1845 tillige fødested. Man får et øjebliksbillede af landsbysamfundet og læst sammenlignende, et godt billede af udviklingen i både de erhvervsmæssige og sociale forhold. Man kan f.eks. undersøge de store vandringer fra land til by og måske tillige den modsatte bevægelse, som den er forløbet fra midten af 1950erne.

Ekskursion og interviews

Arbejdet med landsbyens bebyggelseshistorie og befolkningsudvikling må også indebære direkte iagttagelser og interviews sammen med indsamling af billed- og evt. genstandsmateriale. Landsbyens gårde og huse indbyder til iagttagelser af både arkitektoniske og funktionsmæssige træk, egns- og periodetypiske bygninger, fællesanlæg som gadekær/branddam, de tidligere og nuværende gade- og vejføringer, placering af skole, kirke og kro m.m.

Bag hele landsbyens bebyggelsesmæssige og folkelige udvikling ligger der både en solid tradition og en hensigtsmæssighed, som det er muligt at få indsigt i. Derved opnås en øget forståelse af samspillet mellem på den ene side naturgivne og rigshistoriske udfordringer og på den anden lokalsamfundets svar.

Afsluttende udstilling

Også dette emne egner sig til en sammenfattende udstilling af billeder, diagrammer, kort, tekster og genstande, som kan vise den historiske udvikling i bebyggelse og befolkning.

Landsbyens fællesskaber

Fællesskab er et karakteristisk træk ved landsbylivet. Bebyggelsens art og det begrænsede antal beboere gør et fællesskab naturligt, og går vi længere tilbage i tiden tillige nødvendigt.

Udtrykket »Landsbyen i fællesskabets tid« dækker

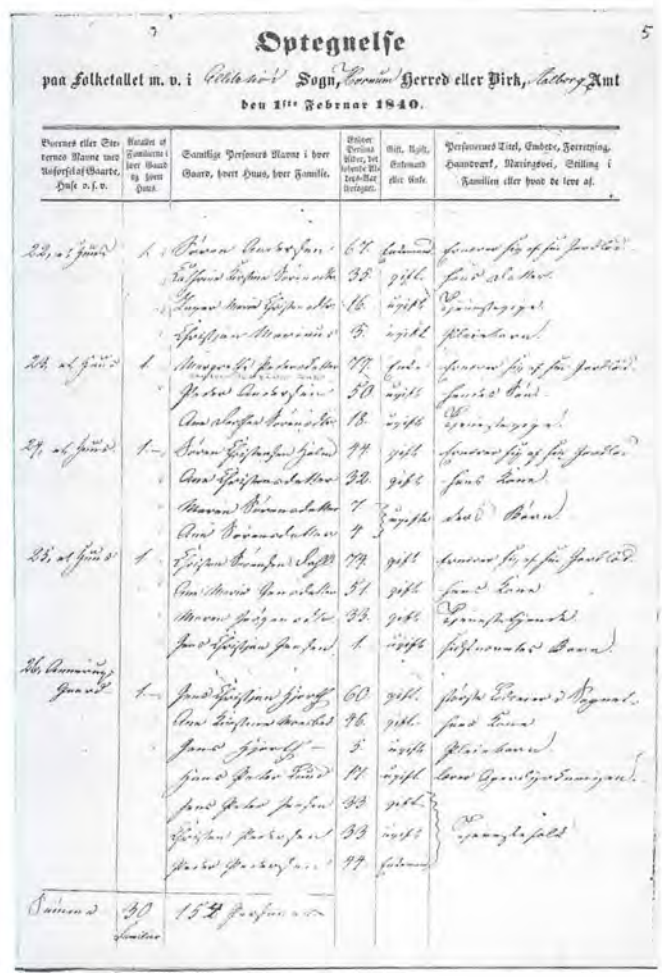

Optegnelse

paa Folketallet m. v. i Ellidshøj Sogn, Vennum Herred eller Birk, Aalborg Amt den 1ste Februar 1840.

Side af folketællingen i 1840. Ellidshøj Sogn.

netop den periode, hvor fællesskab var en nødvendighed. Dyrkning af markerne, kvægopdrætning og byggeri krævede fælles indsats og regelsæt. Landsbyerne havde derfor vider og vedtægter, hvoraf en hel del er bevarede. I Aug. F. Schmidt: »*Leksikon over landsbyens gilder*« (1950) og i værket »*Danske vider og vedtægter*« bd. 1-5 af Poul Bjerge, Thyge Søegaard og Aug. F. Schmidt (1904-1938) kan man finde eksempler på sådanne regelsæt. Desuden findes der i »*Dagligliv i Danmark*« red. af A. Steensberg bd. 1 og bd. 3 (1969 og 1971) udmærkede oversigtsartikler om samme emne.

De svage og fællesskabet

Medens produktionsfællesskabet faldt landsbybønderne naturligt, lå det noget anderledes med fællesskabets omsorg for de gamle, krøblingene og de fattige. Her unddrog man sig, så længe det var muligt, og der måtte kgl. forordninger til, før blot en nødtørftig hjælp blev iværksat. Den første forordning kom i 1708 og blev suppleret i 1770erne. Om disse svage gruppers tilværelse fortæller de lokale kilder ikke meget. Noget kan dog findes. I folketællingerne kan man se, hvor mange det drejer sig om, og ofte også, hvori den sociale nød bestod. Fra 1803 oprettedes der fattigkommissioner i hvert sogn. De bestod af sognepræsten og 3-4 velagtede sognebeboere. Indberetninger herfra kan findes i landsarkiverne (under provstearkivet) og giver nogen oplysninger. I 1867 overtog sognerådene opgaven, og i sognerådsarkivet vil der ofte være et regnskabsmateriale, som kan belyse omfanget af de sociale opgaver.

Ingeborg Christmas-Møllers bog: »*På fattighuset*« (1978) kan stærkt anbefales. Den skildrer levende fattiggårdene og livet i dem og giver desuden gode eksempler på levefodsforskelle i 1800-tallet. »*Dansk Socialhistorie*« bd. 3 (E. Ladewig Petersen 1980), bd. 4 (H. Chr. Johansen 1979) og bd. 5 (V. Dybdahl 1982) har gode artikler og statistikker om emnet. Til belysning af gamle menneskers vilkår kan eksempelvis aftægtskontrakter være gode. Sådanne kontrakter kan ofte findes i det lokalhistoriske arkiv. Selvom kilderne kan forekomme lidt spredte, vil det dog være muligt at få nogle væsentlige glimt af landsbyens sociale forhold. Som delemne må det siges at være væsentligt, og det kan medvirke til en gavnlig afromantisering om en sådan er nødvendig.

Andelsbevægelsen

I sidste halvdel af 1800-tallet opstod de nye økonomiske fællesskaber i landsbyen, – dem vi under ét kalder andelsbevægelsen. Især to virksomheder blev i landsbysammenhæng særlig almindelige: mejeriet og brugsforeningen. Selve baggrunden for andelsbevægelsen er særdeles grundigt beskrevet i Aa. Axelsen Drejers bog »*Den danske andelsbevægelse*« (1952).

Det vil almindeligvis være let at skaffe lokale kilder til belysning af områdets andelsvirksomheder. Primært kan mejeriets og brugsforeningens forhandlings- og regnskabsprotokoller anbefales. Heri får man beretningen om de praktiske og økonomiske sider ved at etablere mejeri og brugsforening. Helt konkret fortælles der om byggeriet, tegning af medlemmer, tilrettelæggelse af mælkeruter, indkøb af maskiner, ansættelse af mejeribestyrer og uddeler og disses ansættelsesvilkår. Et stykke social-økonomisk historie, der både er spændende og let tilgængeligt. Mange af disse tidligere så selvfølgelige virksomheder i landsbyen er nu nedlagt, og denne del af historien kan samles op ved interview af tidligere andelshavere og bestyrelsesmedlemmer. Her vil konflikten mellem ønsket om nærdemokrati og ønsket om en større indtjening træde tydeligt frem. På baggrund af brugsforeningens lighed med andre supermarkeder/købmænd vil det for mange unge være overraskende, at brugsen er en medlemsstyret butik, og det kunne måske være en ide at lade eleverne overvære en generalforsamling, der bagefter vil kunne sammenlignes med et generalforsamlingsreferat for 50-70 år siden.

Butiksinteriøret i Svenstrup brugsforening 1936.
(Lok. Arkiv, Svenstrup).

Fritidens fællesskaber

Landsbybeboernes fællesskab i fritiden kan groft deles i to hovedområder: *de traditionsbundne*, der dækker alle i landsbyen og som omfattede f.eks. de fælles

Husflidsforeningerne var, som f.eks. kolonihaveforeningerne, både nyttige og gav den iøvrigt sparsomme fritid et positivt indhold. Hjemmene havde brug for tingene, og i værkstedet oplevedes et praktisk menneskeligt fællesskab. (Lok. Arkiv, Svenstrup).

fester ved Fastelavn, Skt. Hans og ved jule- og nytårstid og det andet område: *de ide- eller interessebetonede.* Om den første gruppe vil det endnu være muligt gennem interviews at få oplysninger om de lokale festtraditioner. Undertiden vil der også kunne skaffes billedmateriale fra sådanne arrangementer i nyere tid. Mere generelt, men dog inspirerende stof er at finde i »*Dagligliv i Danmark*« bd. 5 (red. A. Steensberg 1963), og desuden er det muligt ved henvendelse til Nationalmuseets etnologiske undersøgelser (N. E. U.) i Brede at få de oplysninger, der evt. måtte findes om lokalområdet.

De religiøse bevægelser og folkelige foreninger

Blandt de ide- og interessebetonede fællesskaber kan nævnes de religiøse bevægelser: Indre Mission og Grundtvigianismen, de mange forskelligartede foreninger, Danmark er så rig på, og endelig idrætsforeningerne. Kilderne til denne del af fællesskabernes historie er ofte let tilgængelige. Der har af de lokalhistoriske arkiver i de senere år været gjort en kraftig indsats for at indsamle protokoller, billeder og andet materiale, og der er her ingen nævneværdige læsemæssige hindringer. Det vil være en god og naturlig opgave at kortlægge områdets foreningsliv, som det har udfoldet sig – sammenlignet med nutidens foreninger og græsrodsbevægelser. Derved opnås indsigt i de skiftende opfattelser af fritid og interesser. Ser man f.eks. på gymnastik- og idrætsforeningernes målsætninger og programmer, træder forskellene tydeligt frem. Man bør også være opmærksom på forsvundne og nedlagte foreninger som afholdsforeningerne og de i vor tid nydannede som antenneforeninger og møllelaug. Dermed kan dynamikken i foreningsdannelsen synliggøres – den kendsgerning at foreningsdannelsen er det redskab, danskerne griber til, når en sag skal løses. Endelig bør det nævnes, at Landsbykommissionens delbetænkning nr. 5 *Kulturplanlægning-medindflydelse* 1981 indeholder meget væsentlige artikler om landsbyens kulturelle aktiviteter både historisk og aktuelt.

Landsbyen og landbrugserhvervet i dag

Det vil være naturligt at afslutte et arbejde med landsbyens udviklingshistorie med at undersøge og drøfte nutidens vilkår og måske prøve at gøre op, hvilken fremtid landsbyen har.

Interessen må især samle sig om erhvervsmulighederne i produktion og service. Det vil føre for vidt her at behandle alle sider af dette emne. Det vil dog være rimeligt at se nøjere på et erhverv: landbruget, der så at sige har konstitueret landsbyen og afgørende præget dens liv og udvikling. Desuden har landbruget i de sidste 15-20 år gennemløbet voldsomme strukturændringer – en proces, der ingenlunde er afsluttet endnu, og som indeholder et både stærkt og engagerende undervisningsstof.

Landbrugets udvikling

Som eksempel på udviklingen kan nævnes, at landbruget i 1960 beskæftigede 18 % af den erhvervsaktive del af befolkningen. I 1979 var denne del faldet til 9 %, og i 1983 udgjorde gruppen 6 %. Antallet af landbrug er i 1988 ca. 85.000 og vil, hvis udviklingen fortsætter, være faldet til 20-30.000 omkring år 2000. Men samtidig er produktionen steget, hvilket i sig selv fortæller noget om den enorme teknisk-biologiske udvikling, der har fundet sted. Om såvel den forløbne som mulige udvikling i erhvervet kan man med udbytte læse i Landsbykommissionens delbetænkning 3 »*Erhverv*« 1981.

Ekskursion og interviews

Men det er oplagt at gå direkte ud i landsbyen for at få belyst det nutidige landbrug og de udviklingstendenser, der er antydet. Det vil være naturligt først at undersøge, hvor mange landbrug der findes i lokalsamfundet, hvor store de er (arealmæssigt), samt hvilke typer af landbrug, der findes (kvægbrug, svineavl, planteavl eller blandinger af disse). Man kan også undersøge, hvor mange heltids- og deltidslandmænd, der er, og evt. tillige få belyst, hvilke erhverv, deltidslandmænd iøvrigt har. Sammenholdt med de oplysninger, der kan fås gennem interviews vil man helt sikkert få et tydeligt billede af de lokale udviklingstræk.

I dag er miljøproblemerne blevet aktuelle i mange landsbyer, hvor en stadig større del af beboerne ikke er landmænd og ofte tilflyttere fra større byer. Det har undertiden ført til stridigheder mellem »de indfødte« og tilflytterne og iøvrigt påført landbruget nogle skærpede miljøkrav. Også den side af landsbylivet vil man møde i en undersøgelse som denne.

Pløjning i 1930 og indkørsel af havre 1915. Den tekniske udvikling i landbruget har på få år totalt ændret arbejdsprocesserne og dermed indsatsen af menneskelig arbejdskraft (og hestekraft!).
(Lok. Arkiv, Svenstrup).

Efter en sådan mere generel undersøgelse i landsbyen vil arbejdet med et udvalgt landbrug kunne give værdifuld indsigt i erhvervet og dets vilkår. Her er metoden den direkte iagttagelse og samtaler med landmanden selv. Det er her vigtigt forinden at gøre sig klart, at der er en høj grad af specialisering i landbruget, og at eksempelvis produktionsbygninger og arealanvendelsen bestemmes af, hvilken type landbrug det drejer sig om. Udviklingen er gået fra det blandede husdyrbrug til én art eller til planteavl alene. I 1967 havde 8 % hverken kvæg eller svin, i 1979 var det blevet til 2,4 %, og udviklingen er fortsat accelererende i slutningen af 1980erne. (100 år efter at den store omlægning i landbruget fandt sted fra planteavl til husdyrproduktion!).

Produktionsapparatet består af bygninger, maskiner og jordareal, og det kan være en naturlig disposition for undersøgelsen af et landbrug. Hvilke bygninger består gården af? – og hvad anvendes de til? Allerede her vil specialiseringen vise sig markant. Hvilke tekniske installationer står til rådighed (til fodring, vanding, overvågning, transport, malkning osv.)?

Arealudnyttelsen og den vekslen mellem forskellige afgrøder (sædskiftet) der finder sted, er det væsentligt at undersøge for at forstå det pågældende landbrugs drift. For udenforstående kan f.eks. sædskiftet være vanskeligt at forstå, og der foregår en stadig forsøgsvirksomhed. Men et »normalt« sædskifte kan se således ud:

Kvægbrug

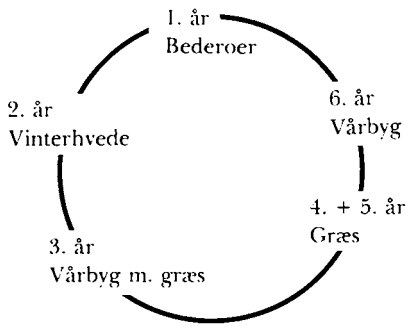

Planteavlsbrug

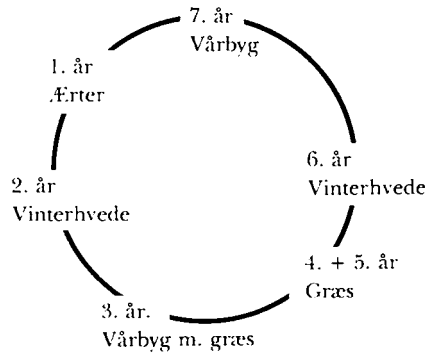

Det er i den sammenhæng vigtigt at få belyst, hvilke overvejelser en landmand må gøre sig, når han planlægger sin planteproduktion. Dels må han være opmærksom på afsætningsforholdene, og dels den økologiske side som f.eks. denne, at visse planter (som ærter og raps) forebygger sygdomme i kornafgrøder og virker samtidig jordforbedrende, men at der skal gå 4-5 år mellem dyrkning af de nævnte planter for at undgå specielle svampeangreb.

Landbruget og miljøet

Et andet spørgsmål, som er aktuelt i miljødebatten, er landbrugets forbrug af gødningsstoffer. Også her vil det være værdifuldt at spørge sig frem til landmandens forudsætninger: at kende jordens indhold af makronæring: kalk, fosfor og kali og mikrostofferne: magnesium, kobber og mangan. Alle stofferne måles i en såkaldt standardanalyse, og samtidig måles jordens struktur (indhold af ler og sand), som har betyd-

ning for planterne og udvaskningen af næringsstofferne.

Endelig må landmandens arbejde i årets løb være oplagt at undersøge. Her må interviewet igen være redskabet, idet man månedsvis prøver at klarlægge de arbejdsprocesser, der foregår. Det kan se således ud:

Dec.-jan.-feb.	Marts	April	Maj
Udarbejde mark- og gødningsplan Vedligehold af læhegn/skov Kursus	Udkørsel af staldgødning	Jordbearbejdning Gøde Så	Sprøjte Vedligeholde bygninger Ensilere (hø)

Juni	Juli	August
Vedligehold af bygninger Overvåge afgrøder Evt. gøde	Overvåge afgrøder Frøhøst Vinterraps skårlægges	Høst af korn Høst af frøgræs Høst af vinterraps Vinterraps skårlægges Ensilere (græs)

Sept.	Okt.	Nov.
Høst af de sidste afgrøder Tilberede jorden Så vinterhvede og vinterrug	Færdigså vinterafgrøder Begynde vinterpløjning Kvægbrug: optage roer	Vinterpløje Udkøre staldgødning

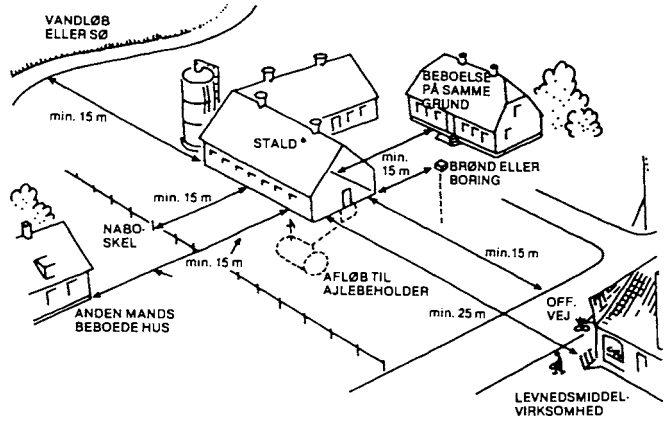

Afstandskravene er et eksempel på miljøbestemmelser omkring landbrug i landsbybebyggelse.
(Fra Landsbykommissionens delbetænkning 3, s. 32).

I forbindelse med landmandens arbejde vil det være relevant at få undersøgt forholdet mellem bedriftens egen indsats og den eventuelle købte (ofte maskinelle) arbejdskraft.

Arbejdet med landbruget i landsbyen og det enkelte landbrug kan gennem samtalerne få perspektiver, der rækker både tilbage og frem i tid. Dermed får man – næsten på dramatisk vis – demonstreret en udviklingsproces, der både har betydet voldsomme ændringer i en livs- og familieform og en samfundsstruktur (landsbyens). En livsform og samfundsstruktur, som de fleste danskere kommer fra for blot 3-4 generationer tilbage.

Købstad og stationsby

Af Vilfred Friborg Hansen

En by er en bebyggelse med erhvervsmæssig specialisering. Handel og andre tjenesteydelser, håndværk og industri varetages af mennesker, der har disse erhverv som deres hovedbeskæftigelse.

Dette gør en by afhængig af tilførsel af fødevarer udefra, således at et produktionsoverskud uden for byen er en nødvendig forudsætning for byens eksistens.

Det er næsten altid et kendetegn ved byen, at dens bebyggelse er tættere end det omgivende oplands.

De fleste større danske byer er købstæder. Købstæderne har ved en overenskomst med centralmagten, der oftest skriver sig tilbage til middelalderen, fået status som en særlig økonomisk, politisk-administrativ og retslig enhed.

Efter kommunalreformen i 1970 er begrebet købstad dog tømt for reelt indhold. Købstæderne indgår nu i storkommuner sammen med deres opland, og nye købstæder vil ikke opstå.

Under industrialiseringen i sidste halvdel af 1800-tallet opstod en række nye, mindre byer mellem de oprindelige købstæder. Da deres udvikling ofte prægedes af jernbanens ankomst, er de blevet kaldt stationsbyer – selv om nogle af dem faktisk aldrig fik en jernbanestation. Disse sidste kunne med større ret kaldes »landevejsbyer«.

—

De fleste skoler og andre uddannelsessteder i Danmark befinder sig i byer. Alene dette er en tilskyndelse til at tage byen og dens historie op i undervisningen.

Det gør det også naturligt at begynde en undervis-

City i de større byer forsøger at kombinere den internationale stil og hektisk shopping-stemning med historisk »atmosfære« og folkelig livsudfoldelse. Et led heri er gågaderne med de dyre strøgbutikker – og gademusikanter og æbleskiveboder. Herover en af gågaderne i Århus: Søndergade. (Foto: Børge Venge, 1972).

ning i byens historie med at gå ud og kikke på byen og tale med dens mennesker.

Den anden industrialiserings byer fra 1950'erne til i dag

I vore større byer vil vi kunne iagttage, at industrien ligger uden for bycentret. Det samme gælder arealkrævende storindkøbscentre, bilforretninger etc.

Vi vil se betonhøjhuse, etageejendomme og parcelhuskvarterer med egne detailindkøbscentre i byens yderområder. Disse yderområder vil vi gennem stednavne, interviews og litteratur ofte kunne identificere som tidligere selvstændige kommuner, der er »ædt« op af byen i forbindelse med industrialiseringen fra 1950'erne og kommunalreformen i 1970.

Andre yderområder er rene sovebyer af 20-30 år gamle etagehuse og parcelhuse. De ligger folketomme hen om dagen.

Deres beboere arbejder måske i forretninger og kontorer i byens centrum. Her finder vi specialbutikker, restauranter, banker og forsikringsselskaber. Boliger er der ikke mange af, måske dog nogle i etagerne over forretninger og kontorer. Derimod kan vi se, at gamle boligkarreer er i færd med at blive udhulede, så de kan skaffe luft i byen og plads til gadegennembrud, P-huse og grønne områder. Karreernes yderhuse restaureres og moderniseres.

Det er et forsøg på at skabe rum for moderne mennesker i en historisk ramme. Denne særlige »atmosfære« er bycentrets svar på konkurrencen fra de mere stereotype satellitbyer i yderområderne.

—

Stationsbyerne vil typisk være omgivet af en bræmme af parcelhuse og arealer med mindre industri og håndværk. Det er igen sporene efter højkonjunkturen fra 1950'erne og fremefter, vi står overfor.

Nogle stationsbyer har efter krigen oplevet en så stærk vækst, at de er større end mange købstæder. Ikast er et godt eksempel, og en enkelt, nemlig Skjern, opnåede i 1958 at blive »ophøjet« til købstad og blev dermed Danmarks sidste af slagsen.

Omvendt har enkelte stationsbyer oplevet at være på randen af at synke tilbage til landsbyniveau, fordi industrialiseringsbølgen af en eller anden grund er gået deres næse forbi. Måske fordi jernbanen blev nedlagt, eller fordi en nærliggende by havde et gunstigere udgangspunkt, da højkonjunkturen satte ind.

—

Det er dog reglen, at vore byer, store som små, bærer kraftigt præg af højkonjunkturen og »den anden industrialisering« fra 1950'erne fremefter. Det vil lærer og elever også kunne overbevise sig om ved at gå ud og interviewe de mennesker, der har oplevet de sidste tre – fire årtier i byen.

Butiksstrukturen i byen er et godt undervisningsemne. Højkonjunkturen fra 1950'erne betød mange små købmænds og specialforretningers lukning, mens supermarkeder, butikscentre og lavprisvarehuse skød op i stedet. Herover: den første selvbetjeningsbutik i Danmark, HB på Vigerslevvej, oprettet 1949. (Fra »Tekster om arbejderfamilien«, Arbejdermuseet 1984).

Ved at sammenligne med andre byer både her i landet og i udlandet kan man også få vished for, at denne udvikling langt fra har været et lokalt fænomen alene. En god måde at udvide perspektivet ud over bygrænsen er at kæde undervisningen sammen med et lejrskoleophold eller en lærer- og/eller elevudveksling med andre tilsvarende byer, mest nærliggende ved at udnytte et evt. venskabsbysystem. Den lokale Foreningen NORDEN vil ofte kunne hjælpe.

Bilen

For at skaffe sig et overblik i den overvældende stofmængde om byens udvikling i de sidste 30-40 år er det en god ide at bygge undervisningen op over et bestemt tema.

Bilens betydning for udviklingen er ikke noget dårligt valg. Meget kan forklares ved, at folk og virksomheder har fået større aktionsradius gennem bilen. Bilen kan forklare mejeriers, skolers, butikkers – og da ikke mindst jernbaners nedlæggelse. Den kan forklare vej- og gadenettets udvikling, der er helt afgørende for byens struktur.

Med bilen fulgte muligheden for store afstande mellem bolig og arbejdsplads. Oversigter over pendlingen mellem land og by og mellem byerne indbyrdes vil kunne findes i de fleste kommuneplaner.

Kollektiv trafik contra privatbilisme er godt debatstof, også i en undervisningssituation. Det kan også være indgangen til en diskussion om byen i fremtiden (se nedenunder).

Bilen som tema kan også være indgang til en diskussion om forureningen i byen.

Boligen

En anden god indfaldsvinkel er boligen.

Her skal man være opmærksom på, at mange museer i de senere år har ansat etnologer, der ofte arbejder med også den allernyeste tids bosætningsmønstre, såvel boligkvarterer som boligtype og boligindretning (flere steder er man f.eks. optaget af »parcelhuskulturens« sammenhæng med den økonomiske og bevidsthedsmæssige udvikling i samfundet). Museet kan derfor ofte hjælpe med at tilrettelægge ekskursioner rundt i byen eller med andre indslag i undervisningen – selv om emnet ikke nødvendigvis findes afspejlet i en udstilling på museet.

Til emnet kan bruges varehuskataloger, fotografier fra såvel lokalarkiv som familiealbum, ugeblade – og naturligvis interviews.

Emnet indbyder til plancheudstillinger, dramatisering og samarbejde med forældregenerationen.

Internationalisering

Temaet internationalisering vil især føles relevant i de større byer og i områder, der præges af indvandrere.

Der er emner nok: gæstearbejdernes ankomst i højkonjunkturens kølvand i 1960'erne, de senere års indvandring af flygtninge: hvad betyder disse nye befolkningsgruppers tilstedeværelse (integration?) i byen for dens forretningsstruktur, kulturtilbud o.s.v.? Emnet kan give anledning til nyttige og givende kontakter til indvandrere og deres miljø.

En helt anden side af internationaliseringen er den masseturisme, der fulgte i velstandsstigningens kølvand. Danskerne vender tilbage fra eksotiske egne med nye krav til madvaner, tøjmode, livsstil m.v.

Fjernsynet kom til midt i 1950'erne og er et stadigt vindue ud mod den store verden. Kan det ses afspejlet i byens forretninger, underholdnings- og kulturtilbud, livsstil?

De multinationale selskabers rolle i bylivet er også en undersøgelse værd.

Urbanisering

Vandringen fra land til by, urbaniseringen, har præget de sidste 30 års udvikling kolossalt. Det er derfor

Skjoldhøjparken i Tilst ved Århus, et af Danmarks største parcelhuskvarterer. Et produkt af 1960'ernes byudvikling. I baggrunden lavprisvarehus, gartnerier, ældre bykerne og højhusbebyggelse. (Foto: Axel Schütt).

naturligt, at meget af den moderne litteratur, både prosa og lyrik, kredser om urbaniseringen og dens bevidsthedsmæssige konsekvenser. Det samme gælder billedkunsten og beattekster. Alle holdninger kan findes, lige fra begejstringen over farten og tempoet i byen, til afstandtagen fra byens overfladiskhed og forjagethed og til nostalgisk længsel efter det »rene og uforfalskede liv« på landet.

Inddragelsen af de kunstneriske udtryksformer kan kombineres med elevernes egne opfattelser og oplevelser af »livet i byen«, »bymenneskets drømme og virkelighed« o.lign. I forbindelse med udstillinger i fag som formning, orienteringsfagene etc. og med koncerter på skolen kan der vælges fælles tema som f.eks. »livet i byen«.

Man kan lade eleverne tage udgangspunkt i deres egen families historie. De kan tale med bedsteforældrene eller andre ældre i familien, evt. kombinere dette med studier i folketællingslister og kirkebøger, og på denne måde føre deres egen slægt fire-fem generationer tilbage. Man kan så i historie diskutere, hvornår familiens urbanisering er sat ind, og hvorfor. I faget dansk kan dette evt. følges op med en stil over emnet »Min families urbanisering«.

Ideen om at følge en bestemt families urbanisering kan der findes inspiration til i Dan Christensens artikel i »Arkitekten« 1972 s. 499-511: *En families urbanisering 1899-1972*. Ideer til kombinering af lokalhistorie og slægtshistorie kan findes i Hans H. Worsøes håndbog i slægtshistorie fra 1987: *»Find dine rødder«* og ikke mindst i Elo Harfots *»Trævlerødder – alternativ slægtshistorie«* fra1984.

Man kan dramatisere en (af elevernes?) families urbanisering. Lad scene 1 fremstille oldeforældres/bedsteforældres situation og problemer i forbindelse med samfundets og deres egen begyndende urbanisering, scene 2 bedsteforældres/forældres og scene 3 elevernes egen situation som »fuldblods« byboere eller som dele af et samfund og en børne-/ungdomskultur, der præges af bysamfundets værdinormer.

Byen som motiv i kunsten

En levende by er et »menneskeskabt landskab« med huse, gader og mennesker, hvor de fysiske omgivelser i samspil med de aktuelle menneskelige vilkår skaber liv og aktiviteter, som kan opfattes og skildres på mange måder...
Man kan finde gengivelser af byen langt tilbage i tiden; det er dog først omkring 1800, at byen bliver et motiv med værdi i sig selv, og da var det byproskpektet eller den topografiske skildring, der specielt var populær. Med industrialismens gennembrud herhjemme i slutningen af 1800-tallet dukkede nye motiver op. Landbefolkningen var søgt mod byerne i håb om arbejde, hvorved byen blev ramme om en ny livsform og om mange menneskers liv. Fabrikker og boliger skød frem, og byerne bredte sig. For kunstnerne var det i første omgang industrialismens skyggesider, der gav inspiration til skildringer af den sociale nød: arbejdsløse, prostituerede, mennesker på gaden, en fabrikshal, forstadsbebyggelse osv. Motiverne var uendelige.
I efterkrigstidens kunst bliver byen ofte genstand for en mere eller mindre voldsom kritik af vor situation. Den teknologiske udvikling har haft betydelige konsekvenser for det sociale liv, hvilket bl.a. kommer til udtryk i en stigende adskillelse mellem arbejde, bolig og fritid, og i at miljøer i bykernen saneres bort til fordel for intetsigende sovebybebyggelser i forstæderne. For kunstnerne har dette givet anledning til en direkte eller indirekte skildring af angsten, isolationen og tomheden mennesker imellem.

Uddrag af »Byen – en grafikudstilling«, katalog fra Århus kunstmuseum 1983.

Byen. Bronzeskulptur af Svend Wiig Hansen.
Til undervisningen: Hvordan opfatter kunstneren byen og dens virkning på mennesker?.
(Fra »Herning Kunstmuseum«, katalog 1985).

Fremtiden

For den allernyeste tids byhistorie er rådhuset, især Teknisk Forvaltning, et godt sted at gæste. På det mindre ambitiøse niveau kan man nøjes med at anskaffe kommuneplanen – ellers kan man gennem Teknik Forvaltning få kortmateriale, luftfotos, by- og lokalplaner, statistik og prognoser. Man vil sikkert også kunne få embedsmænd eller politikere til at

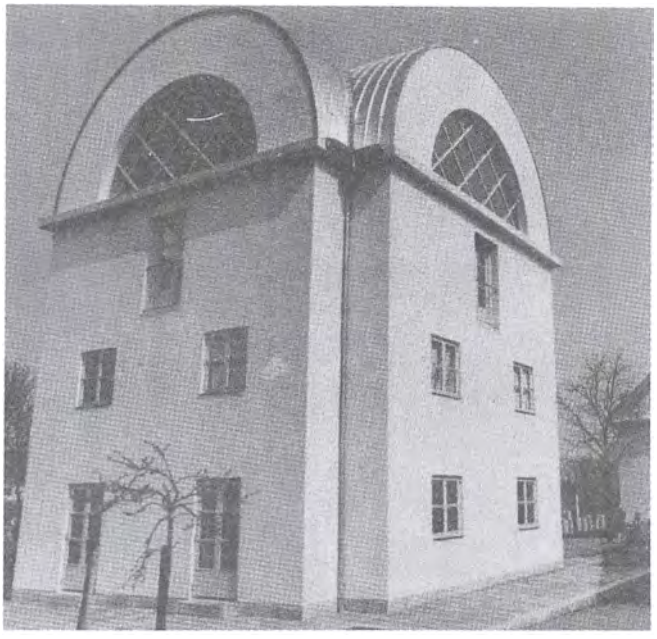

I Blangstedgaard ved Odense er opført en hel bydel som »eksperimentby« for fremtidens boligbyggeri. Alle boligformer fra kollektiver til enfamilieshuse er repræsenterede. Bygningerne er opført i typisk »postmodernistisk« stil. Bag eksperimentet står Statens Byggeforskningsinstitut. Blangstedgaard er et oplagt ekskursionsmål, hvis man i undervisningen behandler temaer som arkitektur, boligformer eller »fremtidens by«. (Foto fra Politiken 16. marts 1989).

fortælle om deres oplevelse af byens udvikling gennem de sidste tiår og deres syn på den fremtidige udvikling.

Perspektivet for fremtiden vil ofte være spændende for eleverne. Prognoser kan indgå i EDB-undervisningen. Gadeinterviews (evt. af børn/unge på samme alderstrin) og debatstof fra aviserne kan inddrages. Man kan tage ud og kikke på det landskab, der er udset til at rumme fremtidige erhvervs- og boligområder.

Dette sidste kan være udgangspunkt for en diskussion om byens fremtid. Allermest spændende for eleverne vil det måske være selv at deltage i den offentlige debat om byens fremtid ved at lave en udsendelse i lokalradioen eller skrive læserbreve til aviserne.

Den første industrialiserings byer ca. 1850-ca. 1920

Hvis man i sin byvandring skærer yderområdernes bolig- og industrikvarterer fra, vil man kunne danne sig et indtryk af byen i 1800-tallet og af den voldsomme udvikling, vore byer var igennem under den første store industrialiseringsfase fra omkring 1850 frem til ca. 1920.

Interessant i denne forbindelse vil ikke mindst være de gamle fabriksbygninger omkring byens centrum, evt. omkring havnen og/eller jernbanen. Disse bygninger eksisterer i vid udstrækning i dag i renoveret udgave, måske som museer, som kulturhuse af forskellig art, som ejerlejligheder, ungdomsboliger eller anden form for boliger.

Gennem lokalarkivet vil man kunne finde frem til disse fabrikkers historie – måske ligger samme fabrik i dag i nye bygninger ude ved en af byens større indfaldsveje. Man vil gennem billeder kunne rekonstruere produktionsgange og arbejdsforhold i fabrikken. Gennem avisartikler, erindringer og andet byhistorisk stof vil man kunne danne sig et indtryk af fabrikkens betydning for byen og dens udvikling.

Bag moderne forretningsfacader i byens strøggader vil man også kunne finde forretningerne fra 1800-tallets sidste halvdel. Datidens boliger gemmer

Boligkvarterer og kriminalitet

I Aarhuus Stiftstidende 27. februar 1988 udtaler chefen for kriminalpolitiet i Århus, kriminalinspektør Jørgen Rosendahl-Nielsen, om sammenhængen mellem boligkvarterer og kriminalitet:

»Udviklingen startede allerede i 1960'erne, da man begyndte at adskille beboelse og industri skarpt og skabte sterile kvarterer.

Folk bliver anonyme. De går ud af lejligheden og forsvinder så at sige. Og når man ikke føler noget personligt for kvarteret, så forsvinder følelsen af ansvar.

Endnu værre, når de unge udelukkende oplever de mindst lige så sterile erhvervskvarterer som noget, der er dem helt uvedkommende. Det er »de rige svins« besiddelser, de ødelægger...

I boligkvartererne vokser børnene op med en bevidsthed om, at et andet sted i byen bor de rige i villaerne. Her bor derimod vi andre, og vi er fattige og på støtte...

Det var nødvendigt at bygge stort for at fjerne boligmangelen i 1960'erne. Men vi betaler prisen for den metode nu...«

Rosendahl-Nielsen sammenligner med byen før 1960'erne:

»I bymidten boede folk i enkeltkvarterer, der hang sammen. Værtshuset lå på hjørnet og snedkerens værksted i baggården. Folk var lede og kede af at skulle flytte derfra. Men folks egne miljøkrav har været med til at gøre kvartererne sterile. Der må jo snart ikke slås med en hammer et sted.«

Til undervisningen: sammenlign Rosendahl-Nielsens udsagn med de tendenser for byudviklingen, der aftegner sig i den lokale kommuneplan. Hvordan kunne man skabe en by med »indbygget« forebyggelse af kriminalitet?

sig ofte i etagerne over forretningerne (nu er der måske kontorlokaler), ligesom 1800-tallets boliger og boligkvarterer vil kunne genfindes i de tilstødende gader. Arbejderkvartererne, der nu ofte er fashionable boligkvarterer – efter vore begreber tæt på centrum – ligger længere ude i det, der dengang har været byens udkant.

—

For stationsbyernes vedkommende er det selve byens oprindelse, man kan ane bag nu renoverede 1800-tals bygninger. De skal findes i det gamle centrum omkring stationen, posthuset, hotellet, hovedgaden og de nærmest liggende sidegader.

Stationsbyerne udviklede sig omkring eller i nær tilknytning til tidligere landsbyer, eller de skød op på åben mark i 1800-tallets anden halvdel. De opstod som følge af industrialiseringen og dens øgede krav til handel og service, samt den deraf følgende lovgivning om fri næring.

—

Af gode grunde kan vi i vores rekonstruktion af den første industrialiserings byer ikke supplere vores byvandring med interviews. I stedet må vi gå til bibliotek, lokalarkiv og museum for at skaffe erindringer, billeder, kort og andet materiale om byen for et århundrede siden. På disse steder kan vi også komme i kontakt med lokalhistorisk kyndige folk, der kan hjælpe os videre.

Vi vil opdage, at også den første industrialisering medførte en voldsom vandring af folk fra land til by – det var den første urbaniseringsbølge. Opførelsen af fabrikkerne i byerne, udbygningen af handel og håndværk, rationaliseringen i landbruget, etableringen af jernbanerne og forbedringen af vejnettet – altsammen betød det en til tider eksplosiv vækst af vore byer. Væksten var begyndt i hovedstaden allerede før midten af århundredet, de større købstæder mærkede den for alvor i 1870'erne og de mindre i 1890'erne. De nye byer opstod typisk i 1860'erne, mens den store vækst satte ind en, to eller tre årtier senere, alt afhængig af mange forskellige forhold, men en evt. jernbanes anlæggelse betød altid et skub i byens udvikling.

Politisk debat og næringsfrihed

Rundt omkring i købstæderne afholdtes efter grundlovens vedtagelse i 1849 rigsdagsvalg på torvene. Købstad med opland udgjorde én valgkreds. Fra 1870'erne foregik der i de fleste købstæder en ofte barsk politisk debat i de nyoprettede aviser – et stof, der vil være velegnet i undervisningen på de højere klassetrin. Ofte har bibliotek, arkiv eller museum brugbare udklipssamlinger og/eller registreringer – her vil man også kunne finde frem til valglister og

Gadebilledet i de danske købstæder prægedes langt op i 1800-tallet af den nære afhængighed af det omgivende land. Ovenstående litografi efter et maleri af Martinus Rørbye viser Mathiasgade i Viborg på en torvedag i 1828, altså før nogen form for industrialisering er sat ind, men der lå gårde i byerne, og i mange var landbrug hovederhvervet. Køer blev drevet ind og ud ad byernes gader langt op i dette århundrede – bemærk også »købstadens jorder« på kortet over Holbæk side 54.
(Her efter Politikens Danmarkshistorie, bind 11, 1964).

valgresultater. Hvis det viser sig svært at skaffe avismaterialet lokalt, må man ty til Statens Avissamling i Statsbiblioteket i Århus, hvor eksemplarer af alle landets aviser opbevares.

Det politiske stof kan ikke give mening uden at blive sat ind i den landspolitiske sammenhæng, men hertil vil en række gængse danmarkshistoriske fremstillinger være ved hånden.

I øvrigt er den kommunale politik som emne omtalt andetsteds.

For købstæderne var loven om næringsfrihed fra 1857 dog nok en endnu større omvæltning end grundloven. Efter en overgangsperiode på 5 år ophævede denne lov købstædernes privilegier på handel og håndværk og laugenes ret til at bestemme, hvor mange og hvem der kunne være købmænd og håndværksmestre i byen, arbejdsvilkår, lønninger, priser o.s.v. Købstadsbegrebet i middelalderens forstand var ophævet. Enhver, der skaffede sig et næringsbrev, kunne nu – uden at have aflagt svendeprøve – slå sig ned som handlende eller håndværker i byen.

Ja, endda uden for byen. Den handel og de hånd-

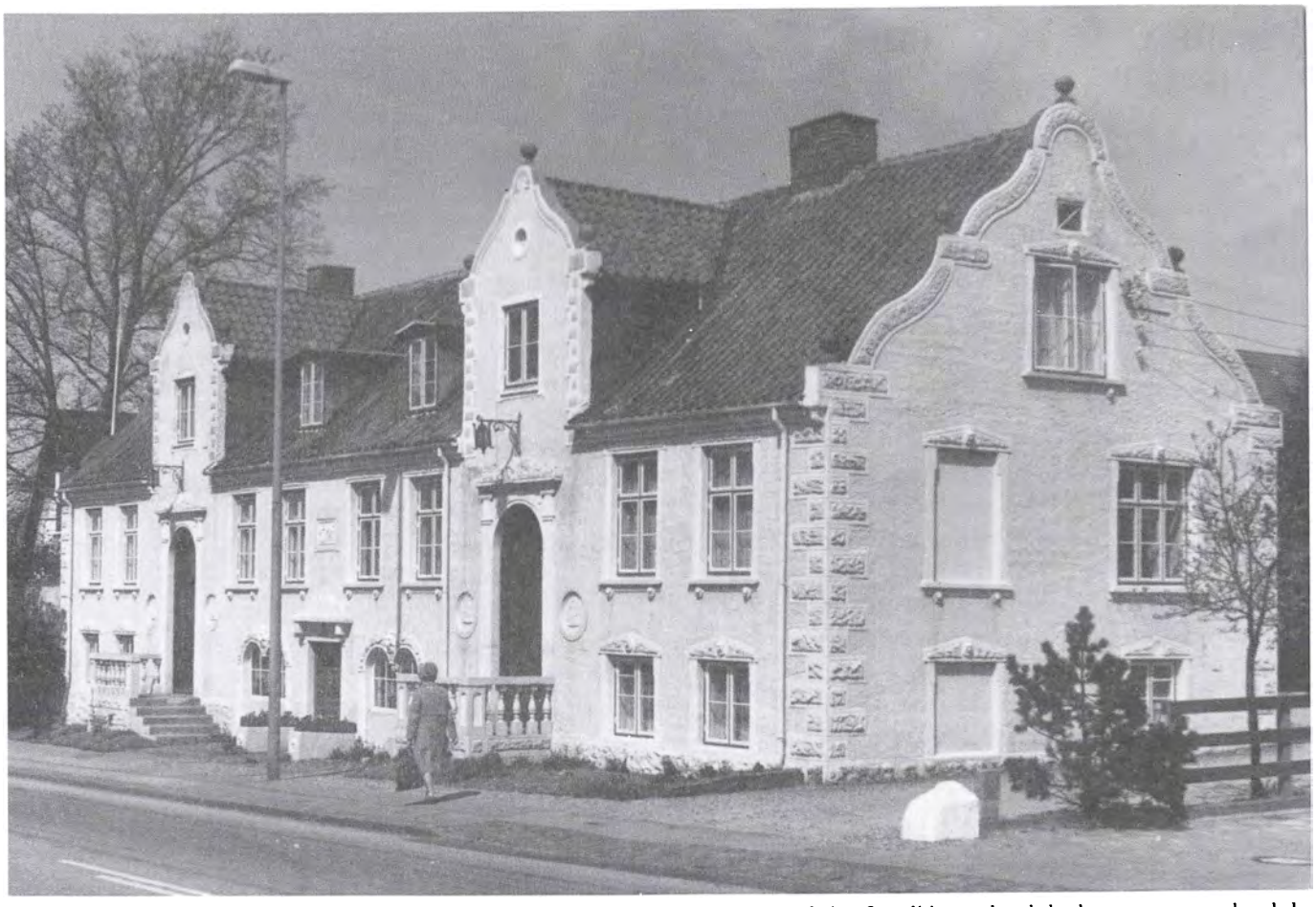

Bygninger er visioner i murværk. I dem viser en tids mennesker os, hvad de bar med sig af traditioner, hvad de drømte om – og hvad de kunne med de muligheder, virkeligheden bød dem. Bygninger er en god indgang til »mentalitetshistorie«.
Stationsbyernes hovedgader er rige på forsøg på at vise, at man »var noget«. Helst skulle man leve op til den nærliggende købstads standard – eller var det snarere herregårdsstandard, den lokale murermester i Rønde ville nå, da han lod opføre dette pragthus på byens hovedgade i 1870 – hvor der ikke var mange andre huse overhovedet. Huset fik navnet »City«.

værk, byerne hidtil havde haft privilegium på, blev nemlig givet fri uden for en radius på 1-1½ mil (7½-11 km) fra byen.

I virkeligheden var dette en politisk ajourføring af en økonomisk udvikling, der forlængst var i gang. Igennem 1840'erne og 1850'erne kendes et stigende antal retssager mod håndværkere, der virkede på landet uden tilladelse. Selvforsyningsøkonomien var i opbrud længe før den nye næringslov.

Med frigivelsen til at drive handel og håndværk på landet opstod de nye byer i »hullerne« mellem købstæderne og deres læbælter (d.v.s. det område uden om byen, der fortsat var omfattet af købstædernes privilegier).

Jernbanerne

Kampen om jernbanernes placering er godt og relevant undervisningsstof. Det rammer et centralt emne omkring de politiske og økonomiske interesser i datidens Danmark og i lokalsamfundet. Jernbanens komme blev afgørende for byernes udvikling – og for nye byers opståen. Hovedjernbanerne, den østjyske længdebane og banen tværs over Fyn og Sjælland, blev anlagt i 1860'erne.

Debatten om jernbanerne kan følges i Rigsdagstidende og i de lokale aviser. I de senere år er der udkommet en del lokale undersøgelser over jernbanernes historie, især i forbindelse med små nedlagte private jernbaner.

Under industrialiseringen sprængte købstæderne overalt de gamle rammer og voksede uden for byportene fra middelalderen. Som hovedregel faldt den største vækst i de købstæder, der i forvejen var de største – de udøvede størst tiltrækningskraft på virksomheder og befolkning. Men der skete også forrykninger i størrelsesforholdet mellem byerne. Århus voksede fra 11.000 indbyggere i 1861 til 65.000 i 1911, og blev nu større end både Ålborg og Randers, ikke mindst på grund af den centrale placering på det østjyske jernbanenet.

Hvilke nye virksomheder og arbejdspladser fulgte i jernbanens kølvand? Hvilke følger fik jernbanefolkenes ankomst for det sociale liv i byen? Hvad kom den øgede kommunikation med omverdenen til at betyde for byens mennesker?

Der er spørgsmål nok at tage op.

Jernbanen kan også følges som livsnerve i byen lige op til i dag – eller indtil den blev nedlagt.

Arbejdere og arbejderbevægelse

Fra 1870'erne begyndte fagforeninger at erstatte fortidens laug. Overalt var det små handlende og håndværkere samt de faglærte arbejdere, der førte an i dannelsen af fagforeningerne og disses politiske parallel, de socialdemokratiske foreninger.

Arbejderbevægelsen var et væsentligt, nyt indslag i byens liv, et særdeles konkret udtryk for den nye industriens tidsalder. Klassedelingen i bysamfundet gav sig nu udtryk i, at byen deltes i finere kvarterer og arbejderkvarterer.

Man kan gå ind i en gade eller en baggård og undersøge, hvem der bor i forhuset og baghusene nu – og gennem lokalarkiver undersøge, hvem der boede der omkring århundredskiftet. Alene antallet af beboere siger lidt om udviklingen. Skatteansættelseslister, folketællingslister (først fra 1906 skilles de nye byer dog ud fra det omgivende land i folketællingerne) og lidt senere telefonbøger kan hjælpe til at klassificere de tidligere beboere. Billeder af baggårde taler for sig selv – ofte er beboerne med.

Interessen for arbejderhistorie og arbejderbevægelsens historie har været stærkt stigende i de senere år, og er bl.a. blevet befordret af Selskabet til Forskning i Arbejderbevægelsens Historie (der udgiver *»Årbog for Arbejderbevægelsens Historie«* og tidsskriftet *»Arbejderhistorie«)* og af en række projekter i arbejderbevægelsens eget regi (fra SID således *»Grav hvor du står«* og *»Arbejdsmandens historie«*, der begge har givet sig udslag i bogudgivelser). Tidsskriftet Den jyske Historiker har også i flere numre behandlet arbejderhistorie og arbejderbevægelsens historie.

I København findes Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv og Arbejdermuseet. I Jylland tager især Arbejder-, Håndværker- og Industrimuseet i Horsens sig af arbejderhistorie. Begge museer er særdeles velegnede i en undervisningssammenhæng.

Ofte er der udgivet småskrifter om den lokale arbejderbevægelse i forbindelse med fagforenings- og partijubilæer. De lokale fagforeninger og den socialdemokratiske forening vil kunne være behjælpelige og har i øvrigt en gæstelærerordning, der fungerer godt mange steder.

Det vil være naturligt at interessere sig meget for arbejderbevægelsens oprindelse i byen. Spørgsmålet

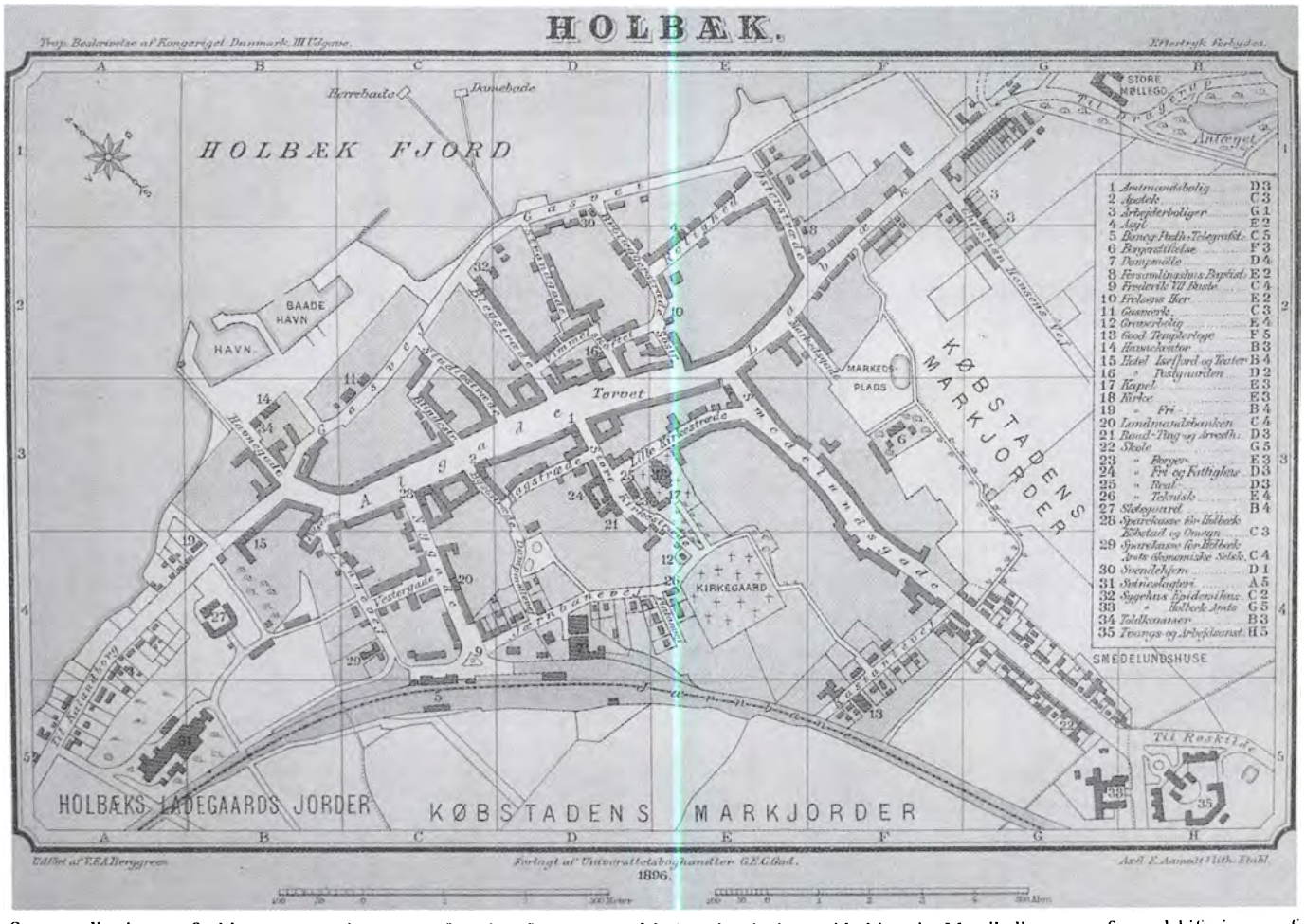

Sammenligninger af ældre og nyere kort er en frugtbar fremgangsmåde i undervisningen i byhistorie. Matrikelkortene efter udskiftningen af købstædernes jorder (der ofte foregik i 1830'erne) er ofte fra 1860'erne – de kan sammenlignes med Geodætisk Instituts senere kort (fra 1870'erne og op til i dag), evt. kan suppleres med luftfotos fra de sidste tre årtier, der vil kunne lånes på Teknisk Forvaltning. Hele undervisningsprojekter kan bygges op over kortene og oplysningerne i Trap Danmarks forskellige udgaver. Herover kortet over Holbæk i Traps 1898-udgave.

hvorfor fagforeningerne og partiforeningen opstod i byen et bestemt år, og hvem der stod bag stiftelsen, kan sige meget om byens udvikling, og knytte denne sammen med en karakteristisk landshistorisk udvikling.

Det kan være en gevinst at følge denne undersøgelse op med en tilsvarende ang. 1930'erne. Trediverne er blevet kaldt »arbejdernes årti«, og bysamfundene blev i dette årti først og fremmest til lønmodtagersamfund. Arbejderne og deres organisationer prægede byens liv som aldrig før eller siden. Kooperative virksomheder, DUI, DSU, AOF, dilettant, kolonihaver, skovture, 1. maj demonstrationer for blot at nævne nogle aspekter.

Det vil være let at knytte et sådant emne sammen med udviklingen på landsplan: krisen, Stauning-regeringen, erhvervsudvikling m.m.

Det vil også være en nærliggende idé at sammenligne med situationen i dag.

Foretagender og foreninger

På gamle fotografier fra de nye byer (»Parti fra Algade«, »Bangs Hotel«) kan man ofte også se de fotograferede huses beboere opstillet, så det ikke er til at tage fejl af, hvem der laver hvad, og hvilken position de indtager i byens liv.

Hvis man er heldig, er der bevaret erindringsstof om pionererne og pionertiden i stationsbyens historie, men ellers må det være på sin plads at låne stof fra andre stationsbyer, hvorfra der er bevaret erindringer. Klondyke-stemningen, iderigdommen og foretagsomheden i stationsbyens første år vil være spændende stof for eleverne at beskæftige sig med. Spørgsmål som: »hvilke mennesketyper og befolkningsgrupper stod bag stationsbyens udvikling?« og »hvem/hvilke befolkningsgrupper boede hvor?« kan findes behandlet i tidsskriftet *Nyt fra Stationsbyen,* og hvis tiden tillader det, kan folketællingslisterne benyttes til lignende undersøgelser lokalt.

I købstæderne er problemstillingen lignende – godt nok drejer det sig her ikke om, hvem der skabte byen, men om hvem der førte an i byens udvikling fra priviligeret købstad til et moderne industri-bysamfund underkastet den frie konkurrences krævende vilkår. Bygninger, folketællingslister, erindringsstof og fotografier må blive hovedmaterialet.

Hvis man i lokalarkivet kan låne kopier af udvalgte sider fra »Håndværker- og Borgerforeningen«s bestyrelsesprotokol, vil de også afspejle de rastløse år omkring stationsbyernes opvækst og købstædernes industrialisering. I det mere ambitiøse undervisningsprojekt er protokoller og regnskaber fra foreninger, bevægelser, mejeri, brugsforening og andre virksomheder gode indfaldsvinkler. »Forenings-Danmark« opstod i disse år, og foreninger og folkelige og religiøse bevægelser (behandlet andetsteds – det samme gælder idrætsforeninger) er helt centrale emner at tage op i undervisningen. I øvrigt vil de fleste kunne genfindes i lokalsamfundet i dag, hvilket man selvfølgelig bør benytte sig af.

Vejvisere, turistførere og telefonbøger

er et ofte overset lokalhistorisk kildemateriale, der er velegnet til undervisningsbrug.

Bodil Møller Knudsen, Byarkivet i Horsens, har undersøgt vejviserne fra 1800-tallet i Horsens. Den første Horsens-vejviser udkom så tidligt som i 1832 med alfabetisk fortegnelse over indbyggerne, deres erhverv, adresse og skattebetaling.

I de senere udgaver (et par stykker i hvert årti århundredet ud) kommer flere og flere oplysninger til: om institutioner, posttider, »Byens Repræsentanter, Commissairer og Bestillingsmænd«, fødte og døde etc.

I 1866 er der for første gang annoncer (hele 32 sider) i vejviseren, 1878 real-register (et slags »byleksikon«), 1890 kort over byen.

– – –

I Dansk Lokalbibliografi (hidtil udkommet for Roskilde, Fyn, Frederiksborg, Vejle, Vestsjællands og Århus amter, under udgivelse for Ribe og under forberedelse for Sønderjyllands amt) kan vejviserne findes under rubrikken »Handel og samfærdsel«. Vejviserne blev udgivet under forskellige betegnelser: »Post-Adressebog«, »Adressebog«, »Haandbog« o. lign. En del af vejviserne blev udgivet helt på privat initiativ.

I Dansk Lokalbibliografi for Århus amt kan det konstateres, at de første vejvisere kom i Århus i 1859 (kort over byen fra 1899), Randers 1860, Grenaa 1896, Silkeborg 1911. Som i Horsens oftest et par udgaver pr. årti indtil århundredskiftet – dog næsten årlige udgivelser i Århus fra 1875.

Turistførere og -vejledninger kan findes i lokalbibliografien under samme rubrik. I det nuværende Århus amt kom den første turistfører i Silkeborg 1875, Århus 1876, Randers 1903 og Grenaa 1918.

– – –

Telefonbøger er begyndt at udkomme i de større byer i 1890'erne, i de mindre omkring århundredskiftet.

I en mindre stationsby som Rønde installeredes den første telefon i kroen 1890, telefoncentral oprettedes 1893, »telefonkatalog« blev udgivet 1901. De første 100 abonnenter under Rønde central passeredes 1917.

Politiske foreninger

Et kapitel for sig er de politiske foreninger. I stationsbyerne samlede arbejderne sig i de socialdemokrati-

ske foreninger, men ofte så sent som i de første par årtier af dette århundrede – hvorimod det i købstæderne som regel skete i de sidste to årtier af 1800-tallet.

Stationsbyernes borgerskab af handlende og håndværkere samlede sig omkring »Håndværker- og Borgerforeningen« (dette var et almindeligt navn – i næsten alle tilfælde indgik ordene »borger« og »håndværk« – ofte også »handel« og/eller »industri«). Denne forening blev en slags pressionsforening over for sognerådet, der var helt domineret af oplandets bønder og bestemt ikke var indstillet på at lade det offentlige bekoste kloakering, gadebelysning, vandværk, fortov, »anlæg« i byens centrum – og lidt senere: elværk, realskole, Teknisk skole. Resultatet blev, at foreningen selv tog disse opgaver op – og at sammenholdet omkring byens udvikling styrkedes. Det var også ofte direkte på foreningens initiativ, at der kom apoteker og læge til byen.

Ovenstående initiativer havde allerede i praksis gjort »Håndværker- og Borgerforeningen« til en politisk forening. Det var derfor naturligt, at der på dens initiativ opstilledes en særlig »borgerliste« til sognerådsvalgene, og efter en ændring i den kommunale valglov i 1908 fik man da også som regel et par pladser i sognerådet. I mange stationsbyer findes borgerlisterne den dag i dag.

En Indre Missions liste kunne undertiden bryde modsætningen land-by ved de lokale valg, men også Indre Mission var ofte delt i en land- og en byliste.

Stationsbyernes Borgerforening og Socialdemokratisk Forening var i allerhøjeste grad også selskabelige foreninger. Man vidste, hvem der hørte til hvor, selv om det ikke behøvede at give de store konfrontationer til daglig. De to foreninger markerede klasseskellet i byen på samme måde som Landboforening og Husmandsforening gjorde det på landet.

—

I købstaden var de politiske foreninger ikke i samme grad også selskabelige foreninger. Byens spidser hørte til Højre-vælgerforeningen, en del fra »mellemlagene« støttede Venstre (mange handlende i byerne var i nær kontakt og måske direkte økonomisk afhængige af landboerne). Små handlende, håndværkere og faglærte arbejdere samledes i Socialdemokratisk Forening.

De politiske foreningers protokoller er ofte bevarede – spørg lokalarkivet. Avisstof og erindringer er andre muligheder for belysning af de politiske foreningers betydning for livet i byen.

Middelalderens byer

Ved at koncentrere vores byvandring omkring det gamle centrum med kirken og torvet vil vi kunne få middelalderens by til at tone frem.

Kirken er i sig selv oftest fra middelalderen, og torvet ligger som regel også, hvor det lå i middelalderen. Huse fra middelalderen skal vi ikke vente at finde, men gadenettet og stednavnene i byens centrum afspejler næsten altid karakteristiske træk fra middelalderbyen. Eleverne vil hurtigt kunne gennemskue navne som Søndergade og Sønderport, Klostergade, Bispetorv, Gråbrødrestræde o.s.v. Andre knap så gennemskuelige navne kan med lærerens eller litteraturens hjælp også være med til at mane middelalderens bybillede frem.

—

Flere af vore nuværende større byer er i deres oprindelse reelt »nye byer« fra den første industrialisering (Silkeborg, Herning, Esbjerg, Brønderslev, Struer m.fl.). Enkelte har oprindelse i specielle erhvervsforhold i århundrederne mellem middelalder og industrialisering (Nibe m.fl.). Men de allerfleste af vore større byer kan føre deres historie tilbage til tidlig middelalder. Ved Valdemarstidens slutning midt i 1200-tallet var den store bygrundlæggelsesperiode, der var begyndt i vikingetidens slutfase, forbi.

Byernes opståen hang sammen med, at der i de to århundreder efter vikingetiden udviklede sig en lokal handel med dagligvarer – hvor der i vikingetiden næsten kun havde været tale om fjernhandel med luksusvarer til overklassen. Der blev nu brug for befolkningscentre, der kunne imødekomme det omgivende landområdes behov for stadig vareudveksling. Derfor er næsten alle vore gamle middelalderbyer anlagt i tæt forbindelse med havet, der var datidens eneste effektive trafikåre.

Byerne bliver købstæder

Middelalderens byer opstod med støtte fra kongen, måske endda på hans initiativ. Kongen fik told og afgifter fra handelen mod til gengæld at sikre fred og retsorden i forbindelse med handelen. Nogle byer opstod i ly af en kongelig borg, anlagt ved et vigtigt trafikknudepunkt.

Overenskomsten mellem kongen og byen udtryktes ved, at byen af kongen blev gjort til »købstad«, d.v.s. at den fik privilegium på handel og håndværk i sit opland, og den fik sin egen retsorden (»stadsret«) og sin egen styreform (»rådsforfatning«). Middelalderens købstad var altså økonomisk, retsligt og politisk-administrativt udskilt fra det omgivende opland.

For nogle byers vedkommende vil de gamle stadsretter og bysegl være bevaret. Det lokale museum eller lokalarkivet vil da kunne hjælpe med kopier – evt. kan de være trykt i en eksisterende byhistorie. Samme steder kan måske findes byplaner og prospekter fra 16.-17. århundrede, der med nogen forsigtighed også kan sige noget om byens udseende i en tidligere tid. *Resens Atlas* fra sidst i 1600-tallet er fuldstændigt udgivet for Nørrejyllands vedkom-

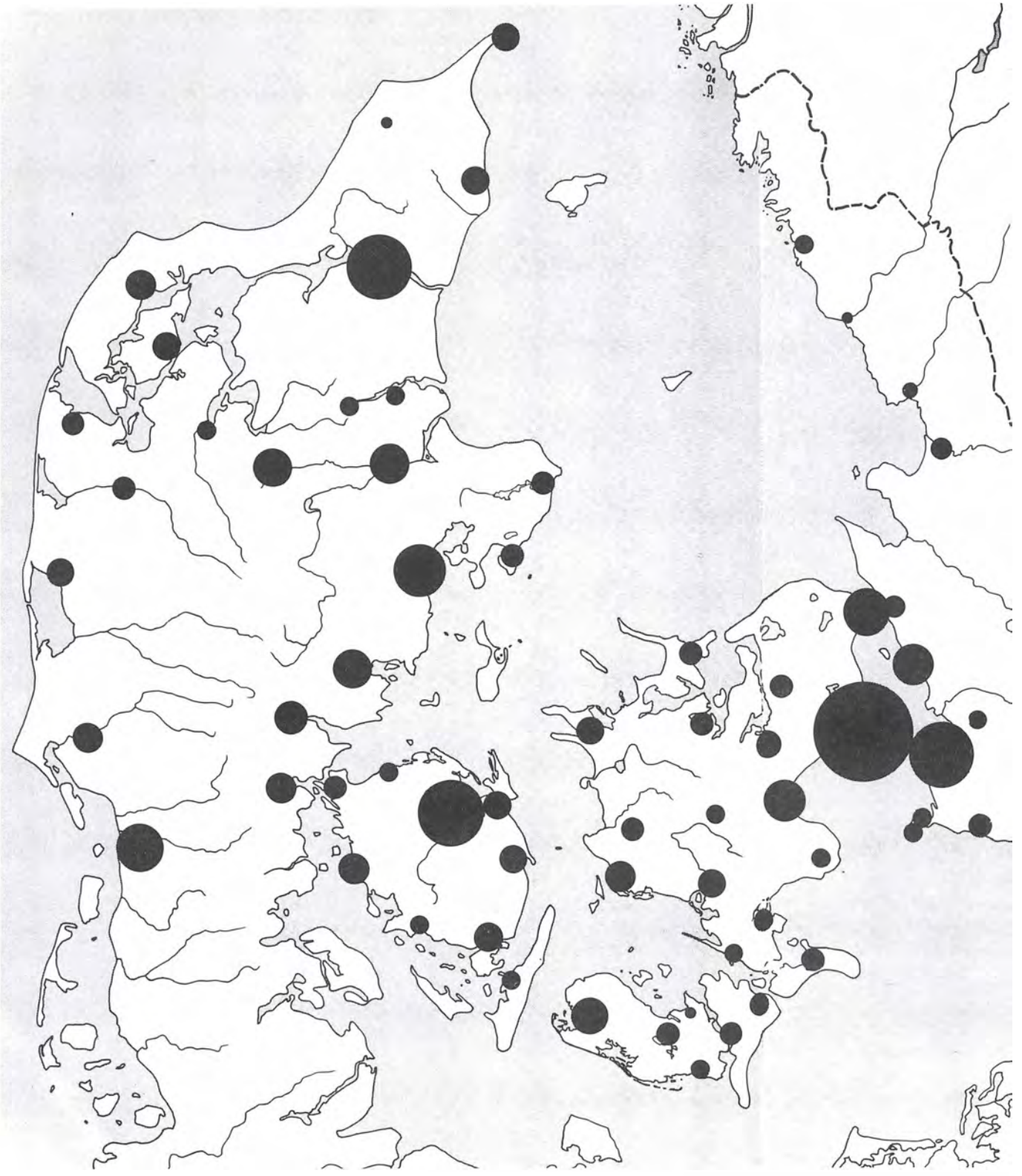

Det er svært blot med nogenlunde nøjagtighed at sige noget om de danske købstæders indbyggertal før folketællingen i 1801, men i gennemsnit har de haft under 1000 indbyggere. De har været afhængige af tilvandring udefra for at holde indbyggertallet, da de med den tætte bebyggelse og den manglende hygiejne har været stærkt udsat for sygdomme og epidemier.

Fra middelalderens slutning og især efter enevældens indførelse i 1660 skilte København sig ud fra de øvrige købstæder, idet den som kongelig residensstad voksede til at blive en europæisk storby. Ved folketællingen i 1801 havde København ca. 100.000 indbyggere, mens de fem største provinskøbstæder kun havde hver godt 5.000. Af de øvrige købstæder havde de 34 mellem 1.000 og 3.000 indbyggere, mens andre så havde under 1.000.

Kortet herover angiver købstædernes sandsynlige indbyrdes størrelsesforhold, idet det bygger på byernes skattebetaling 1596 (Danmarks Historie II, Gyldendal 1980).

Den gamle By i Århus forsøger at genskabe et bymiljø fra 1700- og 1800-tallet. Et besøg her vil være relevant – og populært – hvis man arbejder med byhistorien mellem middelalder og industrialisering. Miljøet afspejler borgerskabets opkomst i enevældens tidsalder 1660-1849. Herover ses Vestergade i Den gamle By (fra turistbrochure).
Litteratur om denne periodes dagligliv kan findes i forskellige afsnit i »Daglig liv i Danmark i det syttende og attende Aarhundrede«, redigeret af Axel Steensberg, der følger tråden op fra Troels-Lunds monumentale værk om dagliglivet i det første århundrede efter middelalderen: Daglig Liv i Norden i det sekstende Aarhundrede, hvoraf bind I omhandler »Land og Folk. Bønder og Købstadsboliger«.
En god inspiration til at arbejde med byens opdeling i fine og mindre fine kvarterer i århundredet forud for og omkring den første industrialisering finder man i »Dansk Socialhistorie«, bind IV, side 130-137, hvor Middelfart og Odense er brugt som eksempler.

mende og har meget fine kort og beskrivelser. Fra en senere tid er der i *Pontoppidans Danske Atlas* fra 1769 også værdifulde kort og beskrivelser.

Middelalderarkæologi

Middelalderarkæologien i Danmark har gjort store fremskridt i den seneste snes år. Tidligere var der en tendens til at skovle lagene fra den senere middelalder væk for at komme ned til lagene fra byens oprindelse. Et forskningsprojekt om »Middelalderbyen« sidst i 1970'erne og først i 1980'erne har dog givet en øget interesse omkring vore byer i middelalderen. De materielle levn fra middelalderbyen vil ofte være på byens museum. Hvis man på museet er i gang med udgravning og/eller forskning i middelalderen, vil det være en god ide at få en af museets folk ud på skolen og fortælle om dette arbejde og evt. kombinere dette med et besøg på et udgravningssted. Det kan selv på de laveste klassetrin give et indblik i, hvordan vores viden om fortiden bliver til.

Arkæologiske fund vil også være et godt middel til at trænge ind til dagliglivet i middelalderen. Men til dette kan også anvendes generelle fremstillinger om livet i en by i middelalderen. De fleste steder vil man have *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie* og *Dansk Socialhistorie* lige ved hånden hertil. Henrik M. Jansen: *Dagligliv i danske middelalderbyer* (der i øvrigt under alle omstændigheder er en god og overskuelig indføring i middelalderbyens historie) er en anden mulighed. Man kan også med fordel inddrage litterære skildringer af livet i en middelalderby.

Inddragelse af generelt stof om middelaldermenneskets tankegang og forestillingsverden befordrer også ofte de tværfaglige muligheder.

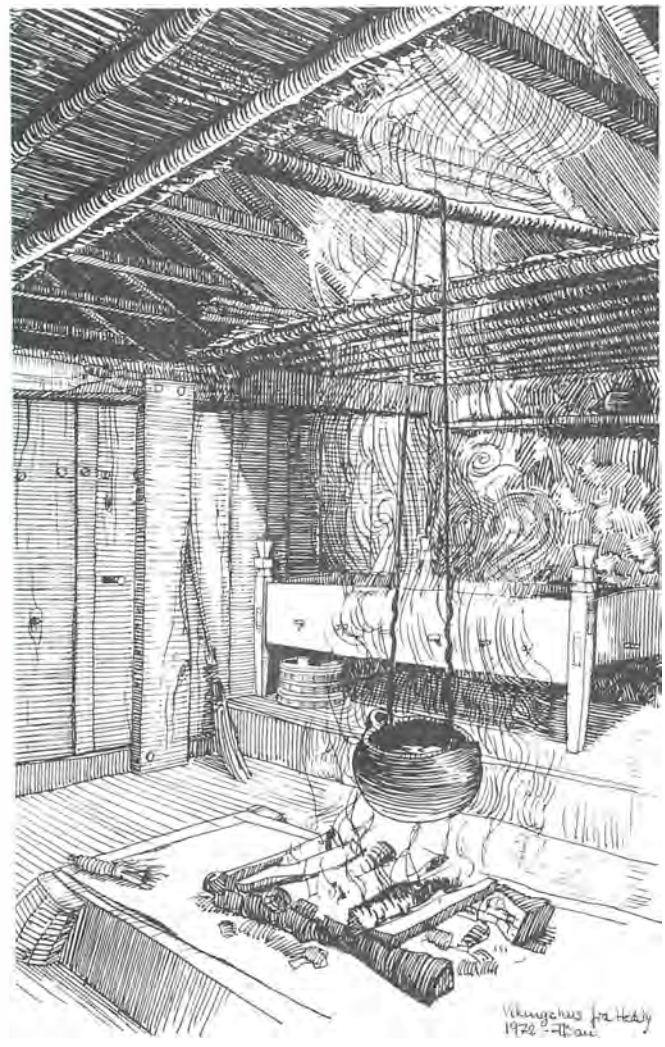

På Forhistorisk Museum på Moesgaard syd for Århus har man rekonstrueret et hus fra Hedeby, der her ses indvendigt. Museet kan også byde på en rekonstruktion af et »grubehus« (mindre delvist nedgravet hus), som det bl.a. kendes fra vikingetidens Århus (Tegning af Fl. Bau 1972).

Vikingetidens byer

Hvis man er så heldig at bo i en af de byer, der kan føre deres historie tilbage til vikingetiden (i det nuværende Danmark er det Århus, Ribe, Viborg, Ålborg, Odense, Ringsted og Roskilde), må vi lade vores byvandring gå ned under den nuværende jordoverflade for at nå til sporene af vikingebyen.

I Århus kan dette ske helt bogstaveligt, idet nogle af fundene fra vikingetiden har fået lov at ligge nøjagtig, hvor de blev gravet frem i 1960'erne, under en bankbygning ud mod byens gamle torv.

I andre gamle vikingebyer må man spørge på museerne, om der er udgravninger i gang, man kan få at se – men i de fleste tilfælde må man lade sig nøje med udgravelsesberetninger og arkæologernes fund på byens museum.

Man kan bøde lidt på dette ved at inddrage de rige fund i den gamle danske by Hedeby ved Slesvig. Gennem dem kan livet i en vikingeby så nogenlunde rekonstrueres. Beskrivelser af Hedeby er tilgængelige i enhver bog om vikingetiden. Evt. kan suppleres med et besøg på det nyopførte vikingemuseum ved Hedeby og en vandring på det store voldanlæg omkring byen.

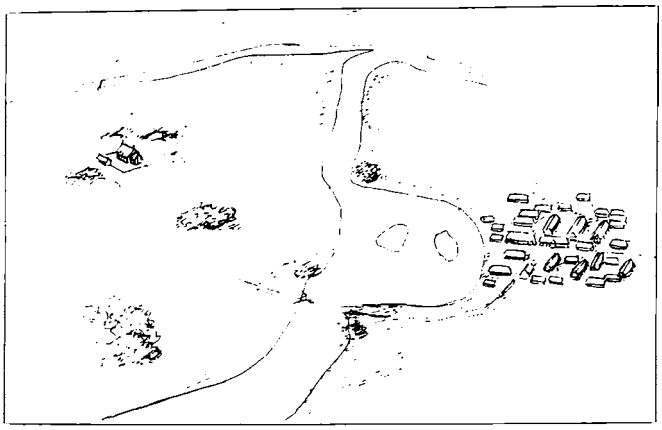

Ribe ca. 900

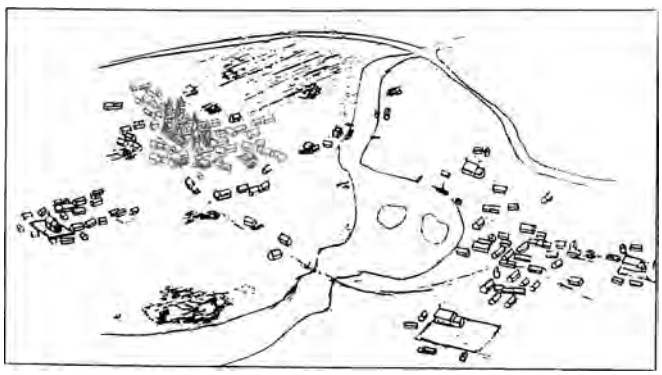

Ribe ca. 1200

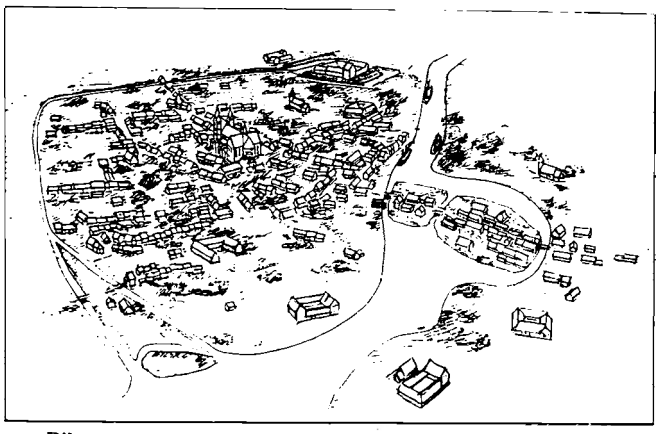

Ribe ca. 1350

Udgravningerne i Ribe i 1970'erne gjorde Ribe til det nuværende Danmarks ældst kendte by. Vikingetidens Ribe viste sig at ligge nord for åen, mens middelalderens Ribe omkring domkirken findes syd for åen. Tegningerne giver et indtryk af Ribes udvikling til ca. 1450 (Her efter Anders Bøgh: Dansk samfundshistorie fra istid til landboreformer, 1987). Lignende tegninger over Århus' udvikling kan findes i Henrik M. Jansen: Dagligliv i middelalderen.

Generelt

Når man arbejder med sin by, er det vigtigt at se dens historie i sammenhæng med andre byers og hele landets historie. Evt. kan et undervisningsprojekt bygges op over en sammenligning mellem det lokale bysamfunds udvikling og den danmarkshistoriske udvikling. Man kan gennemgå Danmarks historie ved at se dens »nedslag« i ens egen bys historie.

Mange byer har i de senere år fået udgivet deres egen byhistorie. Hvis man er så heldig at bo i en af disse byer, er det naturligvis det første sted, man skal kikke, hvis man vil i gang med byens historie i undervisningen. Ellers er de amtshistoriske årbøger og bibliotekets lokalhistoriske afdeling det naturlige udgangspunkt. Hvis man ønsker at gå videre og inddrage originalt kildemateriale, kan man få ideer fra Henrik Fangels artikel *»Forskning i byhistorie«* i »Nye strømninger i dansk lokalhistorie«, Forlaget Historia 1986.

For at gøre byhistorien overkommelig og konkret i undervisningen er det nødvendigt at vælge bestemte perioder og/eller temaer ud til at arbejde i dybden med. I det foregående er der fokuseret på middelalderen, industrialiseringen ca. 1850-ca. 1920, samt »den anden industrialisering« fra 1950'erne og fremefter som velegnede perioder. I de enkelte afsnit er der peget på mulige temaer inden for disse perioder.

Et samfund kan være så stenet
At alt er en eneste blok
Og indbyggermassen så benet
At livet er gået i chock

Og hjertet er helt i skygge
Og hjertet er næsten hørt op
Til nogen begynder at bygge
En by der er blød som en krop

Inger Christensen

De ideer, der er givet til undervisningen, vil kunne overføres fra den ene periode/det ene tema til det andet, og de vil også kunne overføres til helt andre perioder og temaer, der på grund af lokale forhold eller lærerens/klassens særlige interesser kan være lige så interessante at tage op.

I gymnasiet, og ikke mindst hvis samfundsfag/geografi er med i projektet, er det naturligt at inddrage generelle teorier om byudvikling. For stationsbyernes vedkommende er vi her hjulpet godt på vej med stationsbyprojektet (se tidsskriftet *»Nyt fra Stationsbyen«)*. Derimod kan det være sværere at skaffe sig et helhedssyn på vore købstæders udvikling. Man kan læse om problemet i Peter Dragsbos artikel *»Menneskene i industrialiseringens byer«* i »Socialhistorie og Samfundsforandring« fra Forlaget Historia, 1984.

I forbindelse med regionplanlægningen har John Møllgaard i forskellige artikler for Statens Byggeforskningsinstitut forsøgt sig med helhedssyn over byudvikling, og ved vore museer arbejder man i samme retning ud fra en anden indfaldsvinkel, nemlig arbejdet for at finde frem til generelle kriterier for bybevaringsinteresser. Læs f.eks. udgivelsen fra Statens Museumsnævn i 1987: *»Kulturbevaring og dagligt liv. Etnologiske synspunkter på nyere tids kulturhistoriske bevaringsinteresser«* og Peter Dragsbos artikel i tidsskriftet Folk og Kultur 1986: *»De første konturer af Museernes Danmarksbillede«*.

LITTERATUROVERSIGT:

Askgaard, Henriksen, Knudsen og Seidenfaden: Urbanisering – et undervisningsforløb, 1974.

Bidstrup, K.: Danmark – dit og mit. Dansk byplanlaboratorium, skrift nr. 15, 1977.

Boje, Per: Det industrielle miljø, 1976.

Carstensen, Mogens og Olsen, Jørgen: Middelalderliv, 1987.

Christensen, Dan: En families urbanisering. I Arkitekten årg. 1972, s. 499-511.

Danmarks natur, bind 9. Politikens forlag 1970. Om stationsbyer s. 68-95, om købstæder s. 96-138.

Dansk Socialhistorie. 1-7, 1979-1982.

Degn, Ole: Urbanisering og industrialisering, 1978.

De nye tider. Hvordan industrialiseringen forandrede vor dagligdag. Nationalmuseet, 1978.

Fangel, Henrik: Forskning i byhistorie. I Nye strømninger i dansk lokalhistorie, 1981.

Fortid og nutid (tidsskrift).

Hansen, Viggo: Danmarks kulturgeografi. Gyldendal (3. rev. udgave), 1974.

Harfot, Elo: Trævlerødder – alternativ slægtshistorie, 1984.

Hartmann, Sys og Villadsen, Villads: Byens huse – byens plan. Danmarks Arkitektur III, red. Hakon Lund.

Hørby, Kai: Menneske og samfund i middelalderen, 1979.

Jansen, Chr. R: Det tredje Danmark – stationsbyen. I Humaniora 1978-80. Forskningssekretariatet, 1981.

Jansen, Henrik M.: Dagligliv i danske middelalderbyer, 1982.

Jørgensen, Harald: Lokaladministrationen i Danmark, 1985.

Lewan, Niels: Urbaniseringen. Udviklingstræk og konsekvenser. Geografforlaget, 1979.

Lorentzen, Vilhelm: Vore byer 1-5, 1922-1958.

Matthiessen, Christian Wichmann: Danmarks byers folketal, 1981.

Matthiessen, Christian Wichmann: Danske byers folketal 1801-1981. Danmarks Statistik, Statistiske Undersøgelser nr. 42, 1985.

Matthiessen, Christian Wichmann: Danske byers vækst, 1985.

Matthiessen, Hugo: Gamle gader. Studier i navnenes kulturhistorie, 1917.

Matthiessen, Hugo: Middelalderlige byer. Beliggenhed og baggrund, 1927.

Matthiessen, Hugo: Torv og hærstræde. Studier i Danmarks byer, 1922.

Møllgaard, Johannes: Byens sociale geografi. Studier af Skive. Statens Byggeforskningsinstitut, 1984.

Nordiske lokalsamfund. Tradition, omstilling, fremtid. Udg. Foreningen NORDEN, 1988.

Nyt fra stationsbyen (tidsskrift).

Olsen, Olaf: Middelalderbyen. I Humaniora 1978-80. Forskningssekretariatet, 1981.

Pedersen, Poul O.: Vandringerne og den regionale udvikling i det langsigtede perspektiv, 1983.

Pontoppidans Danske Atlas, 1-6, 1763-1774.

Resen, Peder Hansen: Atlas Danicus (genoptryk for de forskellige byers/stifters vedkommende, f.eks.: Århus stift: Universitetsforlaget i Århus 1967).

Stationsbyen. Rapport fra et seminar om stationsbyens historie 1840-1940, 1980.

Steensberg, Axel (red.): Dagligliv i Danmark i det syttende og attende århundrede I-II, 1969 og 1971.

Steensberg, Axel (red.): Dagligliv i Danmark i det nittende og tyvende århundrede I-II, 1964.

Stilling, Niels Peter: De nye byer. Stationsbyernes befolkningsforhold og funktion 1840-1940, 1987.

Ti byer. Rapport fra Statens Humanistiske Forskningsråd om projekt »middelalderbyen«, 1980.

Trap, J. P.: Kongeriget Danmark, I. udgave 1858-1860 – derefter flere nye udgaver.

Troels-Lund: Dagligt liv i Norden i det sekstende og syttende Aarhundrede, I: Land og Folk. Bønder og Køhstadsboliger. 6. udgave, 1968.

Urbaniseringsprocessen i Norden, Del I: Middelaldersteder, Oslo 1977, s. 9-90.

de Waal, Allan: Arkitekturens mål og med. Gyldendal 1988.

Weckers bykort, udg. af Wormianum 1987.

Willerslev, Richard: Sådan levede vi, 1979.

Aagesen, Aage: Geografiske studier over jernbanerne i Danmark, Geografisk Selskab, Kulturgeografiske Skrifter, 1949.

Museumsinspektør Bjarne Flou, Djurslands Museum i Grenaa, har hjulpet med ideer ang. brug af museer til byhistorie i undervisningen.

Leder af Lokalhistorisk Arkiv i Grenaa, Børge Kjær, har hjulpet med ideer ang. brug af lokalarkiver til byhistorie i undervisningen.

Hovedstaden – storbyen og det nye bylandskab

Af Henrik Adrian, Henrik Mogensen og Hannelene Toft Jensen

Storbyen

København er en europæisk storby – den har sine egne særlige forhold, men har også en lang række fælles træk med andre europæiske storbyer. I nogle sammenhænge minder den om andre store danske bydannelser som Ålborg, Århus og Odense, men på de afgørende punkter er København landets eneste storby.

Hvad er en storby?

Det er et bysamfund, der for det første omfatter mange mennesker, som er koncentreret det pågældende sted. For det andet har storbysamfundet en lang række samfundsfunktioner, som ikke findes i de mindre bydannelser i samme omfang, og som giver storbyen dens særlige erhvervsstruktur og kulturelle liv.

Når man oplever storbyen, er det især det sammensatte bylandskab, der falder én i øjnene. Forskellen mellem land og by er ophævet, boliger, produktion og servicefremstilling ligger i et sammenhængende byområde, der for f.eks. Københavns vedkommende er ved at omfatte hele Nordsjælland og store dele af Midt- og Sydsjælland. Den bystruktur, der er udviklet, har rester i sig af mange historiske lag og ældre bebyggelser.

Der er rester fra *enevældens pompøse administrations- og residensstad,* der er rester af *industribyen fra slutningen af 1800-tallet,* hvor arbejderkvartererne blev til. Og der er rester fra den fortsatte *udbygning af industribyen* som skete i 30erne og 40erne, og hvor »forstæderne« dukkede op som begreb. 60ernes udvikling af den offentlige sektor og den industrielle vækst skabte helt nye kvarterer. Både administrations- og servicecentre, men også helt nye industrikvarterer og boligkvarterer. Det var i denne periode at skellet mellem by og land blev ophævet i Københavnsområdet. Nu blev de nærmeste købstæder til København en del af Københavnsområdet, og landskabet blev storby fra Ringsted og Køge til Helsingør og Frederiksværk.

Den voldsomme vækst i 60erne byggede ikke alene på en vis befolkningsstigning i området (den var faktisk ret begrænset), men mere på at byens samlede aktiviteter udvidedes og blev anderledes placeret. Den gamle indre by – City – mistede helt sin bofaste befolkning, ligesom mange fra de gamle dårlige boliger i arbejderkvartererne flyttede ud til nye og større boliger. Pæne borgerlige kvarterer som f.eks. Østerbro mistede sit højstatuspræg, og whisky-bæltet mod nord blev det nye »Østerbro«.

Det er en udvikling, som også kan iagttages i andre dele af Danmark. Skellet mellem land og by ophæves mere og mere med landbrugserhvervets faldende andel af arbejdsstyrken. Hvad er det så, der gør København til storby? Hvad har Københavnsområdet, som de andre større danske byer ikke har?

Udover størrelsen og antallet af indbyggere er der i Københavnsområdet en lang række administrative og kulturelle institutioner, som ikke findes andre steder i landet. Centraladministrationen med dens mange forgreninger og styrelser, en lang række videregående uddannelser med forskere og lærere, bankers og selskabers hovedkontorer og interesseorganisationernes landsdækkende kontorer findes her. Mange servicevirksomheder er nødt til at etablere sig, hvor eftersprøgslen og kontakterne findes og ender så i Københavnsområdet (datavirksomheder, reklamebureauer m.v.). Udenlandske selskaber, der etableres i Danmark, vælger ofte København. Og kulturelle institutioner som forlag, kgl. Teater, de landsdækkende blades redaktioner o.s.v. koncentreres her.

Men både Odense, Ålborg og Århus har da universiteter? Odense har TV 2, alle har teatre. Alle er centre for administration og omsætning.

Det er ikke nok til at være storby i europæisk forstand. København er som bysamfund (på godt og ondt) præget af koncentration af serviceerhverv og af beslutningscentrene i det danske samfund. Men er også præget af den samtidige opsplitning og sociale opdeling, der følger med selve det, at byområdet er så stort og omfatter så mange mennesker. Hertil kommer, at København som bydannelse kun er den ene del af den store befolkningskoncentration omkring Øresund. På den svenske side af Sundet er der et storbyområde med lidt under 1. mill. indbyggere, der er i tæt økonomisk kontakt med Københavnsområdet.

De andre store danske byer og København har fælles træk med hensyn til bysamfundets opdeling i kvarterer for de forskellige sociale grupper og med hensyn til, at de forskellige byfunktioner ligger placeret på bestemte måder: city-området med forretninger og kontorer, forstæderne med boliger og mindre dagligvarecentre og servicefunktioner, og industriområder med virksomheder og produktion. Men der er forskel alene i kraft af storbyområdets omfang.

I Københavnsområdet er der hele kommuner, hvor de velstillede kan sikre sig for sig selv og gennemføre lavere kommuneskat og forhindre andre sociale gruppers indtrængen ved f.eks. at afvise opførelse af sociale boliger eller ved at planlægge kommunens udvikling, så kun bestemte befolkningsgrupper har råd til at købe hus i området. I Århus, Ålborg og Odense er der nok en kvarteropdeling, der placerer de rige for sig og de fattige for sig, men kommunerne her dækker hele byområdet efter kommunalreformen i 1970.

Det er derfor ikke tilfældigt, at Københavnsområdet har landets højeste frekvens af offentligt ansatte, og at der her er store politiske forskelle mellem de forskellige kommuner i området. Samtidig har Københavnsområdet et problem, som kendes fra mange andre europæiske og amerikanske storbyer: – sammenbruddet socialt og økonomisk for den gamle industriby i bycentret (Københavns Kommune).

Storbyens udvikling

København var i 1700-tallet Danmark-Norges administrative centrum og største handelsby med over 100.000 indbyggere. City-områdets bebyggelse og gadeplan afspejler dette på flere måder.

Der ligger stadig i City-området en lang række repræsentative institutioner, som er opstået under enevælden, og som fortsat er bevaret. Christiansborg Slot, regeringsbygningerne på Slotsholmen, og den del af City-området, der ligger i Frederiksstaden, stammer herfra. Handel og produktion foregik indenfor voldene, og også dette kan der ses rester af. Mange husfacader i de snævre gader viser tegn på gamle funktioner (luger til lager og pakhuse, håndværkerværksteder i baggårde m.v.).

I midten af 1800-tallet var der vokset forstadslignende kvarterer op udenfor voldene. Langs vejen til Roskilde var der Vesterbro, mod nordvest lå Nørrebro og langs vejen mod nord gennem Østerport lå der en række mindre landsteder for overklassen, der brugte dem i sommerperioden. Nedrivningen af voldene og etablering af nye arbejderkvarterer på Nørre-, Øster- og Vesterbro fulgte med industribyens tilblivelse og udvikling. De nye industrier blev lagt i forbindelse med boligkvartererne uden nogen form for planlægning, og mange virksomheder var baggårdsvirksomheder. Samtidig ændredes byens transportsystem. Der blev anlagt gennemgående større gader med sporvogn, og der blev anlagt jernbanespor rundt om byen, som forbandt København med det nærmeste opland og udlandet. En omfattende havneudvidelse sikrede den vigtige varetransport til udlandet, og København var ved århundredskiftet en af Europas store transithavnebyer, godt placeret mellem Østersølandene og Vesteuropa.

Omkring århundredskiftet voksede byen ud til de gamle landsbyer, der lå i omegnen af København: Vanløse, Husum, Brønshøj, Utterslev, Valby, Sundbyerne. Bebyggelserne her blev de første forstadskvarterer med fritliggende villaer eller tofamilieshuse. I løbet af de næste snese år blev hele byområdet udbygget med villaer, rækkehuse og etagebyggeri, og omkring 1950 var Københavns Kommune fuldt udbygget. I 30erne voksede biltrafikken i byen, og en række nye gennemkørselsveje blev anlagt eller udvidet. S-togsdrift blev sat i gang, og de nærmeste forstæder fik S-tog.

Industrialiseringen og byvæksten gav anledning til bygning af offentlige værker, der sørgede for rent vand til befolkning og industrien, af gas til lys og opvarmning og senere af elektricitet til industri og belysning.

I halvtredserne voksede byen udover de nærmeste forstadskommuner til København. Arbejder- og funktionærfamilier flyttede mod vest og syd, og de mere velhavende flyttede mod nord. Grunden til den sociale differentiering af Københavnsområdet blev lagt gennem den kommunale politik og planlægning i disse år. S-toget mod vest nåede Glostrup og Ballerup og mod nord Holte, og det angiver ganske godt storbyens omfang i slutningen af halvtredserne.

1960erne gav en voldsom eksplosion i byudviklingen. Både mod nord, mod vest og mod syd.

Parcelhuskvartererne bredte sig, og landbruget forsvandt næsten i Storkøbenhavn, og helt nye bydannelser blev til. Nogle var planlagt og omhyggeligt overvejet som f.eks. udviklingen i Albertslund Kommune, hvor Albertslund Syd var det første større planlagte tæt-lave sociale boligbyggeri i det omfang. Andre områder var præget af udstykningsovervejelser og udviklingen foregik her meget tilfældig, f.eks. store dele af byvæksten mod nord.

De nye bydannelser havde et center med indkøbsmuligheder, station, posthus, biograf og kommunal forvaltning m.v. som byens kerneområde. Udenom lå der boligområder og industriområder klart opdelt og omkranset af grønne områder og motorvejsanlæg.

En tilsvarende byudvikling kan vi se omkring andre store danske byer. Også her spiller det ofte en rolle, hvilke administrative grænser der var omkring de gamle købstæder.

Både Odense-, Ålborg- og Århusområdet havde sine velhaverkommuner udenfor den gamle centerby i perioden før kommunalreformen, og byudviklingen forløber her meget forskelligt afhængig af sognerådenes politiske sammensætning.

Storbyens kvarterer

Hvis man vil vide noget om storbyen, er det fornuftigt at tage udgangspunkt i enkelte kvarterer. Men man må så huske på, at der netop er store forskelle mellem kvartererne, og at jo flere kvarterer, der undersøges, jo bedre bliver det indtryk, man får af sammenhængen i storbyen.

Vi vil tage udgangspunkt i tre kvarterer, der på hver sin måde dækker storbyens udvikling. Lige

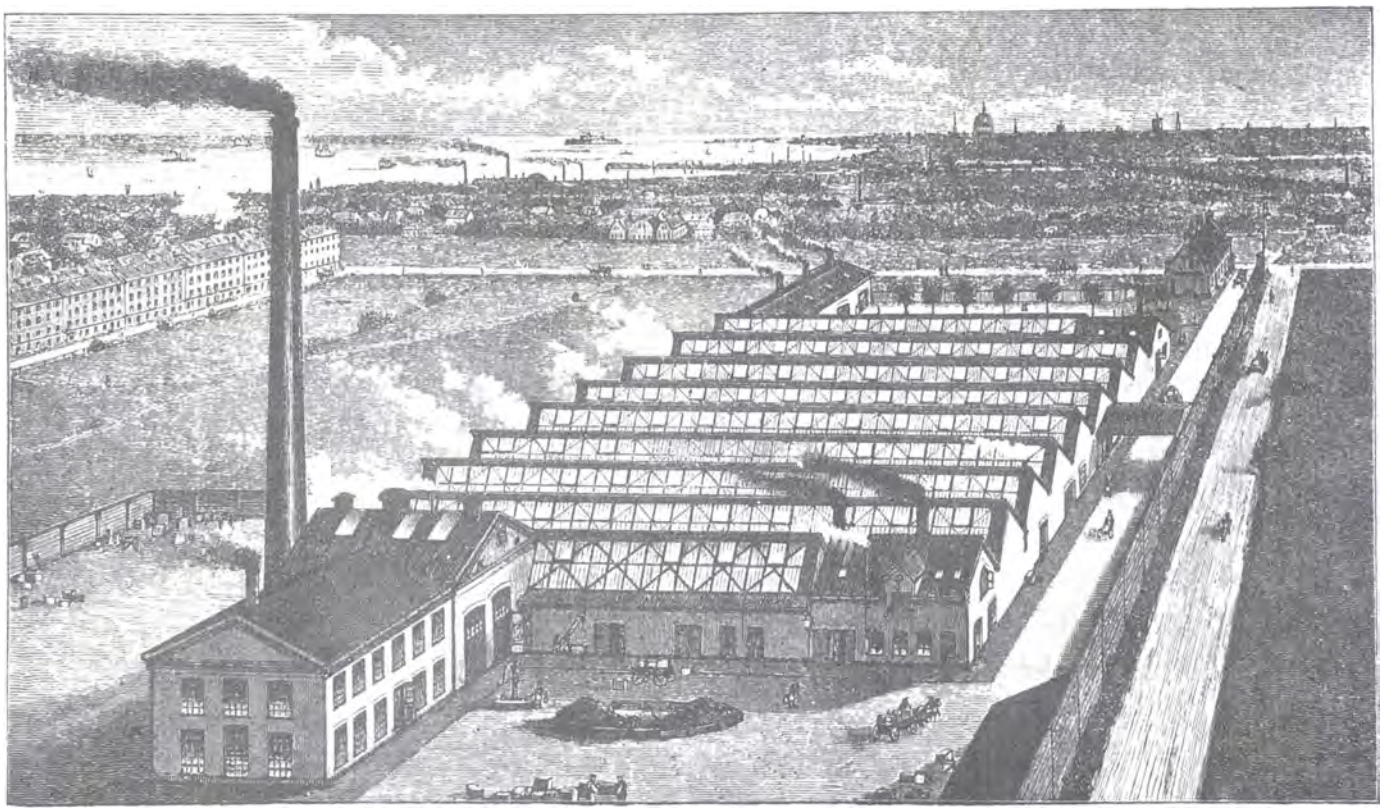

Wessel og Vetts væverier i Landskronagade. De store industrianlæg fra forrige århundrede var helt små samfund for sig. Her ses kontorbygning, selve vævesalene med de nordvendte shedtage, maskinhuset og diverse lager- og værkstedsbygninger. Shedtagene skulle i perioden før elektriciteten sikre en ensartet belysning, derfor valgte man at vende dem mod nord, så man undgik lys og skyggevirkninger fra solen.
Disse fine sluttede industrianlæg er efterhånden svære at finde. Mange er nedrevet og de industrier, der findes endnu på de samme steder er ofte helt ombyggede (Industrialismens bygninger og boliger nr. 2, 1975).

Eksempel på en lille virksomhed med tilhørende beboelse, her fra det af Herlevs industriområder, der var beregnet for denne størrelse industri. Denne virksomhed er en maskin- og metalvarefabrik.
I Københavnsområdet har den lille industri haft stigende vanskeligheder ved at finde plads. Specielt har saneringerne i den indre by været hårde ved baggårdsindustrierne. Det er de færreste af omegnskommunerne, der har udlagt industriarealer, der netop var beregnet til småindustri.
Ikke desto mindre er den lille industri et af de væsentligste træk ved den samlede industriudvikling, men ofte må man finde den på ydmyge steder, i baggårde, i nedlagte store industribygninger og på nedlagte bondegårde (Ena Hvidberg og Hannelene Toft Jensen: Nordvestegnen, 1987).

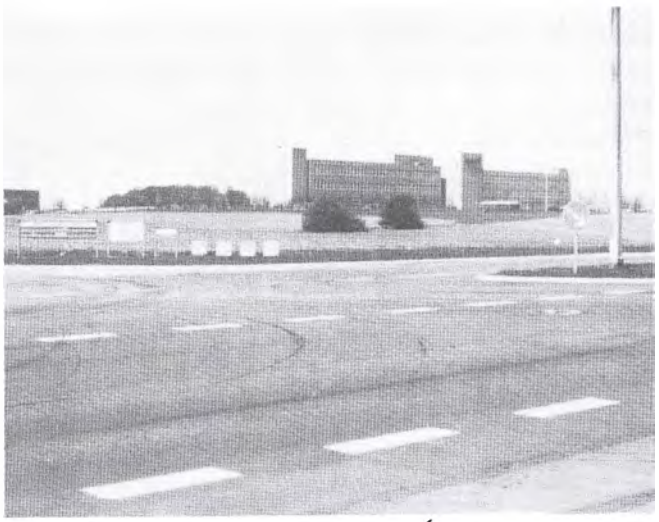

Fremtidens industribyggeri, den imposante bygning beliggende frit i det åbne landskab. Her Elkrafts bygning på Lautrupgårds jorder i Ballerup.
Hvor det i forrige århundrede var fremstillingsvirksomhederne, der byggede de store fine industrianlæg, er det i vore dage serviceerhvervene, der har kapital til de store bygningsværker. Medens serviceerhvervene i 50'erne og 60'erne valgte at lokalisere sig i bymidten, er tendensen nu den, at man ønsker en placering i et naturskønt område, hvor der er plads til store bygninger og parkeringsanlæg samt gode tilkørselsforhold (Ena Hvidberg og Hannelene Toft Jensen: Nordvestegnen, 1987).

udenfor den gamle bykerne (»City-området«) ligger industriby-kvartererne fra før 1. verdenskrig. I København kaldes de *»brokvartererne«*, og de går historisk tilbage til midten af 1800-tallet. Men når man går rundt her i dag, så er der ikke som i 1800-tallet. Meget er forandret, og vi vil prøve at beskrive de ændringer, der hører de forskellige tidsperioder til. Københavns Kommune kunne i en lang periode opfange størstedelen af byområdets befolkningsvækst. Men allerede i 20erne og 30erne begyndte de nærmeste sognekommuner mod vest at blive bebygget, ligesom de nordlige kommuner allerede tidligt havde en vis bymæssig bebyggelse. Herlev er sammen med Rødovre, Hvidovre og Gladsakse *en af de gamle landsbyer,* der udbygges fra 30erne. Og vi ser nærmere på denne tidlige forstadskommune.

Længere ude lå der allerede tidligt en lang række *stationsbyer.* Der var her tale om selvstændige bydannelser, der nok havde solide kontakter til København, men som samtidig havde et stort handelsmæssigt opland blandt de mange spredte landsbyer. Tåstrup, Glostrup og Ballerup havde allerede tidligt udviklet sig til stationsbyer. Og vi vil se nærmere på Ballerup. Det er en bydannelse, der således er ret gammel, men som samtidig i 1960ernes vækstperiode gennemløb en udvikling, der næsten har fjernet den gamle bebyggelse og gjort landskabet helt anderledes.

Brokvartererne – eksemplet: Østerbro

Brokvartererne er i dag præget af karré-bebyggelser og af den byudvikling, der foregik, da industrialiseringen i slutningen af 1800-tallet skabte den nye industriby.

De københavnske »bro-kvarterer« opstod udenfor voldene og langs de fire hovedgader: Vesterbrogade, Nørrebrogade, Østerbrogade og Amagerbrogade. Der er også i dag ret store forskelle mellem de forskellige brokvarterer. Både fordi de har haft hver sin saneringshistorie i 60erne og 70erne, og fordi de oprindeligt var meget forskellige, hvad angår udvikling og boligforhold.

Bedst bevaret er i dag Østerbro, og det er her redegørelsen tager sit udgangspunkt og henter sine eksempler. Nørrebro og Vesterbro var de første tætbebyggede områder. Det var her lejekasernerne skød tættest frem, og hvor grundejerne udnyttede byggevedtægterne til det yderste. Det er derfor, at byfornyelsen af industribyen fra 1800-tallet først er sat ind i de gamle arbejderkvarterer på Vester- og Nørrebro. Og i dag er store dele af bybilledet i disse bydele helt ændret i forhold til, hvordan det var omkring 1910, hvor bydelene var udbygget.

Østerbro var den del af »broerne«, der sidst var færdigudbygget. Det blev til borgerskabets og de bedrestilledes bydel. Men der var på Østerbro som i de andre brokvarterer fabrikker, værksteder og virksomheder i selve kvarteret, og også en stor del af Østerbro var beboet af arbejdere. Arbejderkvartererne på Østerbro lå længst væk fra byen og væk fra de store gennemfartsgader.

Ved at begynde med bydelens udseende i dag kan vi fortælle historien baglæns og se på kvarterets udvikling.

Det nye Østerbro – udfyldning fra 1960erne og frem

Det er i udkanten af Østerbro, at nybyggeriet fra 1960erne, 70erne og 80erne kan ses. Der er tale om et udfyldningsbyggeri, – bydelens nedslidte boliger eller grundarealer, der har ligget hen i en årrække i udkanten af kvarteret som oplagspladser, som husvildebarakker, som lavt skurbyggeri til småværksteder, bliver for dyre for ejerne at have liggende, uden at de benyttes. Gadenettet er bevaret, som det har været i mange år, men bebyggelserne udskiftes. Oftest er det nye byggeri karrébebyggelse eller højhusbebyggelse, så grundarealet udnyttes mest muligt. Det nye byggeri er montage- eller elementbyggeri.

På Østerbro er f.eks. husvildebarakkerne fra årene omkring 1. verdenskrig fjernet og blevet til nyt socialt boligbyggeri. Men ikke alt er socialt boligbyggeri, det kan også, som Magistrenes hus med sine dyre lejligheder og kontorer eller som Socialministeriets bygning med den centrale statslige forvaltnings kontorer, være med til at ændre områdets præg af yderkvarter.

Motorvejsindføringen mod centrum når lige at berøre og opdele den nordlige del af Østerbro, hvor den gamle kongevej mod nord tidligere dannede grænsen mod Nørrebro. Udvidelsen af de gennemgående gader (Østerbrogade og Lyngbyvej) har dog kun i ringe grad ændret Østerbros gadenet og bybillede i modsætning til, hvad der er sket med mange andre gennemfartsveje ind til City.

Færdiggørelsen af Østerbro – 1920erne og 30erne

Den seneste større samlede udbygning af Østerbro skete i 1920erne og 30erne. Her byggedes der større åbne karrébebyggelser, nogle med grønne gårde som f.eks. Solgården fra 1931. Bebyggelserne fra denne periode er stadig præget af den befolkningssammensætning med hældning til de mere velstillede, som fandtes i området. Og en stor del af de lejligheder, der blev bygget, er store og kunne ikke betales med en almindelig arbejderløn. I dag er disse lejligheder ofte blevet til ejerlejligheder og er eftertragtede på grund af den centrale beliggenhed og nogle på grund af deres størrelse.

Men der er i området længst væk fra byens centrum ud mod Svanemøllen og tæt ved de store lokale virksomheder (Wessel & Vetts væveri i Landskronagade, Østre Gasværk, Tuborg bryggeriet i Hellerup)

et større område, der i 20erne blev bebygget med mindre 2 værelses lejligheder i karrébyggeri.

Bebyggelserne har ikke megen plads omkring til legepladser og friarealer, og er i dag beboet af ældre og familier uden børn eller af familier, der kun kan klare en mindre husleje. En del af bebyggelserne er ejet af kommunen eller af andelsboligforeninger eller boligselskaber. De er derfor ikke blevet udstykket til ejerboliger som mange andre boliger i kvarteret og har derfor bevaret en lav husleje.

Det er den udbygning, der foregik i 20erne, der endeligt afsluttede bydelens udformning og for tiden fremover fastlagde Østerbros udseende og muligheder.

To store områder kom til at give plads til bebyggelserne på Østerbro og afgrænse bydelen fra resten af København. På den ene side mod øst lå Sundet og det nye havneområde, som blev endeligt fastlagt omkring århundredskiftet, hvor Frihavnen og Nordhavnen afgrænsede bydelen, og gav beboerne et rekreativt område omkring Langelinie og Kastellet. Mod vest og nord var det Fælleden med dens store arealer og det militære øvelsesterræn ved ringbanen, der fra Nørrebro førte rundt om Svanemøllen til den store godsstation ved Østerport og Frihavnen.

De gamle militære øvelsesarealer på Fælleden og i Ryvangen er i dag overgået til at være rekreative arealer for byområdets beboere. Fælledparken blev allerede skabt omkring århundredskiftet og bærer med sine store velklippede græsplæner, sine små stier og træbevoksninger præg af at være en åben park fra denne periode, mens den nye park i Ryvangen viser 80ernes fritids- og naturopfattelse. Her er der både plads til jogging, terrænløb og familiehygge omkring den murede grillplads. Fælledparken havde tidligt sommerrestaurant, musiktribune, bænke og legepladser med sandkasse og læhus (fra 30erne), mens plænerne var beregnet til fodbold, hvis det ikke lige var Stadions baner og Idrætshuset, der benyttedes.

Klunketidens Østerbro

Borgerskabets boliger fra århundredskiftet finder vi i de store karréejendomme langs de større gennemfartsgader eller langs gaderne tættest ved den fornemme Frederiksstad og Kastellet lige udenfor den gamle Østerport.

Dette kvarter: – Classensgadekvarteret og kvarteret langs Strandboulevarden har så godt som fuldt bevarede gadebilleder fra perioden og gengiver »klunketidens« pynt på gesimsen. Det er stadig et fornemt kvarter med store lejligheder og centralt beliggende. Men klunketidens paladsagtige bygninger har en bagside (gårde og ringe plads mellem bygningerne), som har betydet, at en hel del boliger er blevet til kontorer og liberalt erhverv.

Borgerskabets boliger fra århundredskiftet havde sine forgængere i borgerskabets sommervillaer fra midten af 1800-tallet, og de er stadig bevaret ind imellem de senere tilkomne bygninger. Det drejer sig om en række villaer i Rosenvænget-kvarteret og på Krausesvej. Villaerne er i dag enten ambassadeboliger, kontorer eller repræsentative overklasseboliger.

Arbejdernes boliger fra århundredskiftet og lige før kan ses flere steder i kvarteret, og de afspejler den sociale forskel, der var mellem arbejdere indbyrdes. Omkring Viborggade og i Landskronagade-kvarteret er der mange almindelige lejligheder på 2 eller 2½ værelse. Husene står stadig som ved opførelsen i 1890erne med baggård og baghus. Lejlighederne har været beboet af de arbejderfamilier, der havde job i området, og af enkelte selvstændige. De fattigste dele af arbejderne boede i de små og dårlige lejligheder, som fandtes i de ældste mindre huse, der lå ind imellem de større karreer. Også i baghusenes lejligheder boede de dårligst stillede.

Østerbro rummer derudover to slags arbejderboliger fra sidste halvdel af 1800-tallet. Der er *byggeforeningshusene* for de mere velstillede faglærte arbejdere. De ligger blandt andet ude ved Svanemøllen og er bygget, mens grundene var billige (og der var langt at gå til arbejde). Og der er Lægeforeningens boliger (»Brumleby«), som blev bygget forinden for at give fattige københavnske arbejderfamilier sundt og åbent boligmiljø på et tidspunkt, hvor byen lige havde oplevet koleraens hærgen i den tætbefolkede og overfyldte by bag voldene. I dag er byggeforeningshusene blevet til ejerboliger med miljø for de bedrestillede funktionærer og akademikere, mens »Brumleby« stadig er lejeboliger og kæmper for at blive bevaret, inden de kommunale saneringsplaner fjerner den »engelske« rækkehusby fra Østerbro.

Hverdagsliv i brokvartererne

Overklassens liv på Østerbro kan man finde beskrevet i de talrige erindringsbøger og biografier, som gennem tiderne er udgivet af det københavnske borgerskab og dets kunstnere. Herman Bangs »Stuk« giver f.eks. et ironisk klunketidsbillede af datidens overklassemiljø. I erindringer og romaner er livet beskrevet med tjenestefolk, familie, skolegang på de private skoler og forbindelser og karrierer. Og et fuldstændigt borgerhjem fra perioden op til 1. verdenskrig er bevaret i den indre by i Nationalmuseets klunkehjem. Så denne befolkningsgruppes hverdagsliv kan man let få et indtryk af. I serien »Danske hjem i tyverne og trediverne« og »Danske hjem ved århundredskiftet« (red. af Margrete Spies) er der flere beretninger. Og det er da også »deres« huse og gader, som står bedst bevaret i dag.

Der er på samme måde mulighed for at læse beretninger om arbejdernes hverdagsliv. Ud over den meget kendte beretning fra Chr. Christensen (»En rabarberdreng vokser op«) ligger der i Københavns stadsarkiv flere beretninger også fra arbejdere på »broerne« (beretninger fra indsamlingen 1969 er udgivet i Poul Strømstad (red.): »Københavnere fortæl-

ler«. Erindringer fra det gamle København (1972)). Og der har været indsamlinger af beretninger om arbejderliv og hverdagsliv i flere sammenhænge.

De fælles levevilkår og kampen for at sikre sin tilværelse har givet de københavnske arbejderkvarterer deres eget sociale liv. Vesterbros og Nørrebros sammenhold under besættelsen er udtryk herfor. Og først op i 60erne kan man sige, at sanering og udflytning fik et sådant omfang, at de sociale netværk ændrede sig voldsomt. Arbejderlivsformen, hvor både krav om solidaritet og krav om tilpasning stilles, er beskrevet fint i f.eks. »Et kvarter i familiens skød – om mødre og døtre på broerne« (Årbog for arbejderbevægelsens historie 1985). Industriarbejderne på »broerne« skabte deres egne sociale sammenhænge, som senere også fik betydning gennem den udflytningsproces, der har præget vestegnen og nordvestegnens socialdemokratiske arbejderkommuner i nyere tid.

Arbejdermiljøet i brokvartererne havde meget at gøre med kvindernes stilling i familien. Mændene gik på arbejde i selve kvarteret, deres sociale netværk til arbejdskammerater og familie hørte sammen med kvarteret. Kvindernes sammenhæng var også lokaliseret i kvarteret, naboer i opgangen og i gården, familien fik ofte et fast tilknytningsforhold til kvarteret. Sammenholdet og de sociale vilkår har altid haft tæt sammenhæng med de sociale bevægelser, som var knyttet til arbejderkvartererne. Allerede tidligt stod den socialdemokratiske bevægelse stærkt i brokvartererne. Men også Indre Mission og en række filantropiske foreninger arbejdede for at bedre forholdene og organisere befolkningen.

Med indflytningen af de mange indvandrerfamilier især på Vesterbro er der de sidste år sket store ændringer i brokvarteret. På sin måde kan man sige, at historien begynder forfra. De nye tilflyttere opbygger deres eget sociale netværk i forsøget på at klare sig overfor omgivelsernes pres og prøver at sikre sig i fællesskab.

Arbejde på Østerbro

Kontorhuse på de tomme havnearealer, nye offentlige institutioner, Universitetets nye afdelinger på Fælleden, det nye Rigshospital og de mange kontorarbejdspladser giver et godt indtryk af de arbejdsmuligheder, der i dag er i et brokvarter som Østerbro. Endnu i 50erne var der mange baggårdsvirksomheder og en del større virksomheder i kvarteret. Tilbage er efterhånden kun Galle & Jessens »halve« chokoladefabrik, mens bygningerne fra Wessel & Vetts store væverivirksomhed i dag er overtaget af Københavns Radio og et Aldimarked m.v. I Frihavnen og op til den ligger der stadig store pakhuse og fabriksanlæg, men de større er i dag ikke i brug til deres oprindelige formål. Af de større kommunale værker er Svanemølleværket fra 50erne stadig i gang som leverandør af billig fjernvarme til bydelen, mens Østre Gasværk kun anes i kraft af den store gasbeholderbygning, der er blevet indrettet til teaterrum. Mens arealet i øvrigt er så forgiftet af de mange års tjære- og gasproduktion, at det er tvivlsomt, om det overhovedet kan renses og bruges til boligområde.

Godsbaneområderne ligger øde hen med et par rustne vogne, Ringgaden langs havnen er tæt trafikeret med lastbilstog, og selv om havneområdet i dag ligger øde hen i forhold til tidligere, har Østerbro alligevel fået DANLINK-ruten lige forbi vinduerne, efter at færgefarten er blevet genoptaget med godsvogne på transit mellem Kontinentet og Sverige.

De mange detailbutikker og de travle forretningsgader er kun delvis bevaret, men et par af de store gennemfartsgader har stadig en vis lokalhandel. De finere butikker i City og supermarkederne har afløst de gamle specialbutikker på Østerbrogade og de mange købmænd og viktualiehandlere. Men bydelen har stadig mange bagere og slagtere.

Landsbyen der bliver forstad – eksemplet: Herlev

Landsbyerne har ligget tæt over det meste af landet også omkring de større byer. Helt frem til begyndelsen af dette århundrede formede livet sig, som det gjorde også andre steder på landet. Landsbyerne i nærheden af de større byer var dog ofte mere velhavende end andre. Bønderne kunne nemmere afsætte deres produkter i byen, og husmændene havde ofte en produktion af f.eks. træsko, måtter eller tørv, så også deres levestandard kunne være højere end andre husmænds.

Denne måde at leve på blev ændret med den begyndende forstadsudvikling fra århundredets start. I den følgende beskrivelse er landsbyen/forstaden Herlev valgt som eksempel, men en lignende udvikling kan iagttages rundt om alle de større danske byer.

I Danmark er udviklingstakten årti for årti næsten den samme, så eksemplet Herlev kan fint bruges ved undersøgelse af andre landsbyer, der bliver forstæder.

Herlevs udseende i dag

Herlev kommune set oppefra, f.eks. fra Herlev Amtssygehus, er et virvar af røde og gule etageblokke og store gennemgående veje. Det er vanskeligt at konstatere om Herlev er en selvstændig by med centerfunktioner og aftagende bebyggelse ud fra dette center.

Ved kirken kan resterne af den gamle landsbystruktur endnu ses med præstegård, gadekær og et gammelt gadehus, men nogen bymidte i moderne forstand kan det ikke kaldes. Centerfunktionerne er til stede: gemt væk i et hjørne ligger rådhuset, der her er helt uden den pomp, andre omegnskommuner har tildelt deres rådhusplads. Skråt overfor gade-

Enfamiliehus fra omk. århundredeskiftet. Det består af 2-3 værelser i stueplan, et par rum på loftet og har sadeltag. Huset her er pudset, ligeså ofte findes det i blank mur. Egnsvariationer kan vise sig i vinduesudformning og -indramning. Hustypen stammer fra det jordløse hus i landsbyen. I stationsbyerne boede arbejderbefolkningen i denne type huse, og de findes gerne i kvarterer omkring industrivirksomhederne på den ene side af jernbanelinien (f.eks. i Glostrup og Hedehusene).

Borgerskabsvilla fra den større by. Her i skønvirkestil fra 1902 på Frederiksberg. Borgerskabets trang til naturomgivelser satte sig i de større byer igennem med opkomsten af villakvarterer fra omk. 1880'erne. De velhavendes villaer skulle syne af noget både ude og inde og en tur gennem disse gamle villakvarterer viser en rig variation af boligudformninger, stiltræk og fornemmelse af honette ambitioner. Mange af disse villaer er i dag overgået til anden brug f.eks. kontorer og handelsfirmaer.

Bungalow fra mellemkrigstiden med en senere tilbygning. Med bolignøden efter 1. verdenskrig fulgte et udbredt ønske i den brede befolkning om at tage sagen i egen hånd. Mange områder blev udstykket, og mange parcelforeninger dannet. I de større byer er store områder omkring de centrale bydele bebygget med forskellige variationer af bungalowen. Parcelhusområderne har haft et noget blakket rygte som altfor store og kedsommelige, men i en bevaringssammenhæng er det værd at huske, at disse kvarterer er eftertragtede områder, de betyder stadig drømmen om eget hus for mange. Desuden skaber de ofte meget velholdte huse og nette haver gode kvarterer at gå tur i.

Parcelhus fra 60'erne beliggende i Værløse. Mange områder i omegnskommunerne var udstykket til sommerhusgrunde og blev først frigivet til helårsbeboelse i 60'erne. Den generelle velstandsstigning i denne periode skabte her parcelhuskvarterer bebygget med meget store, prætentiøse huse.

kæret, placeret lidt tilfældigt mellem boligblokke, ligger hovedbiblioteket, en mørk lukket bygning uden synderlig folkelig appel. På den anden side af kirken ligger byens handelscentrum. Det består af småbutikker på begge sider af byens gamle biograf, der nu fungerer som medborgerhus. Bilismen har fået sit, idet der er parkeringspladser foran disse småbutikker, hvorved denne del af handelsgaden er blevet helt løsrevet fra resten. Overfor fører en fodgængergade til det, der i moderne forstand kaldes centret. Fodgængergaden er den eneste rest af 20ernes og 30ernes Herlev, der er bibeholdt. Der er forretninger i alle huse og en livlig handel.

For enden af denne gade ligger centret, en kom-

pakt betonklods uden vinduer, hvilende på et parkeringsanlæg.

Man har tilstræbt at bevare eller genopføre en bymidte, men intentionerne har været svære at opfylde, for de store gennemfartsveje har sprængt centret. Hele kommunen er delt op af gennemgående hoved- og ringveje, der adskiller de enkelte kvarterer.

Et centralt problem ved skabelsen af et bycenter er, at kommunen er gået direkte fra at være landsby til at være forstad. Her har ikke oprindeligt været noget center.

Fra land til by

Vil man se på, hvornår byudviklingen begynder at true et landsbysamfund, er en stærk vækst i grundpriserne det bedste tegn. I værket »Danske Gårde« (1907) og den efterfølgende »Større Danske Gårde« (1930) kan udviklingen følges før 2. verdenskrig. Heri fortælles der om, hvornår gårdene er blevet handlet. Når gårde i landsbyen handles hyppigt, er det tegn på, at der er byudvikling i gang, der spekuleres i jorden, og til sidst udstykkes den.

I Herlev begyndte denne udvikling i årene før 1. verdenskrig. Der havde været jernbane siden 1878, men denne havde ikke i sig selv igangsat nogen udvikling.

Et andet sikkert tegn på byudvikling er, at landsbyen får offentlige værker, f.eks. vandværk og kloakeringsanlæg, og ny skole. Herlev fik dette omkring 1905. Udviklingen kan aflæses i de forskellige udgaver af Trap, Danmark, der i 1920 fortæller, at Herlev på dette tidspunkt havde jernbanestation, postekspedition, telegrafstation, kro, vandværk og ny skole.

I forhold til landet er byen karakteriseret ved, at der er adskillelse mellem hjem og arbejde. Når en landsby begynder at få arbejdspladser, der kræver specielle boligområder for lønmodtagere, er den ved at blive by. Nogle af de første, der så muligheder i Herlev, var nogle gartnere fra Amager, der kunne se at behovet for fødevarer ville blive stort under 1. verdenskrig. De opkøbte flere gårde i Herlev og oprettede den første fabrik i landsbyen, et grøntsagstørreri. Andre arbejdspladser i Herlev omkr. 1920 var Herlev Grusgrav og Cementstøberi, gartneriet Herlevdal og Dampvaskeriet Hjortespring.

Udflyttere og selvbyggere

På samme tid blev flere gårde solgt med henblik på udstykning. Efter 1. verdenskrig var der i byerne og især i København stor boligmangel, og mange mennesker var husvilde. De offentlige myndigheder kunne dårligt hjælpe, og mange valgte at tage sagen i egen hånd. På de nyudstykkede parceller byggede folk deres egne skure og huse. De brugte de materialer, de nu kunne skaffe, så nogle huse blev opført af træ og andre af mursten.

20ernes og 30ernes parcelhuskvarterer blev udstykket fra de gårde, der lå tættest på jernbanen. Man regnede med at sælge grundene til københavnere, der ville blive ved med at have deres arbejde inde i byen. Dette er det store spring mod et sammenhængende storbyområde, at storbyen opfattes som ét stort arbejdsmarked, og at folk tilbringer lang tid med transport mellem hjem og arbejde – pendling.

Disse parcelhuskvarterer i Herlev er det såkaldte Eventyrkvarter, med gadenavne som Rødhættevej og Snehvidevej samt Musikkvarteret med navne som Fagotvej og Harpevej.

Ser man kvartererne i dag, er det nydelige villakvarterer med pæne velgroede haver og en meget varieret bebyggelse. Nogle valgte at bygge røde murstenshuse i »Bedre Byggeskik«-stil, andre lod efterhånden træhuset afløse af en funkisbungalow. Andre igen byggede først hus i 50erne i den tids stil, og endelig ses flere typehuse fra 60erne. Den rige variation i byggestil gør det meget oplevelsesrigt at færdes i disse kvarterer.

De nytilflyttede var ikke estimerede af landsbyens førende folk, bønderne. De mente, at det var storbyens arbejderhob, der invaderede deres fredelige samfund, og gennem samtidens aviser og lokalblade kan man følge de til tider voldsomme sammenstød mellem de to grupper.

Det var dog heller ikke altid nogen nydelse at være nybygger i storbyen. På de fleste lokalarkiver kan man finde beretninger og billeder, der fortæller om nybyggerlivet. Om Eventyrkvarteret hed det: »... Spredt bebygget med nogle selvbyggede helårs- og havehuse, hovedsagelig af træ. Der var ingen kloakker, så store dele af året var vejene et frygteligt morads. De fastboende måtte gå i støvler fra hjemmet op til landevejen, hvor man skiftede, og her stod støvlerne til man kom hjem om aftenen ...«

Boligselskaberne efter 2. verdenskrig

Byen København havde vokseværk i 20erne og 30erne. Lidt sent var man nået til den erkendelse, at den bedste måde at styre byudviklingen på var selv at eje jorden. Derfor opkøbte Københavns Kommune i denne periode meget store landområder også i Herlev. I Herlev var man imidlertid ikke begejstret for denne udvikling, der kunne medføre indlemmelse i Københavns Kommune svarende til, hvad der var sket med landsbyerne tættere på København. Derfor gik sognerådet ind for en selvstændig planlagt byudvikling.

Man forsøgte først med private bygherrer, der fik lov til at opføre etageblokke på arealerne nord for banen. Men resultatet var så dårligt, at sognerådet under krigen (1944) besluttede, at kun boligselskaber i samarbejde med kommunen kunne få lov til at opføre etagehuse. Herlev blev med denne beslutning frem for nogen boligselskabernes by.

Denne relativt tidlige beslutning om at overlade kommunens udbygning til boligselskaber kan rent fysisk aflæses ved en tur rundt i kommunen. Langs

de gennemgående veje ses overalt 3-etages blokke, vendt efter solen, bygget i røde eller gule sten. Kun i kommunens udkanter og på nedlagte gartneri- og industrigrunde ses 60ernes og 70ernes montagebyggerier. Andre kommuner var længere om at etablere samarbejde med boligselskaberne, hvorfor de i højere grad fysisk er præget af store samlede montagebebyggelser.

Mange af de store boligselskaber har udsendt jubilæumsskrifter i tidens løb, og disse skrifter er en glimrende tilgang til forståelse og beskrivelse af udbygningen omkring byerne. De fleste skrifter er landsdækkende og for næsten hver by kan der således findes eksempler på bebyggelser.

Det konkrete fysiske miljø i forstadskommunen er ikke alene, som beskrevet ovenfor, afhængig af lokale politiske beslutninger, men er også afhængig af den boligpolitik, der føres på landsplan.

Efter 2. verdenskrig var der stor mangel på byggematerialer, og samtidig krævedes det for at få del i de eftertragtede Marshallhjælppenge, at der nyudviklede ogsa indenfor byggeindustrien. Denne nyudvikling skete i 50erne og 60erne i et tæt samarbejde mellem embedsmænd i boligministeriet, et par af de største private entreprenører og en række boligselskaber og kooperative byggevirksomheder. Resultatet blev, at mange byggerier fra denne periode på materiale- og fremstillingssiden har et stort element af eksperimentering. Den afgørende ændring, der skete generelt, var at murer- og en del af det øvrige håndværksarbejde nu forsvandt fra byggepladsen og blev erstattet af industrielt fremstillede byggeelementer, hvor ufaglært arbejdskraft i højere grad indgik i fremstillingen.

I Herlev er dette tilfældet med et stort smukt anlagt byggeri fra 50erne bestående af enkelt- og rækkehuse kaldet »Systembyen« eller Dyssekvarteret. Byggeriet er et af de første, hvor man benyttede præfabrikerede betonelementer.

Industrikvarterer

Stationsbyerne rundt om de større byer levede helt frem til efter 2. verdenskrig deres eget selvstændige liv med egne handelsgader, industrier og boligområder, relativt uafhængige af storbyens nærhed. I det fysiske miljø kan dette i flere tilfælde stadig iagttages, man kan finde et »centrum«, hvor handelsgaderne er, og boliger og industrier er i de gamle dele af byerne blandet med hinanden.

Det samme er ikke tilfældet for de landsbyer, der ikke nåede vejen rundt om stationsbyen. De landsbyer, der er blevet forstæder, er kendetegnet ved en langt højere grad af funktionsdeling: boliger, industri og indkøbscentre hver for sig.

Herlev var meget tidligt ude med en rumlig strukturopdeling. Allerede under 2. verdenskrig udlagde kommunen store arealer til industrielle formål. Dette skete på et tidspunkt, hvor den generelle udflytning af industrien fra hovedstaden endnu ikke helt kunne forudses, på et tidspunkt hvor der endnu ikke var anlagt S-bane, og således ikke umiddelbart var nemme transportforbindelser for arbejdsrejser, og endelig skete det på et tidspunkt, hvor industriens motivation for flytning eller nyudbygning ikke var den største.

Herlev kommune udlagde ikke blot arealer, hvor industrien kunne boltre sig, der var nøje bestemmelser for, hvordan arealerne ad åre skulle se ud. Der udlagdes tre forskellige arealer. Til små, større og helt store industrier, og fælles for dem var, at der i en bræmme af 5 m fra fortovet ikke måtte bebygges, men skulle beplantes således, at arealerne fik et parklignende udseende. Denne planlægning omkring industriudbygningen af Herlev var så fremsynet, at arealerne langt op i tiden var store nok. Der er efter denne første planlægning kun kommet ganske få nye industriarealer til.

Andre forstadskommuner har ikke haft den samme fremsynethed omkring udlægning af industriarealer. Mange steder ser det ud, som om industrien er placeret efter de forhåndenværende søms princip. Skal man lede efter mønstre, når man prøver at forklare forstadens rumlige struktur og opdeling, er det nemmest at genfinde en vis social strukturdeling. Oftest er det sådan, at industri og arbejderboliger befinder sig på den ene side af enten jernbanen eller en stor gennemfartsvej, mens handelen, administrationen og de pænere boligkvarterer befinder sig på den anden side. Dette mønster kan både genfindes i de gamle stationsbyer, der er blevet forstæder, hvor strukturen ofte har historiske rødder, men den findes også i de nyere bydannelser, hvor der i byplanvedtægter og byplaner ofte gives funktionelle begrundelser, som f.eks. de krav trafik og adgangsveje stiller til at samle etagebyggeri og industri i et område, og dermed hindrer, at andre mere trafiksvage områder udsættes for belastning.

Forstadstyper

De faste rammer, som planlovgivningen har udstukket for kommunernes byudvikling, viser sig i forstæderne i placeringen af de store gennemfartsveje, i den massive udbygning af boligområderne og i industriområdernes størrelse og placering.

Udviklingstakten, der er betinget af den almindelige økonomiske udvikling, er straks mere ujævn. Hvor det f.eks. for boligbyggeriet i 50erne var karakteristisk med lave etagehuse med små lejligheder, blev det i 60erne almindeligt at bygge parcelhuse, mens tendensen først i 70erne gav sig udslag i opførelse af kæmpe »bo-komplekser« af varierende hustyper, endelig er de senere år præget af en tilbagevenden til »landsbystilen«.

Det er denne udviklingstakt og de skiftende opfattelser af »pænt« byggeri, der er medvirkende til at give forstæderne et meget forskelligt præg. Byudvik-

lingen er kommet til de forskellige kommuner på forskellige tidspunkter, og derfor får de enkelte kommuner deres specielle præg afhængig af, i hvilken periode den voldsomste udbygning er sket. Hvor det i de større byer alene drejer sig om enkelte kvarterer, der kommer til i hver udbygningsperiode, opleves denne byudvikling som afvekslende. Men i storbysamfundet ligger der kommuner, der mere ensformigt hver repræsenterer sin tidsperiode.

For at tage eksemplet fra det nordvestlige Københavnsområde. Herlev er præget af lave boligblokke, Ballerup af store ensartede montagebebyggelser, Værløse af uendelige parcelhuskvarterer, medens Ledøje-Smørum endnu er ved at blive udbygget og derfor er præget af den nye »landsbystil«.

Stationsbyen der bliver forstad – eksemplet: Ballerup

Stationsbyerne i Københavns omegn bliver i perioden efter 1930 alle slugt af den københavnske storbyudvikling. Afhængig af deres afstand fra centrum kommer udviklingen »væltende« ind over dem. Stationsbyerne er på forhånd selvstændige bydannelser, og processen er ikke helt nem at systematisere.

Stationsbyens rester

Arbejdet med at beskrive stationsbyen i perioden efter århundredskiftet, inden den bliver helt domineret af den nærliggende storby, kan tage sin begyndelse med en tur ud i byen.

I Ballerup, der her vil blive benyttet som eksempel, vil man med fordel kunne opsøge følgende bygninger: Stationen (fra 1878), den store købmandshandel, Præstegården, Teknisk Skole, Møllen og Gasværket. I byen ligger der stadig en del beboelseshuse, som tydeligvis hører til stationsbyens boliger.

På et bykort fra omkring 1940 kan disse bygninger markeres, og analysen af den selvstændige bymæssige bebyggelse kan foregå ved en vandring gennem stationsbyens rester. Ved at følge det daværende gadenet, som naturligvis har skiftet navn og delvist forløb, kan man få et indtryk af byens »fysik«.

I det lokalhistoriske arkiv, der i dag befinder sig på rådhuset, kan man se en række billeder fra stationsbyen, som den så ud dengang. Mange af billederne er postkort, andre er private fotos, som er afleveret til arkivet. Men de giver et livagtigt indtryk af den tids gadebillede og kan supplere de iagttagelser, man kan gøre på en byvandring.

Arbejdet i stationsbyen

Livet i denne by kan man bedst finde frem til ved at opsøge de levende mennesker, som endnu kan berette om livet før 2. verdenskrig.

Erhvervslivet var præget af en mangfoldighed, som vi i dag kan have svært ved at forestille os. I dag er de fleste mennesker beskæftiget på én måde, med et bestemt arbejde. Hvis vi ser på arbejdet tidligere, er det helt sædvanligt, at stationsbyens mennesker havde flere erhverv. Barberen havde telefoncentral bag i sin salon, enkefruen havde et smørudsalg, og stationsforstanderen solgte lort i spandevis til områdets bønder.

Ved at betragte gamle fotos og annoncer er det muligt at få en forestilling om dette. Men det er meget vanskeligt at få helheden i erhvervsstrukturen frem på denne måde. Afsnittene i Trap: Danmark i de ældre udgaver giver forsøg på at karakterisere det lokale erhvervsliv, men de forhold, som man i samtiden fandt selvindlysende, er selvfølgelig ikke beskrevet, og hverdagsforhold kommer kun i begrænset omfang frem i de lister over virksomheder, institutioner og kulturmindesmærker, som Trap indeholder.

Interviews viser, at byen stort set levede af at sælge serviceydelser både til København og det omgivne land. I byen var der således adskillige smede. De levede for det meste af at sætte landbrugsredskaber i stand, selv maskinsmeden havde som hovederhverv at opsætte vindmøller og reparere tærskeværker. En undtagelse var vægt-smeden udenfor byen. Han lavede i en kortere periode vægte til en virksomhed på Christianshavn.

Vognmænd var der en del af i Københavns udkant, i Ballerup levede de bl.a. af at køre sten fra de lokale teglværker til byggepladserne inde i København. På tilbagevejen medtog nogle af dem så affald fra de mange restauranter. På deres private »losseplads« kunne de have op imod 300 svin gående, og de behøvede bare at pumpe vand op til svinene, der levede frit af det medbragte affald.

Fra landbruget blev der fortsat kørt produkter direkte ind til aftagerne i København. Fra gårdene var det primært halm og mælk, der blev solgt, idet gartneribæltet kun nåede frem til Skovlunde 3 km nærmere København.

Fra de store køkkenhaver kom der imidlertid ofte et overskud, som kunne sælges i København sammen med resultaterne af evt. husflidsproduktion og anden hjemmeproduktion (optændingsbrænde, strikvarer, m.v.).

Indtjeningen var således karakteriseret af opfindsomhed og fleksibilitet. Det er vigtigt at forstå denne økonomiske struktur, og det er vigtigt at sætte dette i forhold til den sikkerhed, som vi i dag lever under. Når en fortæller f.eks. beretter om, hvordan familien levede af at vaske for andre, viser det sig, at man i Ballerup også betjente kunder på Amager. Tøjet skulle hentes til Ballerup, vaskes og bringes til Amager, en transport der foregik på cykel.

En lille, men meget betydningsfuld gruppe mænd tog hver dag toget ind til København. Gruppen spændte vidt: fra advokaten over en litograf til kontorlærlingen og gymnasieeleven, men i byens øjne var de alle lidt finere. De var klædt i »københavnertøj« til dagligt, og de barberede sig hver dag.

Blokbebyggelse på Bispebjerg opført i 40'erne af et boligselskab. Funktionalismens boligidealer om lys og luft slog i Danmark først igennem i 40'erne og 50'erne. Blokkene er placeret så der er stort solindfald og plænerne er beplantet med smukke træer. Boligselskaberne sikrede at store områder kunne planlægges og bebygges efter samlet plan, så tidligere tiders planløshed kunne undgås. Boligerne er små, 2-3 vær. lejligheder, bygget så almindelige mennesker havde råd til at bo her.

Privat udlejningsbyggeri i Utterslev bygget omk. 1940. Private bygherrer havde sjældent rådighed over mere end en grund, og denne skulle så udnyttes til det sidste. Der blev derfor ikke de store udenomsarealer til børn og praktiske aktiviteter, og grønne områder må findes i byens parker. Lejlighedsstørrelserne er som i de almennyttige byggerier, først i 70'erne begyndte man at bygge større lejligheder også til almindelige mennesker. Hvor boligselskaberne havde arkitekter til at indrette lejlighederne, har det private byggeri ofte en meget primitiv indretning af lejlighederne.

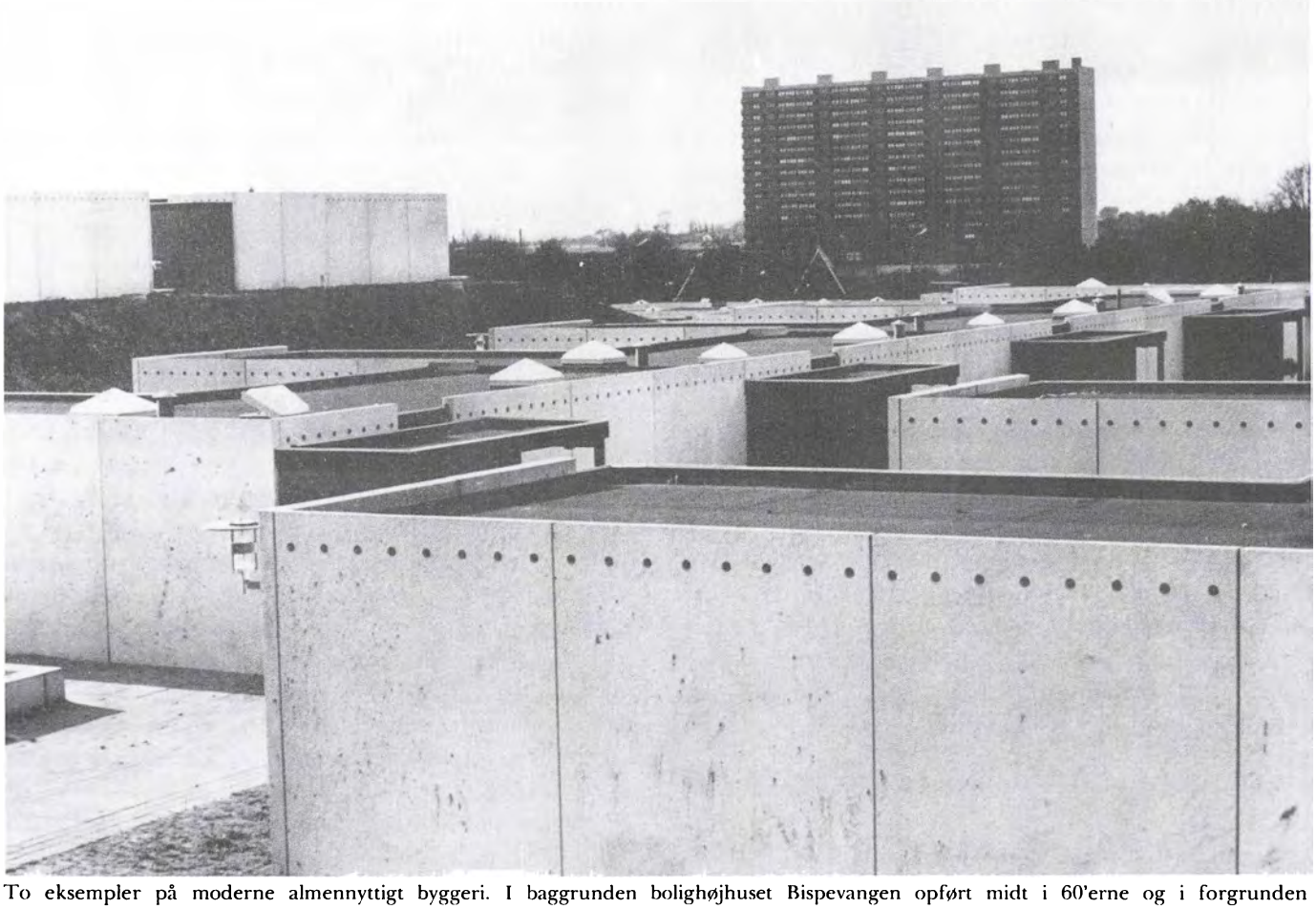

To eksempler på moderne almennyttigt byggeri. I baggrunden bolighøjhuset Bispevangen opført midt i 60'erne og i forgrunden Lundegårdskvarteret med lave gårdhuse mage til Albertslund syd. Begge bebyggelser ligger i Ballerup. Det er to tidsaldres boligidealer, der her vises sammen. Bolighøjhuset som ideal stammer fra funktionalismen, der mente at jo højere huset var, jo mere åbent areal kunne der skaffes omkring det. Et er idealer, et andet er byggegrunde. Bispevangen ligger på en meget lille grund, hvor der næppe er plads til alle beboernes biler og slet ikke til deres børn.
Gårdhusene er reaktionen på denne sammenstuvning af mennesker. Idealet er, at folk bor bedst når de er nær ved jorden og der er lidt have til boligen – som adspredelse eller som legeplads. Forskere foretog i 70'erne mange undersøgelser af begrebet trivsel og fandt, at alene den kendsgerning, at folk så hinanden, skabte mere trivsel. I gårdhusmiljøet går man forbi hinandens vinduer, mens man i højhuset kan færdes i lange tider uden at se hverken naboer eller ovenboere.

De fleste af eksemplerne, der er nævnt her, viser forbindelserne til København. Men det må alligevel understreges, at næsten al anden pengeindtjening var ren »lokal«. Byen levede stort set sit eget økonomiske liv og havde også kontakter direkte til udlandet. Graden af økonomisk afhængighed er aldrig blevet undersøgt, men i stationsbyen Ballerup valgte den store købmand og foderstofhandler selv at importere sine varer fra Hamborg i stedet for at købe dem gennem en københavnsk grosserer, og der var en cigarruller, som bl.a. levede af at sælge til de lokale.

Vognmanden, vaskekonen, barberen og stationsforstanderen viser alle eksempler på, hvorledes man tilpassede sig efter de øjeblikkelige muligheder og levede godt eller mindre godt alt efter ens talent for at udnytte mulighederne. Det er dog næsten fælles for alle i stationsbyen, at de havde en mindre køkkenhave som supplement til pengeindtægterne.

Sognerådet og kommunen

Politisk og administrativt var stationsbyen også en selvstændig enhed og uden stærke bindinger til København. Sognerådet var vigtigere for indbyggerne end regeringen på Christiansborg. Det var på skift en højre- eller venstremand, som var sognerådsformand, men der var ikke den store forskel at mærke. Sognerådets flertal støttede sig på egnens bønder og de mere velstillede. Før rådhuset blev bygget i midten af 30erne, klaredes den kommunale administration i en periode fra et par lejede lokaler på loftet af Teknisk Skole, som den stedlige Håndværker- og Borgerforening havde bygget.

Hovedformålet for sognerådet syntes at have været at holde udgifterne nede. Derfor blev det i Ballerup en privat opgave at skaffe gas og el, at sikre gadebelysning og få lagt fortov, at oprette en videregående skole (realskolen) og en lokal håndværkerskole (Teknisk Skole), at sikre dagrenovation med losseplads og sørge for effektiv brandbekæmpelse. Og det var stationsbyens indbyggere, der selv organiserede løsningen af disse opgaver.

Først ved kommunevalget i 1933 fik socialdemokraterne flertallet i sognerådet, det har de beholdt siden, og langsomt udvidedes de kommunale aktiviteter. Næsten symbolsk blev et selvstændigt rådhus nu opført til den kommunale forvaltning med plads til det lokale politi. Det stod færdigt 1935.

Social struktur, foreninger og sociale cirkler før 1940

Den sociale struktur i stationsbyen var i endnu højere grad lokalt orienteret. Gennem interviews og beretninger er det stadig muligt at afdække de forskellige cirkler, som fandtes. De klassemæssige forskelle var store og medførte et fastlåst afgrænset sæt af sociale cirkler eller netværk. Foreningerne i byen kan afsløre væsentlige træk i den sociale struktur. Og foreningslivet er et af de områder, som gennem bevidst arkivarbejde er blevet dækket de seneste år, og som derfor kan give et fint illustrerende materiale til undervisningen. For mange amter er der nu udgivet registranter over foreningsarkiver, som er indsamlet som del af en fælles kampagne.

Øverst finder man *Fugleskydningsforeningen* og dens medlemmer. Det var hvad man bedst kan betegne som »det bedre borgerskab«, og den dækkede både landets og byens spidser. *Ballerup Håndværker- og Borgerforenings* medlemmer var håndværkere, selvstændige og de mere solide byboere, mens arbejdere oftest var medlem af *Foreningen »Lykken«*. Foreningen, der tiltrak gårdenes karle og piger og andre fra landet, var *Ballerup Gymnastikforening*.

Fugleskydningsforeningen sikrede, at de rigtige mennesker mødte hinanden, at de spiste godt sammen, og så kunne man naturligvis deltage i skydekonkurrencen i håbet om at blive årets »fuglekonge«. Selve fugleskydningen foregik, og foregår stadig, under stor ståhej. Man samledes foran kroen en sommermorgen, og drog ud efter den afgående fuglekonge. Efter tilbagekomsten til krohaven skød man til måls, i ventetiden hyggede fuglebrødrene sig ved krohavens borde. Når frokosten var overstået, blev der skudt videre (med usikker hånd) til fuglekongen endelig var fundet. Først da kom man til middagen.

Håndværker- og Borgerforeningen var mere omfattende, både hvad angik formål, medlemsskare og aktiviteter. Foreningen afholdt byens store årlige sommerfest, afholdt regelmæssige arrangementer på kroen. Foreningen var både social og kulturel, lavede indsamlinger og tog sig af byens forhold.
Foreningen opførte og drev Teknisk Skole, et asyl til sikring af en værdig alderdom, og foreningen gik aktivt ind i at sikre byens udvikling. Det var således foreningen, der stod bag oprettelsen af gasværket, den rejste kravet om tildækning af grøfterne, så der kunne komme fortov med fliser, og den rejste krav om gadebelysning. Et stående krav var også ønsket om at sikre flere tog til København. Forslag og krav, der skulle sikre Ballerup blev en rigtig »by«.

Den voksende arbejderbevægelse i Ballerup lavede *Propforeningen »Lykken«*. Foreningens formål var at indsamle penge til konfirmandhjælp. Kravet om pænt tøj til konfirmationen var svært at opfylde for mange almindelige familier. Pengene til det fine tøj kom dels fra dilettantforestillinger og bal på kroen, og dels ved den bøde, medlemmerne betalte, når de ikke havde foreningens »prop« på sig.

Selvom det var en velgørende forening, var dens vigtigste opgave nok at sikre fællesskabet og samle medlemmerne. Når man mødte en af vennerne, tog man sin prop frem, og der blev hilst tilbage på samme indforståede måde. Hvis modparten ikke havde beviset på sammenhold klar, blev synderen øjeblikkelig straffet – en bøde på hele 10 øre.

Den sidste forening, vi vil nævne, er *Ballerup Gymnastikforening*. Den var typisk nok medlem af Roskilde

Amts Gymnastikforbund med tilknytning til De danske skytte- og gymnastikforeninger. En del af landboernes bevægelse.

Foreningen blev spøgefuldt kaldet »gifteforeningen«. Der mødtes man fra gårdene til gymnastik og sommetider til bal. Da der blev oprettet en boldklub i Ballerup, forsøgte man en sammenlægning af de to foreninger, men det gik ikke. Allerede året efter var gymnasterne tilbage i deres egen forening. Imellem by og land var der for stor afstand til, at man kunne bruge fritiden på samme måde.

De fire sociale cirkler var temmelig godt adskilt. Det hændte selvfølgelig, at der var personer, som gik på tværs af skellene og var med i flere foreninger. Og de store fester, som f.eks. Borger- og Håndværkerforeningen afholdt, deltog alle i.

Den sociale opdeling viste sig også for byens unge. Selvom der ikke var tale om samme overskuelige forskel som mellem de voksne. Sønner og døtre af byens øvre sociale lag dannede en kreds. Der var ikke tale om en formaliseret forening, men man vidste godt, hvem der var med og hørte til i varmen. Denne gruppe mødtes til kaffedrikning i Ballerup, til lange traveture nordpå og mandeture i København.

En anden gruppe var de unge, der mødtes i boldklubben. Her samledes de på tværs af forældrenes sociale skel, men det er nok typisk, at formanden for boldklubben kom fra »kaffedrikkerkredsen«.

Skellet kom klarest til udtryk gennem den opdeling, der viste sig ved de unges skolegang. Den private realskole dækkede de bedrestilledes børn, og resten gik i kommuneskolen. I interviews kommer disse forskelle ofte frem. Præstens piger kan f.eks. fortælle, at de klart og tydeligt fik at vide, hvem de ikke måtte lege med. Og børnene fra det nye byggeri fra den fugtige del af byen husker, hvor svært det var at finde nogen at lege med.

Væksten i 60erne – det nye bylandskab

I 1949 nåede S-toget til Ballerup, og en vis vækst begyndte i stationsbyen. Der var på arbejdsmændenes initiativ blevet oprettet et lokalt almennyttigt boligselskab, og det begyndte nu ligesom i Herlev at bygge boligblokke med 2- og 3-værelses lejligheder. Og de gamle sociale sammenhænge var ved at gå i opløsning. Den private realskole blev overtaget af kommunen og blev »almindelig« kommuneskole. Vejen fra København til Frederikssund blev ført uden om bymidten, og nye kvarterer med parcelhuse begyndte at blive bygget.

I 1949 havde kommunen ca. 6000 indbyggere, de seneste 30 år var byen vokset med ca. 200 indbyggere om året. Nu i 50erne voksede befolkningstallet med op til 1000 mennesker om året, og i 60erne eksploderer byen. 5-6000 mennesker flytter til Ballerup om året. I 1972 var befolkningstallet vokset til 52.000 mennesker, hvor det i 1961 var på lidt over 20.000.

Ballerup kommune var ved at gå fallit af vækst og udvikling. For at styre udviklingen måtte kommunen købe meget store dele af de ubebyggede områder op. Kommunen kunne så i samarbejde med bygherrerne planlægge og gennemføre byudviklingen. Men at finansiere grundopkøb, finansiere den kommunale udbygning i form af skoler og børneinstitutioner o.s.v. var for meget for kommunens kasse. Og gennem en årrække måtte den socialdemokratiske borgmester låne sig frem gennem de private banker og holde en meget høj kommuneskat.

Planlægningen gennemførtes imidlertid konsekvent. I samarbejde med de store almennyttige boligselskaber og boligministeriet indledtes i begyndelsen af 60erne »Ballerupplanen«, et af de omfattende montagebyggerier, hvor hele bydele med flere tusinde lejligheder opførtes på den bare mark i løbet af få år. Og det er hertil arbejderfamilier fra de københavnske saneringsområder blev udflyttet, og det er hertil unge fra Jylland og det øvrige land flyttede. For her var der ledige lejligheder i hovedstadsområdet uden større begrænsninger og krav til tilflytterne.

Der kom en klar opdeling af byen i forskellige kvarterer. Industrikvartererne blev udskilt for sig. I modsætning til mange andre »sovebyer« fik Ballerup imidlertid overskud af lokale arbejdspladser. Men den store udpendling betyder, at de fleste af Ballerups indbyggere arbejder indad mod København, mens folk længere udefra har job i Ballerup.

Syd for S-banen kom de store montagebyggerier og størstedelen af erhvervsområderne til at ligge, mens de bedrestilledes parcelhuskvarterer ligger nordpå op mod Hareskoven og Jonstrup Vang. Ind imellem har kommunen alligevel fået placeret lejeboliger og andelsboliger i et vist omfang.

Den gamle stationsby er ikke til at kende igen. En del af gaden mellem kirken og stationen er blevet til gågade, et storcenter er bygget lige ved stationen på et gammelt moseområde, og hele kernen af den gamle stationsby er fjernet og blevet til parkeringspladser, butiksarealer, hovedbibliotek, busholdeplads, posthus og en bred gennemfartsvej. Den gamle kro (og mange af de gamle huse) er fjernet og et nyt rådhus placeret i området. I modsætning til mange andre stationsbyer er hele bylandskabet blevet totalt udskiftet. Af de typiske stationsbybygninger er der nu kun selve stationen tilbage, og den er der planer om at rive ned af hensyn til storcentret, så man direkte fra perronen kan vandre ind i centret. Kun udkanterne af den gamle stationsby er bevaret. Villakvartererne fra århundredskiftet findes delvist. Men de har lidt under de store gadegennembrud og ligger nu afsnøret fra bymidten.

Kun mindre boligområder er kommet til i 80erne, hvorimod et større administrativt område med en lang række datafirmaer og kontorarbejdspladser (Lautrupparken) har givet Ballerup sikkerhed for at have arbejdspladser, også efter at den ny teknologi slår igennem.

»Landet« er forsvundet. Kommuneplanen fra 70erne indeholder kun lidt landbrug, som ligger i det man tidligere har kaldt mellemzonen. De områder, der i øvrigt ikke er bebygget, eller som ikke skal bebygges, er udlagt som rekreative områder. Og der gøres et stort arbejde for at sætte »landskabet« i stand. Kommunen renser vandhuller, beplanter områderne og har får gående på græs om sommeren for at holde beplantningen nede.

Forstædernes åbne land

De ubebyggede arealer mellem forstæderne er enten udlagt som yderzoner, d.v.s. områder, der skal forblive åbent land, eller som mellemzoner, d.v.s. områder, der afventer byggemodning.

Det åbne land i storbyområdet betragtes ofte udelukkende som rekreativ ressource for områdets befolkning. Mange steder på vestegnen ser man det oprindelige landskab omformet, så det i højere grad passer til planlæggernes og beslutningstagernes forestillinger om et smukt landskab. Disse forestillinger har deres udspring i romantikkens foretrukne landskab med bakker og dale, løvskov og overraskende kik, hvor man mindst venter det. Landskabet omkring Albertslund med de kunstige bakker Kongsholmen og Herstedhøje og de kunstigt skabte søer er eksempel på dette.

For den del af det åbne land, der stadig fungerer som landbrugsland, kunne man ønske, at planlæggerne ville acceptere det som et funktionelt hele, hvor bybefolkningens brug af områderne som rekreative kunne bestå i at opleve enheden mellem gård- og landsbybebyggelser, produktionslandskab og lokale vejføringer, i stedet for den moderne forståelse af rekreativt område som et sektordelt område. Det kan hurtigt ende med, at det åbne land i den grad er overplanlagt, at brugen af områderne og folks færden er nøje tilrettelagt og dirigeret, f.eks. gennem joggingstier og asfalterede cykelstier, anlagt efter lineal.

Mellemzonens landområder, der ligger og afventer en byggemodning og anden anvendelse, har også deres karakteristiske præg. Med store marker fordi jorden forpagtes ud og drives som monokulturer, med udlagte kolonihave- og nyttehaveområder og generelt med en vis forslumningstendens, fordi ingen ønsker at binde sig til mere langvarige investeringer og istandsættelser. Ingen kender områdets fremtidige skæbne og kan planlægge på længere sigt. Ballerup kommune indeholder træk af disse forhold. Herlev kommune har kun enkelte områder tilbage i mellemzonen, der mangler byggemodning. Men længere væk mod Frederikssund, mod Roskilde kan man se, at forslumningen har ramt mange landbrugsejendomme og gartnerivirksomheder.

Hverdagslivet i den ny by

Væksten i 60erne var mere, end hvad et samfund kan klare. Skolerne havde store problemer, hver dag kom der nye elever i klasserne, skoler fordobledes i elevtal fra år til år, lærerne blev ansat på samlebånd, og mange mennesker blev klemt i de voldsomme ændringer. Væksten faldt sammen med 60ernes autoritetsopgør og kulturelle sammenbrud. Forældregenerationen måtte – for at klare sig – have job begge to, og ofte var transporttiden til arbejdspladsen lang, og børnene måtte tilpasse sig. De blev kastebold mellem »sorte« dagplejemødre, midlertidige kommunale pasningsordninger og rodet på legepladserne, der jo er det sidste, der ordnes, når alt andet er gjort færdigt.

Pionerånden var imidlertid tilstede. Forældrene krævede byggelegepladser, institutioner, bedre skoler, fritidstilbud, og de organiserede sig i lejerforeninger, grundejerforeninger og klubber. Folkedanserforeningen var en af de mest aktive. Ved frivillig arbejdskraft istandsattes gamle gårde i landsbyen Pederstrup, og de jyske tilflyttere og de københavnske udflyttere fik lidt af deres sammenhold tilbage.

Boligforeningerne holdt fastelavnsfester, prøvede at organisere sig mod byggesjusk og de store huslejeforhøjelser, som boligpolitikken tvinger dem til at betale. Gennem et tiår skabtes der et nyt socialt netværk, nye sociale cirkler, der sikrede tryghed og tilknytning til den nye by og det nye kvarter. Men i forhold til stationsbyen var der tale om, at forskellene nu ikke kommer så åbent frem. Parcelhusbeboerne kender kun lidt til livet i lejlighederne. Folk er udskilt fysisk i hvert sit boligområde. Skolerne hører til i forskellige kvarterer og rækker kun lidt på tværs af de sociale forskelle. Og kulturlivet er som tidligere klart opdelt.

Der er ikke i Ballerup lavet undersøgelser af det hverdagsliv, som udvikler sig i forbindelse med væksten og de senere års krise. Men Birte Beck-Jørgensen har i en række beskrivelser fra Albertslund beskrevet og analyseret lignende forhold, som er gode udgangspunkter for egne undersøgelser, og som giver gode eksempler på de måder mennesker med tilknytning til lønarbejderlivsformen, klarer sig i storbyen. Hun beskriver i »Hverdagslivet i en forstad« (1978) udviklingen i et montagebyggeri og de problemer, der opstår her. I »Noget med mennesker eller noget på et kontor«, Forstadsliv, pigekultur, arbejdsløshed (1985) beskriver hun unge pigers situation i forbindelse med arbejdsløshed og uddannelse. Begge fremstillinger er gode supplementer til de livsformsfremstillinger, der fra Thomas Højrups hånd foreligger af arbejderklassemiljøer, og som netop ikke dækker de københavnske storbysammenhænge.

LITTERATURHENVISNINGER:

Hans Helge Madsen«: Storkøbenhavn. Gyldendals Egnsbeskrivelse 1988. Indeholder en generel oversigt, der belyser byudviklingen i Storkøbenhavn med vægt på de nye bydannelser udenfor det gamle Københavns City.

Anette Wiborg og Jan Gralle: Storbyen på tværs. Sådan er København osse 2. Informations forlag 1987. Giver en række gode adresser, tolkninger og billeder af storbyen København. Der er flere gode tilgange til både brokvartererne, City og omegnsbyerne. En alternativ bybeskrivelse.

Ena Hvidberg og Hannelene Toft Jensen: Vestegnen. Københavns Amtsmuseumsnævn 1987. Kvarterbeskrivelser og lokalhistorisk oversigt til Vestegnen og Køge Bugt-fingren.

Ena Hvidberg og Hannelene Toft Jensen: Nordvestegnen. Københavns Amtsmuseumsnævn 1988. Kvarterbeskrivelser og lokalhistorisk oversigt til Herlev, Ballerup, Værløse og Ledøje-Smørum kommuner.

Helge Dreyer (m.fl.): København – forslag til ekskursioner. Geografforlaget 1981. En god introduktion til Københavns udvikling gennem en række ekskursionsforslag, hvoraf en stor del også bevæger sig udenfor den indre by.

Tim Knudsen: Storbyen støbes. København mellem kaos og byplan 1840-1917. Akademisk forlag 1988. God oversigt, der belyser industribyens vækst og udvikling.

Storbyplanlægning

Af Henrik Adrian

Planlægningen af byudviklingen i det københavnske storbyområde har ligesom for en del af de større danske byområders vedkommende været meget tilfældig og i perioder været ikke-eksisterende. Man kan sige det på den måde, at *grundprismekanismen* har været den afgørende faktor for byarealernes anvendelse, og kun i begrænset omfang har de kommunale myndigheder gennem servitutter, byplanvedtægter og dispositionsplaner grebet ind i grundprisfastsættelsen og dermed byudviklingens retning og karakter.

Først med planlovene i 1970erne (By- og landzoneloven 1969, Lands- og regionplanloven 1973, Lov om regionsplanlægning i hovedstadsområdet 1973, Kommuneplanloven 1975) blev der etableret et sammenhængende plansystem, der kunne sikre en overordnet koordination af byudvikling og landskabsændringer i det danske samfund.

I det københavnske byområde har der siden 1920erne været alvorlige problemer i forbindelse med fastlæggelse af mere overordnede rammer og en koordination af byudviklingen.

Københavns kommune som koordinator

Københavns kommune ejede i perioden før 1900 store arealer udenfor voldene, og den byudvikling, der foregik i perioden indtil 1900, kunne til en vis grad planlægges af bystyret. Samtidig opkøbte kommunen større dele af landsbyerne udenfor bygrænsen, og ved indlemmelsen af Husum, Brønshøj, Valby, Vanløse og Sundbyerne i 1901 var det københavnske bystyre stadig i stand til at styre rammerne for størstedelen af byudviklingen i området. Kun Frederiksberg og Hellerup-Gentofteområdet lå udenfor den københavnske byplanlægning. Selve fastlæggelsen af byudviklingen og arealernes brug blev fastlagt af kommunen gennem servitutter på de enkelte ejendomme og ved byplanvedtægter, der kunne omfatte mindre kvarterer, og som også blev tinglyst på de enkelte ejendomme.

I praksis viste det sig, at kommunale grundkøb var forudsætningen for at sikre en balanceret og koordineret byudvikling. Selv om byplanvedtægter kunne fastlægges for byområder efter Byplanloven fra 1926 og 1938, var der tale om muligheder, som kommunerne frivilligt kunne udnytte, og som ofte først blev taget i brug, når arealerne var udstykket og solgt til byggeri. Og dermed var bebyggelsernes karakter ofte fastlagt, inden planlægning blev gennemført, og byplanvedtægterne var da oftest alene en form for »efterrationalisering«, der fastlagde brugen af de arealer, som endnu ikke var bebyggede.

I 20erne og 30erne voksede storbyen ud over Københavns kommunes grænser, og selv om kommunen stadig købte jord op i omegnskommunerne og stadig selv havde ledige arealer, der blev bebygget i løbet af 30erne og 40erne, var der tale om en udvikling, der ikke på nogen måde var koordineret og styret.

Fingerplan 1947 og Principskitsen 1960

I 1947 udarbejdede Egnsplanudvalget den første sammenhængende plan for det københavnske storbyområde. »Fingerplanen« byggede videre på den byvækst, der havde været i 20erne og 30erne. Langs med S-baner og vejanlæg havde byen bredt sig som fingre mod vest og syd. Planen fulgte denne tendens. Fra centret i det gamle City skulle nye byområder opstå som havebyer i »fingrene« og mellem dem skulle der være grønne kiler. Industrien skulle udflyttes mod vest, og centret skulle styrkes. Planen var et ideudkast, den var ikke bindende, men fik betydning som et debatoplæg.

Som følge af de københavnske problemer vedtoges Byreguleringsloven 1949, der opdelte byområdet i yderzone, mellemzone og inderzone og på denne måde kunne give de enkelte kommuner i Københavnsområdet mulighed for at fastlægge udviklingen i grove træk. Yderzonen var de områder, som skulle forblive ubebyggede, mellemzonen skulle i en periode på op til 15 år være til rådighed som reserve for evt. byudvikling, og inderzoneområder var direkte byudviklingsområder eller allerede bebyggede områder. Men det blev den enkelte kommune og boligministeriet, der fastlagde zonerne, og de bestemte, hvornår mellemzonen skulle blive til byzone. Byudviklingsplaner eller dispositionsplaner blev således efterhånden vedtaget for de fleste kommuner i Københavnsområdet, og det samme skete for de større bysamfund i resten af Danmark. Men der var stadig ikke tale om planer og myndigheder, der koordinerede den samlede byudvikling i et område. I Københavnsområdet fik byudviklingen imidlertid rigtig fart i slutningen af 50erne og begyndelsen af 60erne. Der blev i 1958 oprettet et Egnsplansekretariat stadig uden besluttende myndighed for Københavnsområdet. I 1960 fremlagde det en »Principskitse«, hvor Roskildefingren og Køge Bugt-fingren var udpeget som områdets byudviklingsområde. »Fingerplanen« fra 1947 var forlængst blevet overhalet af udviklin-

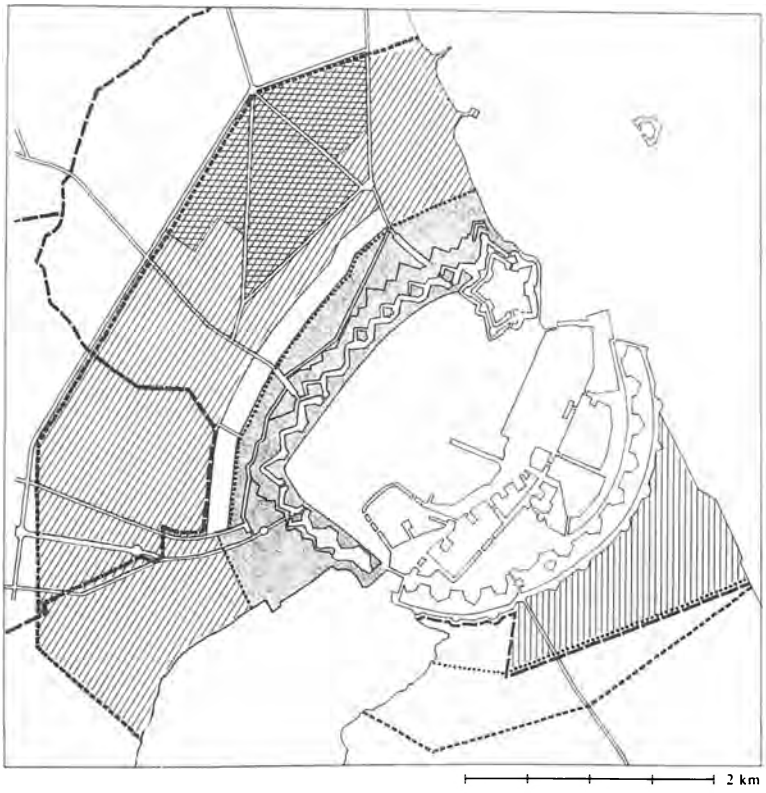

Arealer frigivet til bebyggelse efter 1852:

- Arealet mellem Søerne og Jagtvej frigivet 1852
- Voldterrænet på Sjælland frigivet 1867
- Fælledene, delt mellem staten og kommunen 1893
- Amagerbro frigivet 1909
- Demarkationslinie før 1852
- Demarkationslinie efter 1852, på Sjælland til 1867 og på Amager til 1909
- Kommunegrænser før 1901

A. Københavns kommunes udvikling til 1901.
(Kilde: Københavns forslag til kommuneplan 1985 s. 177).

B. Fingerplan 1947.

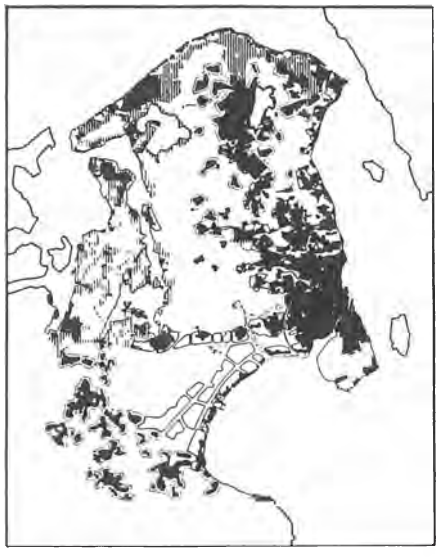

C. Principskitse 1960.

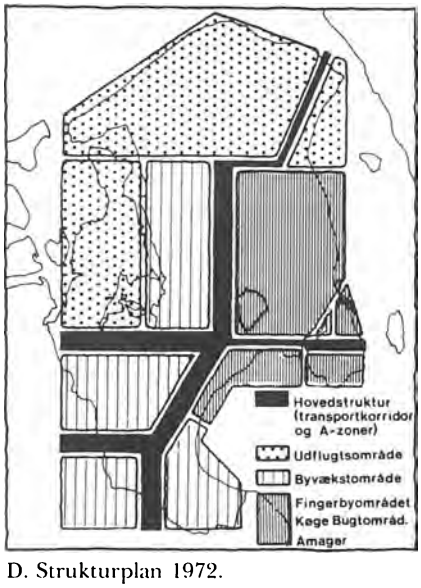

D. Strukturplan 1972.

gen, og bebyggelserne af de grønne kiler var mange steder sket. Samtidig med, at »Principskitsen 1960« lagde vægt på vestegnen, indeholdt den krav om begrænsning af byudviklingen i Nordsjælland, og at der skulle oprettes aflastningscentre for City i de nye byområder mod vest.

Loven om Køge Bugts planlægning 1960

Der var ikke nogen fælles planlæggende myndighed for de nye byudviklingsområder mod vest. Folketinget sørgede derfor for at sikre en fælles planlægning af hele Køge Bugt området. Det skete ved vedtagelsen af en særlig lov om planlægning af byudviklingen langs Køge Bugt (1960). Den dispositionsplan, der udarbejdedes som følge af loven (1966), er fulgt i det store og hele og er således det første eksempel på en koordineret regional byudvikling i Københavnsområdet.

Plansystemet fra 70erne – for sent

Med de nye planlægningslove fra 70erne er der tale om en koordineret byudvikling, hvor regionsplan, kommuneplan og lokalplan indgår i en sammenhæng. Det nyoprettede Hovedstadsråd dækker hele regionsplanområdet. Men for Københavnsområdets vedkommende er der tale om en administrativ struk-

tur, der er kommet for sent. De store byudviklingsområder mod nord og nordvest har først sent været underlagt en mere koordineret planlægning og de fysiske bystrukturer, der er skabt her i form af motorvejsanlæg, S-baner, velhaverkvarterer og rekreative områder, er det ikke muligt at ændre i dag.

Kun for den kommende byudvikling vil der være tale om en vis regulering set i sammenhæng med hele områdets udvikling. Men skævdelingen og de politiske processer har allerede i dag et grundlag i 70ernes og 60ernes byudvikling, som på godt og ondt er med til at fastlægge også fremtidens byudvikling.

Fjernelsen af Hovedstadsrådet som fælles overordnet planmyndighed vil bringe de liberalistiske vækstproblemer fra 60erne frem i lyset igen og yderligere forstærke skævdelingen i området.

LITTERATUR:

Holger Bisgaard, Ole Horskær Madsen og Claus Pichard: Om planlægning. En introduktionsbog. Reitzel 1981. (til gymnasieelever).

Erik Johannesen: Fysisk planlægning. Gad 1979. (for folkeskolens ældste klasser.

Kortlæsning i storbylandskabet

Af Hannelene Toft Jensen

Landskabets fysiske udviklingsproces kan fra omkring 1800 aflæses i de detaillerede 1:25.000 kort og i de ældre målebordsblade (1:20.000).

En række kort-eksempler fra den københavnske nordvest-egn viser, hvad de sidste kort kan vise. Fra kortanalysen er der ikke langt til selv at gå på opdagelse i de enkelte lokaliteter og selv gøre sine iagttagelser af huse, bygninger og snakke med folk, der ved noget om områdets udvikling.

Kilde: Ena Hvidberg og Hannelene Toft Jensen: Nordvestegnen – fra bondeland til bylandskab, Københavns Amtsmuseumsråd 1988.

Landsbyen før udskiftningen.

Før landboreformerne og udskiftningen omkring 1800 lå bebyggelsen i det åbne land samlet i landsbyerne, der var omgivet af deres opdyrkede marker og uopdyrkede overdrev. Smørumovre er en af de landsbyer i Københavns amt, der har bevaret dette bebyggelsesmønster tydeligt. De firlængede gårde ligger på to rækker overfor hinanden på hver side af landsbyens forte, der tidligere var fællesjord og samlingsplads for byens beboere. Her lå gadekær og fællesanlæg som skole, sprøjtehus og smedie, da smeden var ansat og lønnet af landsbyen i fællesskab. Ofte fik husmænd tilladelse til at opføre småhuse på fællesjorden i bymidten. Dette mønster er bevaret i Smørumovre. I Smørumovre er kirken kommet til senere, derfor ligger den ikke i midten af byen, men i dens udkant. (1:25.000).

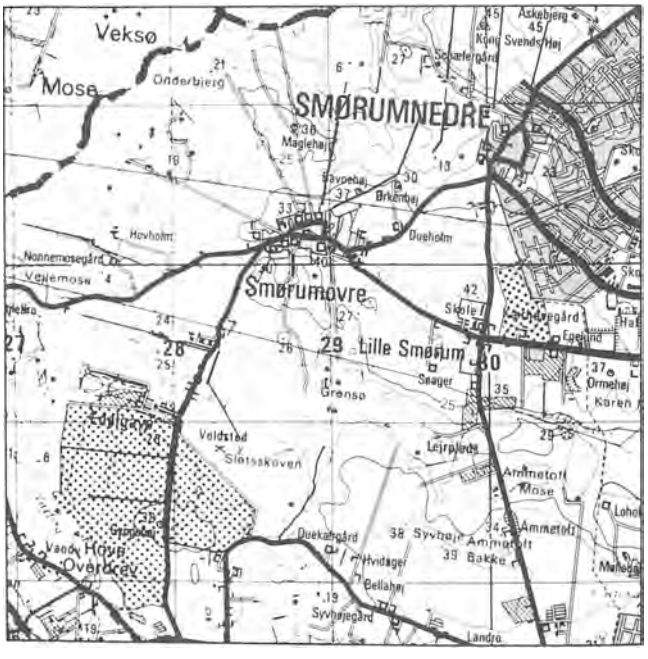

Udskiftningen.

Ved udskiftningen fik gårdene samlet deres marker. Hvis landsbyen ikke var altfor stor, og hvis gårdfamilierne helst ville blive boende i landsbyen, valgtes at stjerneudskifte. I Smørumovre kan det ses på kortet, hvordan gårdene ligger på deres tofter i byen med markerne strålende i vifteform ud fra hver gård. Især nord for byen viser veje og markskel tydeligt stjerneudskiftningen.

I Kirke Værløse valgte man at flytte gårdene ud til markerne udenfor byen, der derfor fik et andet præg. Markerne blev udskiftet til firkantede parceller, blokudskiftning. Udflytningen betød anlæggelse af mange nye småveje. De udflyttede gårde syd for byen blev alle opkøbt og efterhånden nedlagt i forbindelse med anlæggelse og senere udvidelser af militærlejr og flyveplads, udflytningen ses derfor tydeligst nordøst for byen, hvor kortet viser gårde spredt i landskabet.

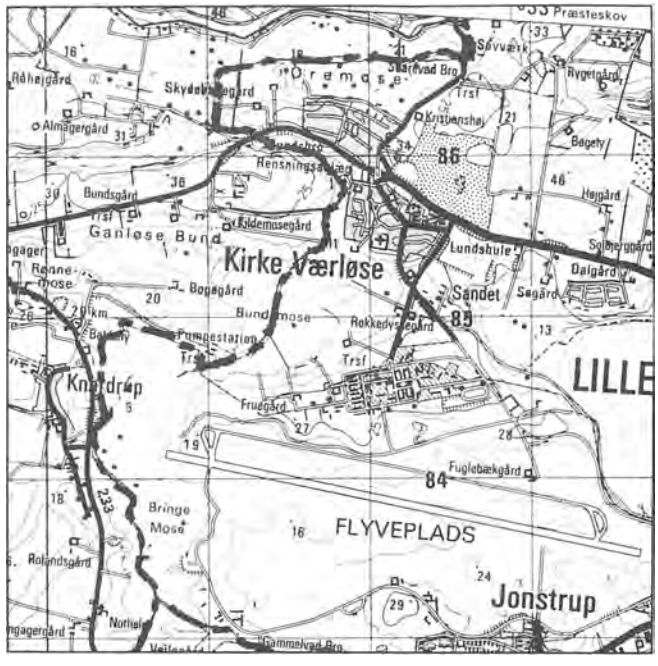

Husmandsfamilierne.

Fra midten af 1700-årene begyndte en kraftig befolkningstilvækst. Før udskiftningen havde husmandsfamilierne haft ret til at lade deres køer og får græsse på

den fælles overdrevsjord. Da denne nu blev udskiftet og fordelt mellem gårdene, mistedes græsningsmuligheden, men som kompensation fik husmandsfamilierne tildelt småparceller, ofte i udkanten af landsbyernes markarealer, på tidligere overdrevsjord eller sure moselodder. Hove Overdrev er et godt eksempel på, hvordan husmandsfamilierne »forvistes« til moseparceller langs Hove å. I beg. af 1800-årene opførtes en del småhuse her. De smalle lodder aftegner sig tydeligt på kortet.

Gartnerier.

Fra statens side forsøgte man allerede omkring udskiftningen at få husmændene gjort interesseret i gartneri- og havebrug, da den intensivere gartneridrift gav større mulighed for at kunne ernære en familie på de små parceller. I 1930erne blev det et led i bestræbelserne på at afhjælpe arbejdsløsheden at udstykke småparceller til gartneribrug. Disse statshusmandsbrug blev ofte placeret på rækker eller i kolonier og aftegner sig som regelmæssige parceller på kortet, i dag ofte markeret ved en firkant med streger, der betyder drivhus. Nybølle er stadig et gartneriområde, med flere smågartnerier, der oprindeligt var statshusmandsgartnerier fra 1930erne, med jord opkøbt og udstykket af Statens Jordlovsudvalg, der lejede den ud til familierne. På kortet er der mange tegn for drivhuse omkring landsbyen.

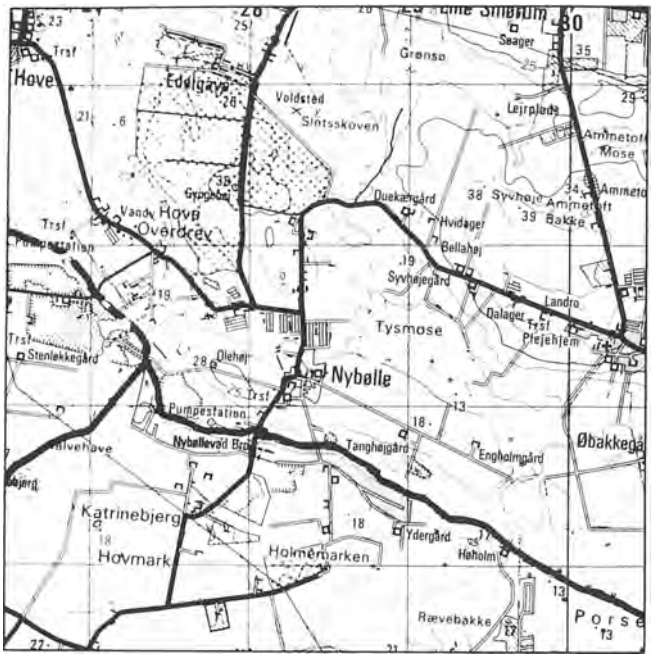

Kolonihaveområder.

De nye, store kolonihaveområder i udkanten af forstadsbebyggelsen er med deres gennemplanlagte udstykning meget lig parcelhusudstykninger. På kortet ses Haveforeningen Rønhøjgård syd for Ågerupvej i Ballerup.

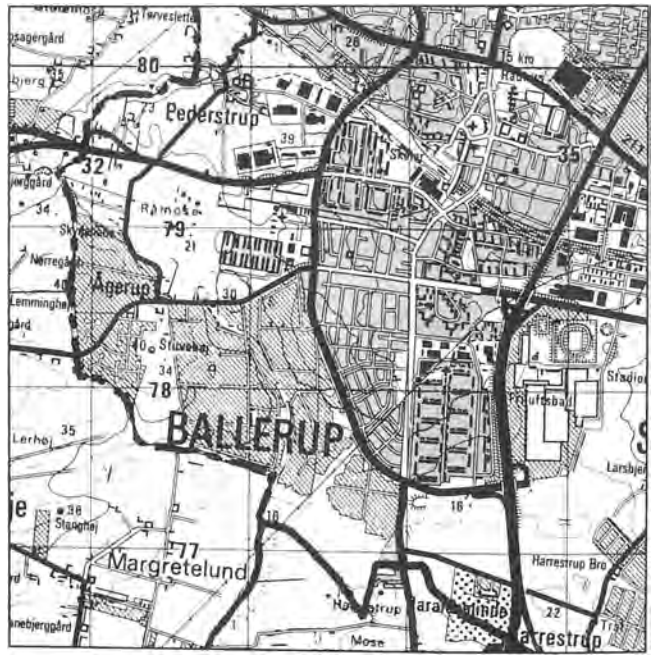

Bylandskabet.

Mange villakvarterer har gennemgået en udvikling fra sommerhus- eller kolonihavehuskvarter til villa- eller parcelhuskvarter. Villakvarterer fra før verdenskrigen adskiller sig meget fra nyere parcelhuskvarterer fra 1960erne og fremefter. På kortet viser forskellen sig gennem grundstørrelse, vejforløb, samt husenes placering på grundene.

Hareskov – villaby fremtræder med krogede veje, grunde af meget forskellig størrelse, men oftest ret store, og husenes variationer kan på kortet aflæses gennem de sorte firkanters størrelse samt den uensartede placering på grundene.

Skovlundes vestlige parcelhuskvarter ser helt anderledes ud på kortet. Typehusene er næsten alle fra 1960erne, og samtidigheden ses såvel gennem ensartetheden i husstørrelse og grundstørrelse som på den rækkevise placering af husene. Udstykningen ses at følge en gammel stjerneudstykning, markeret af de gennemførende veje. I dag er monotonien størst på kortet, i virkeligheden er den blevet sløret af hække og træer, der har vokset sig store siden kvarteret blev anlagt.

Industrikvarterer.

Udviklingen i industrien efter verdenskrigen, der medførte udflytning og samling af industrierne i store industriområder, kan tydeligt aflæses på kort. Her er det et industriområde i Herlev og Skovlunde. Kvarteret er placeret mellem de to vigtige transportsystemer, jernbanen og hovedvejen, de sorte klatter viser bygningernes udstrækning, det er en pladskrævende industri.

Montagebyggeri.

Montagebyggeriet efter verdenskrigen har ligeledes sit karakteristiske præg på kortene, og optager ofte store arealer i bylandskabet. Den overvældende dimension og ensartetheden kan tydeligt aflæses i gentagelsen af boligblokkene, der er opdelt af retlinjede tilkørselsveje. Anonymiseringen af beboerne kan næsten føles ved at betragte kortets sorte konturer af dette masseboligbyggeri.

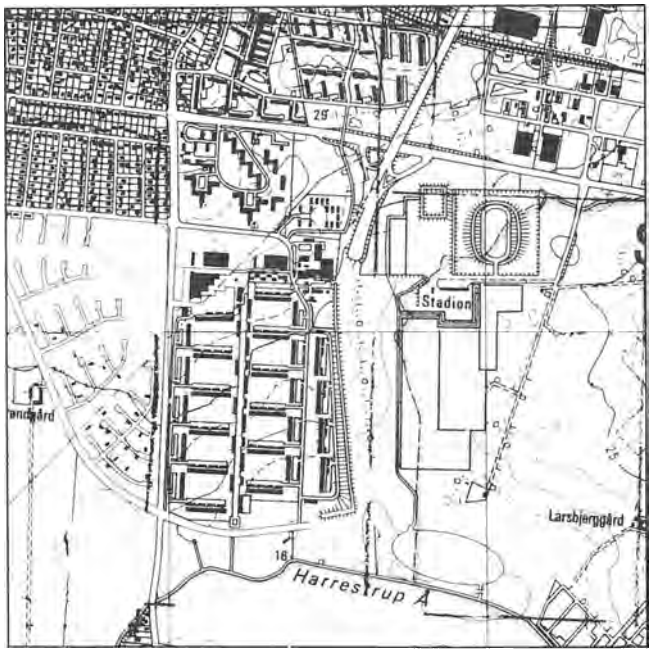

Kvarteranalyse

Af Henrik Adrian

Kvarterafgrænsning

En kvarteranalyse skal give oplysninger og viden om et kvarters udvikling og sociale forhold. Der kan være tale om forskellige måder at komme i kontakt med kvarteret på. En række simple registreringer kan bringe elever på sporet af forholdene i kvarteret og kan bruges til at se forholdene i en historisk sammenhæng.

Det er vigtigt at *afgrænse kvarteret* fra resten af byen eller bydelen. Ofte er der tale om en »identitet«, som er kendt af mennesker, der lever i byen. »Nørrebro« er noget andet end »Vesterbro«, »Måløv« er forskellig fra »Ballerup«. Og hvert sted er der en lokalt opfattet identitet af at høre til i kvarteret.

Men der kan også være tale om en mere formel, en statistisk eller kommunalt afgrænset identitet. Københavns kommune er inddelt i statistiske bydelsområder (f.eks. Indre og Ydre Nørrebro). Og mange bydele er inddelt i skoledistrikter.

Når en klasse arbejder med et kvarter er det vigtigt at prøve at sikre, at disse former for opdelinger og inddelinger kan bringes sammen, så vigtige oplysninger om befolkningstal, antal arbejdspladser, boligformer m.v. kan samles for det undersøgte område. Materiale til kvarterafgrænsning og statistisk materiale findes ofte i de forskellige kommunale planudkast, i de kommunale statistikker, som kan være trykt eller som er offentligt tilgængelige i den kommunale forvaltning. I Københavns kommune er der direkte udarbejdet statistikoplysninger til de 14 bydele svarende til lokalplanernes bydelsområder.

Registrering: udgangspunkt i en bolig-enhed

En simpel og god indgang til et kvarter er for elever at kontakte en familie, der forholder sig aktivt til det kvarter, de lever i. Tag udgangspunkt i denne families boligforhold, brug af kvarterets legemuligheder, institutioner, butikker, fritidstilbud m.v.

En *boligplan* og en redegørelse for boligens nærmeste omgivelser og type kan være med til at belyse kvarterets forhold og konkretisere kvarterets »liv« for eleverne.

Ofte er det muligt gennem klassens forældre eller venner at få sådanne kontaktfamilier. Men også besøg hos »venskabsklasser« eller kontakt til ungdomsklubber, m.v. kan sikre en sådan kontaktfamilie.

Fysisk struktur og funktioner

Kvarterets fysiske struktur og bygningernes alder, udseende og funktioner kan beskrives ved at følge en rundtur planlagt ud fra kortmateriale og evt. lokale beskrivelser af, hvad der kan ses. Til brug for planlægning af en rundvandring er Trap: Danmark (de forsk. udgaver), ældre kort, og så tilgængelig lokal litteratur vigtig. Men også hjælp fra lokalt interesserede mennesker som folk i den lokalhistoriske forening, fra byrådet, fra lejerforeningen eller andre lokalt aktive kan give gode ideer til, hvor det er fornuftigt at gå hen.

Tegning af bygningsfacader, af bygningsdetailler, af »pynt på gesimsen« er gode registreringsopgaver, der giver anledning til også at se nøjere på bygningerne.

Og registrering af butikstyper, af bygningers og områders funktioner kan supplere de oplysninger, som fremgår af kommunebestemmelserne og kortmateriale.

Både historiske billeder og beretninger fra det lokalhistoriske arkiv kan give gode sammenligningspunkter til en nutidig registrering af dele af kvarteret.

I den tekniske forvaltning er der et byggesagsarkiv, hvor hvert hus kan følges en række år tilbage. I København og i de større provinsbyer kan man ofte gå langt tilbage på denne måde og følge et hus' udviklingshistorie.

I de nyere kvarterer kan man følge byudviklingen og se, hvordan f.eks. et sommerhusområde fra 30erne og 40erne i byens udkant i 50erne og 60erne bliver til parcelhusområde. Med et enkelt eksempel (som læreren finder) kan eleverne selv se udviklingen på stedet, når ud- og tilbygninger konstateres.

Det sociale netværk: kvarterets liv

Det er sværere med »livet i kvarteret«. Det er her vigtigt at få fat i nogle af de mange nøglepersoner, som mange menneskelige sammenhænge i kvarteret knytter sig til. Boligforeningers bestyrelsesmedlemmer, skolenævnsmedlemmer, aktive deltagere i kvarterets foreningsliv, hvad enten det er kultur, idræt eller politisk virksomhed, det drejer sig om. Og ikke at forglemme den lokale handelsstandsforening og præsten.

Bedst er det selvfølgelig i en periode at bo og

opleve kvarteret – hvorfor er der så få klasser, der »bytter« hjem med en venskabsklasse et andet sted?

Aftaler om besøg i klasser, klubber og andre mødesteder for unge kan give et godt indtryk af de unges forhold.

Ofte er der til kvarteret knyttet erindringer og beretninger om, hvordan det var tidligere. Ældre mennesker kan opsøges, og de kan fortælle om ændringer af kvarteret og om forholdene tidligere.

Eksempler på gode kvarteranalyser findes i:

Kulturgeografiske hæfter nr. 19: Byproblemer i Danmark (1981).

Trøjborg – et boligkvarter i midtbyen. Kvarteret er industriby-kvarteret i Århus, og redegørelsen beskriver udviklingen med vægt på boligforholdene, der er gode ideer til registreringer heraf.

Stenløse – en københavnsk forstadskommune. Der lægges vægt på funktionsopdelingen i hverdagslivet og parcelhuskvarteret.

Ena Hvidberg og Hannelene Toft Jensen: Vestegnen – fra gartneriland til forstad. Københavns Amtsmuseumsnævn 1987. Det nye kulturlandskab og udvalgte kvarterbeskrivelser fra Køge Bugt-fingren og Tåstrup-fingren. Velegnet til ældre elever og gymnasieelever.

Ena Hvidberg og Hannelene Toft Jensen: Nordvestegnen – fra bondeland til bylandskab. Københavns Amtsmuseumsråd 1988.

Interview

Af Henrik Adrian

Interviewmetoden har to fordele, som næsten overskygger alle de problemer, der er ved at lave interviews. Den ene fordel er, at der er tale om en levende og direkte beretning, som opleves og direkte bringer intervieweren i forbindelse med historiske tolkninger og historiske problemer. Den anden fordel er, at det er muligt at spørge pány og få forklaret, det som ikke umiddelbart forstås. Afhængig af elevernes alder er det muligt at lægge vægt på forskellige aspekter og give eleverne forskellige typer af problemer og oplevelser.

Interview kan bruges overfor:

1) familie, venner, naboer, mennesker, eleverne kender, eller som læreren har bragt aftaler i stand til (aftalte og sikre interviews).

2) mennesker, der i kraft af job, position eller baggrund besidder en viden, som det er vigtigt for eleverne at få fat i, og som er villige til at hjælpe (ekspert/vidensinterview).

3) mennesker, som er fremmede for eleverne og accepterer at give oplysninger og besvare spørgsmål i mere spontane og tilfældige sammenhænge (gadeinterview).

Progression i at bruge interview som videnstilegnelse

Det kræver øvelse at bruge interview-metoden i uddannelsesmæssig sammenhæng. Og det kan ikke understreges ofte nok, at det er vigtigt at bruge interview i mange sammenhænge og med mellemrum for at arbejdsformen kan indøves og læres af eleverne. Det er derfor vigtigt, at der på hvert undervisningstrin sker en progression i de krav, der stilles til eleverne i forbindelse med at metoden anvendes.

Her er det vigtigt, at de interviewede accepterer, at det ikke er alt elever kan klare eller interessere sig for, og læreren må ofte i denne sammenhæng være med til at forklare ofrene, hvad det er de »bruges til« i undervisningen. Enten kan det ske ved, at læreren aftaler interview m.v., men det kan også ske ved, at eleverne har en kort instruks med til den interviewede, så vedkommende selv kan læse og dermed forstå, hvilken sammenhæng han/hun optræder i.

En række interviews er præget af, at eleverne indhenter oplysninger og viden ved at snakke og få fortalt denne viden i sammenhænge, som ellers er vanskelige at få frem i skolen. Det er en »oplevelse« at høre om 30erne ved at høre det med egne øren og se på den mand, der fortæller om sin ungdom og barndom i 30erne, fremfor at læse om det i en historiebog. I samfundet er der en lang række mennesker, der er forpligtet til som eksperter at formidle deres viden og de oplysninger, de sidder inde med. Og det er vigtigt så tidligt som muligt at sikre, at eleverne bliver vant til at bruge de institutioner, (biblioteker, arkiver, offentlige myndigheder og interesseorganisationer), hvor det er muligt at skaffe sig viden og eksperthjælp.

Endelig er de sammenhænge, hvor eleverne på egen hånd indsamler oplysninger og materiale til at belyse en problemstilling, og hvor interview indgår som historisk materiale. Det er i denne sammenhæng, at man kan sige, eleverne bruger interview som primært historisk kildemateriale.

Der er ikke nødvendigvis forskel på de problemer, der er ved de forskellige typer af interviewsituationer beskrevet ovenfor.

Om registrering og målet med interviewet

Det er vigtigt på forhånd at have planlagt, hvad interviewet skal omfatte. En række simple registreringer (boligundersøgelse, beskrivelse af hverdagens forløb, undersøgelse af familiemedlemmer m.h.t. fødselsår, uddannelse, giftermål, flytninger, antal børn, arbejde m.v.) er gode til at indlede et interview, hvor det så er muligt at få supplerende forklaringer på det, man ønsker at vide.

Registrering af interview kan ske på flere måder. De fleste elever foretrækker umiddelbart at bruge båndoptager. Det sikrer, at hele svaret kan bringes med hjem i klassen og bearbejdes der. Men båndoptageren har indvirkninger på både interviewer og den interviewede. Intervieweren »tror« sig ofte sikker, det er ikke nødvendigt at følge så meget med, det sørger »båndet« jo for. Og for nogle mennesker er det faktisk vanskeligt at tale til en båndoptager.

Båndoptagelsen kræver endvidere et stort udskrivningsarbejde senere, hvis der ikke er gjort notater undervejs. Under alle forhold skal resultatet af interviewet registreres på en måde, så materialet kan bruges videre i klassens arbejde, og registreringsformen er så vigtig, at den må planlægges, inden interviewet aftales og gennemføres. Billeder (foto), båndoptagelser (evt. video), skitser, egne notater og lånte ting fra de interviewede er de typer af materiale, der kan indsamles gennem interview.

Interviewaftalen

Grundlaget for et godt interview er en god interviewsituation, hvor begge parter er interesseret og deltager aktivt. For eleverne vil det sige, at det er bedst, hvis de selv er ansvarlige for aftalen og på forhånd er sikre på det stof, de skal prøve at forholde sig til. I nogle sammenhænge er det vigtigt at interviewe mennesker sammen (ægtefæller, arbejdskammerater, skolekammerater), så de kan fortælle og supplere hinanden og hjælpe hinanden på gled. Og rette hinanden, der hvor de ellers ville snakke løs uden at tænke sig om. For elever, der ofte selv er ude et par stykker sammen for at interviewe, er det ofte en fordel, at flere voksne deltager, når eleverne er ved at lære at bruge arbejdsformen, eller det er svært stof, de prøver at forstå.

Interviewaftalen kan komme i stand på flere måder. Gennem forældre og bekendte, gennem lærerens aftaler, gennem elevernes eget opsøgende arbejde. Men det er vigtigt, at aftalen er klar, og at eleverne præcist (evt. gennem en skriftlig beskrivelse) har udtrykt, hvad de ønsker, hvem de er, og i hvilken sammenhæng de optræder.

I nogle situationer ønsker de interviewede tavshed til andre om det, de fortæller, det skal man ikke love med en skoleklasses arbejde. Fortæl i oplægget fra skolen, at det indsamlede materiale vil blive brugt i klassens arbejde med emnet. Så alle er klar over, at oplysninger og tolkninger er frit tilgængelige for andre.

Interviewet

For eleverne er det vigtigt, at interviewet finder sted i de omgivelser, hvor det er muligt at give stof, der kan supplere oplevelsen af de interviewede, og det vedkommende fortæller. Et medlem af modstandsbevægelsen, der fortæller om sabotageaktioner ved jernbanen, kan man måske få til at fortælle om det på selve stedet. En ældre dame, der fortæller om hverdagslivet med vask og børnepasning, kan man måske få til at vise den gamle vaskekælder frem (som nu bruges til noget andet), og tillidsmanden, der skal fortælle om udviklingen på en arbejdsplads, skal selvfølgelig helst besøges i kantinen på arbejdspladsen, hvor man arbejder, i stedet for at han kommer til skolen.

For alle aldersgrupper er det i disse sammenhænge vigtigt, at eleverne er der til aftalt tid og overvejer, hvordan de kommer af sted på en ordentlig måde.

Det er fornuftigt at have spørgsmål udarbejdet til interviewet og måske sendt i forvejen, så også den interviewede har mulighed for at forberede sig og tage evt. papirer og materiale frem.

Materiale, der lånes, skrives ned på en speciel seddel, gruppen har med hjemmefra i 2 eksemplarer, og den ene afleveres til den interviewede, så der ikke senere opstår tvivl om det lånte materiale.

Bearbejdning

I klassen bearbejdes materialet fra interviewet sammen med det øvrige stof, der indsamles, eller som indgår i undervisningen. Båndudskrifter tager meget lang tid at lave, selv for trænede lyttere/nedskrivere. Men det er vigtigt, at der sker en registrering af det materiale, der skal bruges i elevernes videre arbejde, så i nogle sammenhænge er der ikke andre muligheder end at udskrive båndede interviews, ligesom notater må skrives rent med det samme, mens situation og oplysninger endnu huskes.

Hvis materiale og oplysninger skal kunne bruges af andre, er det vigtigt, at klassen har fælles retningslinier for dette arbejde.

Afslutning

Interviewmateriale, der er indsamlet, kan være vigtigt at opbevare også fremover. Både til skolens egen undervisning, men måske også for lokalsamfundet i øvrigt. Det er selvfølgelig ikke alt elevarbejde, der har en rimelig kvalitet, og som er værd at gemme på, men i mange sammenhænge vil historiske interviews i lokalsamfundet være foretaget så sjældent, at bare almindelige gode beretninger er værd at gemme på. Og de mennesker, der har været involveret i klassens arbejde, vil måske også synes, det er en god sammenhæng at være med til at sikre deres beretning for eftertiden. Så på den ene side er det en mulighed at invitere klassens meddelere hen og se de produkter, der er kommet ud af arbejdet, og på den anden side kan måske en del af de udskrevne interviews overlades til kommunens lokalarkiv.

Historisk kildekritik

Det er klart, at interview ligesom alle andre historiske beretninger, indeholder kildemæssige problemer, som det for elever både kan være vanskeligt, men også spændende at forholde sig til. Som oplæg til sådanne overvejelser kan man prøve at lave »historier« i klassen om hændelser, alle tidligere har været med til, diskutere andres beretninger, som man har læst i fællesskab, og i de ældre klasser arbejde med kildetekniske overvejelser i forbindelse med tendensanalyse og problemer med hukommelsesstof og den nutidige rationalisering af et tidligere begivenhedsforløb.

Vejledning til arbejdet med interview:

De nye tider. Hvordan industrialiseringen forandrede vores dagligdag. En studiebog om de sidste 100 års historie. Nationalmuseet 1981. (Vejledning til amatørers og interesseredes arbejde med lokalhistorie. God til gymnasieelever).

Paul Thompson: The Voice of the Past. Oral History. Oxford University Press 1982. (Grundlæggende indføring i »oral history« med afsnit om dens anvendelse i undervisningen på alle niveauer og eksempler på projektarbejde).

Lone Rahbek Christensen: Livsformer i Danmark. Samfundsfagsnyt 1988. (Indeholder en grundlæggende vejledning til hverdagsanalyse og -interview. Til gymnasieelever).

Familie og hushold

Af Knud Holch Andersen

Familie er et drilagtigt ord. Det bærer en lang historie med sig og rummer flere betydninger. En god indgang til at arbejde med familien som emne kan være at lade eleverne diskutere, hvordan og i hvilke sammenhænge ordet bruges i moderne dagligsprog. Opslag i Ordbog over det danske Sprog og ældre og nyere leksika kan give diskussionen yderligere perspektiv.

I sit latinske udspring betyder »familia« husstand og omfatter alle, der hører under samme herre, uafhængigt af, om de er beslægtede. I den ældre danske tradition talte man især om »huse« – og mente det samme som romerne med »familia«. Først i 1700-tallet kommer ordet »familie« ind i dansk dagligsprog, især brugt i indsnævret forstand om forældre-børn forholdet.

Allerede dette viser, at familiebegrebet ikke kan bestemmes og analyseres isoleret, men må betragtes i sin konkrete historiske sammenhæng. I alle sine variationer er familien det formidlende led mellem det enkelte menneske og det omgivende samfund. Dens konkrete struktur vil være bestemt af traditioner og først og sidst af den ustandselige kamp for at overleve under de givne betingelser.

Familien som samlivsform kan spores til de ældste bondesamfund, og det, der konstituerer den, er dels slægtsforholdet: et forældrepar med børn og evt. slægtninge, dels arbejdsforholdet: det antal tjenestefolk (frie eller trælle), der er nødvendige for at opretholde gårdens drift.

Målet med en familiehistorisk undersøgelse må være at få det særegne ved en bestemt familiesituation til at træde frem. For at opnå dette kan begrebet *livsform* være et nyttigt instrument. Livsformen er udtryk for det samlede billede, der tegner sig af en families liv, som det udfolder sig for det enkelte menneske fra opvækst til alderdom og i samspil med omgivelserne. Livsformen kommer til udtryk i alle familiens aktiviteter, knyttet til dagen, ugen, årstiden og året. Livsformen har både en materiel og en bevidsthedsmæssig side. Den materielle side handler om, hvordan familien erhverver det nødvendige eksistensgrundlag. Bevidstheden handler om forestillinger, tankesæt og værdier, familien knytter til sin livsudfoldelse. Der vil altid være en sammenhæng mellem livsformen og de produktionsmæssige vilkår, familien er underlagt. Men ændringer i materielle vilkår behøver på ingen måde automatisk at føre til ændret bevidsthed.

Grundlæggende livsformer i det moderne Danmark

Etnologen Thomas Højrup sondrer i *»Det glemte folk«* fra 1983 mellem to principielt forskellige livsformer i det moderne Danmark. Den såkaldt *rurale* livsform knytter sig primært til landbrug og fiskeri. Det er en livsform med dybe historiske rødder. Det afgørende kendetegn er, at familien fungerer som grundlæggende produktionsenhed. Arbejdet er organiseret som et fælles ansvar for hele familien, og ofte ejer den selv produktionsmidlerne. Hele familielivet vil derfor blive formet af den fælles indsats for at videreføre virksomheden. Det vil give sig udtryk i organisationen af hverdagen, i familiens kontaktflade til omverdenen og i det syn på tilværelsen, der kommer til udtryk.

Den anden livsform er den *urbane,* knyttet til industrialismens gennembrud, og den må betragtes som den dominerende i det moderne Danmark. I denne livsform er familielivet principielt adskilt fra den egentlige produktion. Familielivet hører først og fremmest fritiden til. Her kan man realisere en række behov, knyttet til forbrug, samvær, hvile, ernæring og personlig udfoldelse af enhver art. Oftest vil der være en fysisk adskillelse mellem arbejde og bolig. Børnene vil være uden indsigt i forældrenes arbejde, og det egentlige grundlag for familien bliver af følelsesmæssig art. Den urbane livsform spænder over store variationer, socialt såvel som geografisk: der vil være tydelige forskelle i vilkår og normer mellem funktio-

Høbjergning, ca. 1960.
Ordet familiebrug vandt i disse år indpas i sproget, og der lå realiteter bag. Den rurale livsform var endnu i 60'erne grundlag for det mindre og mellemstore landbrug. Hvordan ser det ud i 1980'erne?

Far kommer hjem til middag.
Arbejdere fra Morsø Jernstøberi på vej hjem til den ventende middagsmad. Fabrikkens arbejdstid satte dagsordenen for arbejderfamiliens hverdag. De fleste boede tæt ved fabrikken og i middagspausen fra 12-13 kunne man let nå at fortære de to varme retter mad, som Mor havde parat – og få sig en lille lur bagefter. Skolens ringetid var naturligvis indstillet efter fabrikken.

nærfamilien og arbejderfamilien, og mellem storby, provinsby, forstad og landsby.

Der kan også være grund til at gøre opmærksom på, at de to fundamentalt forskellige livsformer har typekarakter. I virkelighedens verden vil mange familiers livsmønster rumme elementer af begge typer.

Undersøgelse af familieformer i det moderne samfund

Livsvilkårene har ændret sig med stor hast i de seneste årtiers samfundsudvikling. Derfor vil en undersøgelse af nutidige familieformer hurtigt give historiske erfaringer. Det vil være naturligt – både for små og store elever – at tage udgangspunkt i egne oplevelser, der kan sammenstilles med voksne generationers erfaring og holdninger. Til disse levende kilder vil familiebreve, fotos fra familiealbummet og undersøgelser af boligindretning og nærmiljø være et udmærket supplement.

Ena Hvidberg og Anette Vasström har i artiklen *»Livsrum og livsformer i storbyen«*, Arv og Eje, 1986/87 anskueliggjort, hvordan en sådan undersøgelse kan gennemføres. Tidsmæssigt spænder undersøgelsen fra mellemkrigstid til 1970erne, og geografisk belyser den såvel den traditionelle arbejderfamilie på »broerne« som forskellige typer af forstadsfamilier. På tilsvarende vis har Linda Andersen m.fl. i *»Et kvarter i familiens skød – om mødre og døtre på broerne«* fra 1985 foretaget en inspirerende omvurdering af kvindernes rolle som bestyrere af arbejderfamiliernes sociale »netværk«.

En familieundesøgelse behøver naturligvis ikke at omfatte alle disse aspekter. Det afgørende er, at man sigter mod at belyse de *forandringer,* der har fundet sted i en families livsmønster. Bruger man elevernes egen familiebaggrund, må læreren være opmærksom på, at der skal »trædes varsomt«. Da det moderne familieliv på flere måder er følelseslivets hjemsted, kan man ikke blot behandle det som enhver anden undersøgelsesgenstand.

Uafhængigt af, hvilket niveau man arbejder på, vil undersøgelser af denne art forudsætte en række fundamentale spørgsmål:
- hvilke former for arbejde er der knyttet til familien (lønnet og ulønnet)?
- hvor og hvordan udføres det?
- hvordan er rollefordelingen i hjemmet (madlavning, rengøring, indkøb, børnepasning m.v.)?
- hvilken daglig, ugentlig, årlig rytme er der i arbejdet?
- hvordan bruger man ferierne?
- hvilke forbindelser er der til mennesker uden for familien (naboer, arbejdskammerater, slægtninge, legekammerater)?
- hvordan er boligen indrettet?
- hvordan er forholdet mellem børn og voksne?
- hvordan er forholdet mellem børnene indbyrdes?
- hvordan er forholdet til bedsteforældre?
- hvilke fester afholder familien?
- hvilke religiøse og politiske opfattelser knytter sig til familien?

Gennem inddragelsen af ældre generationer vil det ofte være muligt at udvide perspektivet til i hvert fald trediverne. Mange lokalhistoriske arkiver vil kunne tilbyde båndoptagelser med interviews, der kan supplere det indsamlede materiale og måske trække linjen yderligere en generation bagud. Dertil kommer naturligvis billedarkiverne, der oftest vil være mest righoldige med fotos fra årtierne omkring århundredeskiftet.

Har man fået et historisk perspektiv ind i familieundersøgelsen, vil det være oplagt at bevæge sig ud i mere omfattende danmarkshistoriske sammenhænge. En god støtte i den forbindelse kan være et udvalg af de Danmarks-film, Statens Filmcentral råder over, f.eks. Poul Henningsens *»Danmark«* fra 1935 sammenstillet med Jørgen Vestergårds *»Danmark – dit og mit«* fra 1981.

Alt efter hvilket perspektiv, der anlægges, og hvilke produkter, man stiler mod, vil samarbejde mellem historie, dansk, formning, musik eller religion være naturligt. Der kan skrives noveller, gennemføres rollespil, produceres radiomontager og videofilm, laves udstillinger og meget andet.

Et udgangspunkt for en historisk perspektivering af den moderne familie kan være at lade eleverne udarbejde deres egen families stamtræ: hvor langt kan man ved hjælp af familiens »kollektive hukom-

Nørrebro, Nykøbing M., 1906. Trods navneligheden meget forskellig fra det københavnske Nørrebro. Men funktionen er den samme: boliger for industrialismens arbejdere.
I sine grundtræk er bebyggelsen uændret i 1980'erne.

melse« komme tilbage? I områder med et overvejende lokalt rodnet under familierne kan man evt. bevæge sig ind i lokalarkivets kopier af kirkebøger, folketællingslister og i billedarkivet.

Historien bag de urbane familieformer

Arbejderfamilien

Med industrialismens gennembrud i de sidste årtier af 1800-tallet blev modsætningen mellem den rurale og den urbane livsform meget tydelig. I såvel købstæder som København blev faglærte og ufaglærte arbejder-familier et fremherskende træk, hvor man tidligere kun havde kendt mindre grupper af daglejerfamilier eller håndværkssvende med egen husstand. De nye arbejderfamiliers eksistensgrundlag var lønarbejdet, der oftest hvilede på både manden og kvinden, evt. suppleret af de større børn. Der kan være tale om naturaltilskud til husholdningen i form af kolonihaver eller fiskeri, men familien vil først og fremmest være afhængig af den erhvervede pengeindkomst. Familien blev ernæringens, hvilens og efterhånden fritidens område. Husholdet omfattede forældre og børn og evt. logerende med bolig i ét- eller tværelses lejligheder – og for de mindre købstæders vedkommende i små, selvstændige huse. I begge tilfælde blev der tale om et ensartet byggeri i særlige kvarterer.

Rollemønstret var patriarkalsk, hvilket ikke udelukker, at moderen i praksis kunne blive familielivets centrale person. Den tidligere nævnte undersøgelse af Linda Andersen m.fl. taler om en »matri-lokal« livsform. Undersøgelser af befolkningssammensætningen i arbejderkvarterer i København tyder i øvrigt på, at et meget stort antal husstande – ved århundredeskiftet omkring halvdelen – har haft en kvinde som husstandsoverhovede.

Trods adskillelsen fra produktionen behøvede arbejderfamilien langtfra at leve i isolation. I arbejderkvartererne kunne der – når kvarteret var udbygget og socialt stabiliseret – udvikle sig et tæt netværk omkring den enkelte familie. Det kan være i form af nabokontakter, men måske i endnu højere grad i form af slægtsforbindelser. Man hjalp hinanden med børnepasning og under sygdom, og man fejrede højtider sammen. I den sammenhæng er det værd at bemærke, at den faldende børnedødelighed og forlængede levealder har medført, at antallet af det enkelte menneskes familierelationer blev øget væsentligt.

Et godt udgangspunkt for en undersøgelse af den nye arbejderklasses familieformer kan være et besøg i de arbejdergader eller kvarterer, der trods saneringer endnu kan findes. Lokalarkivets billedmateriale kan bidrage til både at rekonstruere fortiden og til at give en oplevelse af de forandringer, der er sket. Man kan evt. undersøge sammenhængen mellem kvarterets dannelse og udviklingen af industrielle virksomheder: har boligen befundet sig indenfor fabriksfløjtens rækkevidde?

Erhvervsfordelingen, de enkelte familiers omfang og sammensætning og de voksnes afstamning kan belyses gennem folketællingslisterne. En undersø-

Kolonihave, Nykøbing M., ca. 1920.
Både for storbyens og købstadens arbejdere blev kolonihaven en vigtig udfoldelsesmulighed. Billedet viser tydeligt, at det ikke alene drejede sig om grønsager og nyttige bær til husholdningen.

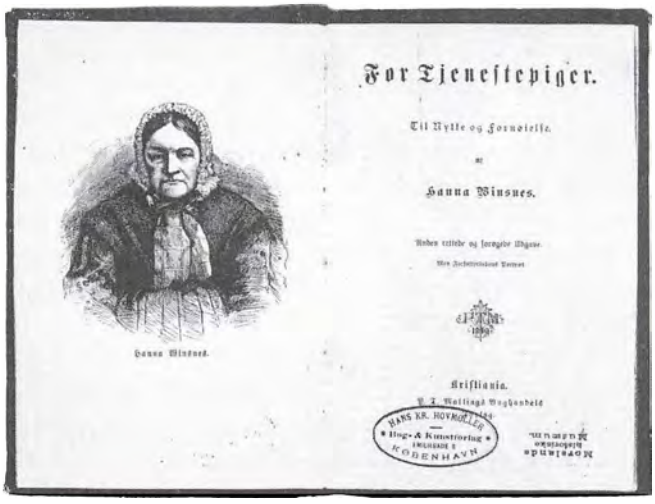
For Tjenestepiger.

Til Nytte og Fornøielse.

af

Hanna Winsnes.

Kristiania.

For tjenestepiger. Til nytte og fornøjelse, 1849.
Vejledninger af denne art fortæller måske ikke om de faktiske vilkår, men vidner om normer og værdier.

gelse af den art bliver overkommelig, hvis den koncentreres omkring en enkelt gade i købstaden eller et boligkompleks i storbyen. Til gengæld kan man så følge udviklingen i de enkelte familier over længere tid, f.eks. ud fra tællingerne i 1870, 1880, 1890 og 1901. Et eksempel på en sådan undersøgelse er anført i *»Nye strømninger i dansk lokalhistorie«*, 1981, s. 83f. Folketællingernes personoplysninger kan samtidig give et indtryk af børnedødelighed, levealder, varigheden af de unges ophold i hjemmet m.v.

Familiernes indbo kan belyses dels gennem fotografier, dels gennem udvalgte eksempler fra skifteprotokoller. Desværre vil de fleste museer rumme meget lidt, der har med byarbejderfamiliens ejendele at gøre. Værdifulde undtagelser er Arbejdermuseet i København og Industrimuseet i Horsens.

Emnet indbyder til tværfaglighed. Med udgangspunkt i en beskrivelse af byarbejderfamiliernes livsmønster kan historielæreren perspektivere til industrialismens gennembrud i Danmark og evt. det øvrige Europa. I den forbindelse kan man sammenholde lokale undersøgelser med materiale fra andre områder. I danskundervisningen kan inddrages litterære fremstillinger af arbejderfamiliens vilkår, f.eks. Chr. Christensens eller Martin Andersen Nexøs erindringsværker.

Ud fra arbejderbudgetter – også selv om de ikke er lokale – kan kostsammensætning og ernæringsstandard undersøges, og man kan anstille praktiske forsøg med rekonstruktioner og sammenligninger med moderne spisevaner.

Yderligere to arkivmuligheder skal anføres, når det gælder arbejderfamilien. For det første materialet fra den store undersøgelse af *arbejderklassens vilkår,* Indenrigsministeriet foranstaltede i 1872. For det andet fattigvæsnets protokoller. Her kan man finde indbofortegnelser i forbindelse med auktioner over nye fattiglemmers indbo, og man kan finde eksempler på, hvordan alderdommens problemer blev løst af det offentlige i det tidlige industrisamfund.

Den borgerlige familie

Den borgerlige familie knytter sig først og fremmest til købstædernes og Københavns håndværk, handel og embedsstand. Den er i sit udspring et førindustrielt fænomen. Byen har fra sin oprindelse bestået af håndværks- og handelshuse, der omfattede både den biologiske familie og den arbejdskraft, der var nødvendig i virksomheden. Denne ældre borgerlige familie er med andre ord »rural« i sin struktur.

I sidste del af 1800-tallet adskilles familieliv og produktion imidlertid, og husstanden omfattede nu kun den biologiske familie og de evt. tjenestefolk, der vartede den op. Den »urbane« livsform slår dermed igennem i den borgerlige familie.

Den borgerlige familie er – både før og efter denne udvikling – patriarkalsk i sin struktur, med husherren som fagets udøver og husfruen som den myndige leder af husholdningen. Der vil ofte være tale om en sen ægteskabsalder, da ægteskabet jo forudsætter den selvstændige erhvervsudøvelse. Børneopdragelsen – strengt kønsopdelt – vil for drengens vedkommende ofte være knyttet tæt til familiens virksomhed.

Fra tiden omkring 1800 blev den borgerlige familie i stigende grad funderet på følelsesmæssige relationer mellem ægtefællerne indbyrdes og mellem forældre og børn. Samtidig begyndte drengenes opdragelse at rumme et betydeligt element af skolegang med sigte på almene kundskaber og »borgerdyd«.

Borgerskabets huse kan i mange købstæder iagttages fra 1600- eller 1700-tallet. Ofte vil man kunne lokalisere de gamle købmandsgårde, der endnu var virksomme i begyndelsen af dette århundrede. Brandassurance var obligatorisk i købstæderne fra 1761, og protokollerne herfra kan oplyse om husenes bygningsmæssige standard og evt. også om inventar. De

Det borgerlige hjem, ca. 1900.
Købmand A. H. Schade, Nykøbing M, sønnesøn af provst Schade, med hustru og datter.

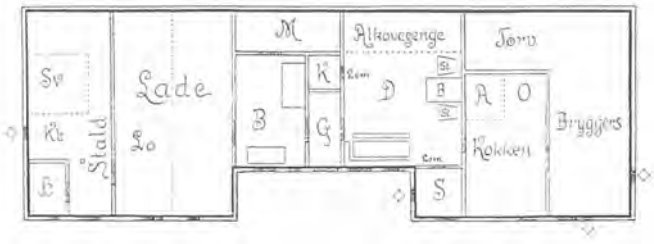

Bondehus fra Sejerslev på Mors. Det blev nedrevet i 1911, men har i følge gamle folks erindring stået uændret gennem hele 1800-tallet. Huset trykker sig i terrænet, med alle åbninger vendt mod syd – selv hønselemmen.

enkelte husstande kan fra 1787 følges i folketællingslisterne: tyendets omfang og sammensætning, børnetallet, varigheden af børnenes tilknytning til hjemmet, generationsskifte m.v.

Ved hjælp af skifteprotokollerne kan man finde eksempler på det borgerlige hjems indretning, og de fleste museer vil have eksempler på indbo af de omtalte typer. En sammenstilling af to borgerlige huse fra begyndelsen og slutningen af 1800-tallet vil give et godt indtryk af den »privatisering«, der er sket af familielivet. Især i ældre klasser kan denne udvikling perspektiveres til den voksende arbejdsdeling i forbindelse med industrialismens gennembrud og til individualismens og den romantiske tankes udbredelse.

Stue på gård i Sdr. Dråby på Mors. Fotograferet i 1906 af Nationalmuseet, utvivlsomt på grund af den gammeldags indretning. Bemærk bl.a. alkovedøren til højre og det sandbestrøede gulv.

Kirkerne kan undertiden rumme mindetavler over velhavende borgerlige familier, og fra slutningen af 1800-tallet er fotografierne væsentlige kilder til den borgerlige families selvopfatelse. Fotografiet blev hurtigt den borgerlige families »udstillingsvindue«. Her kan man iagttage de værdier, der knytter sig til forholdet mellem personer og de genstande, familien ønsker at omgive sig med. Sammenligninger med moderne familiefotos kan føre til iagttagelse af tankevækkende ligheder og forskelle.

Ved hjælp af erindringsmateriale vil det ofte være muligt at belyse tyendets – ikke mindst tjenestepigernes – stilling i den borgerlige familie. Tinne Vammen har i *»Rent og urent, hovedstadens piger og fruer, 1880-1920,* 1986, gennemført en spændende undersøgelse af livsvilkårene i den borgerlige familie, set fra tjenestepigernes synsvinkel. I den forbindelse gør hun også opmærksom på de håndbøger i borgerlig husførelse, der publiceredes i netop den periode. Her kan man – f.eks. i Louise Nimbs *»Karen«* fra 1894 – finde generelle udtryk for de normer, såvel herskabsfruen som tjenestepigen var underlagt. Også Emma Gads *»Takt og tone«* fra 1918 vil være velegnet til at sætte en lokal undersøgelse i relief. Se også Emma Gad og Sofie Holten: *»Vort Hjem* fra 1903.

Tinne Vammen gør også opmærksom på det forhold, at tjenestepigen har udgjort et væsentligt bindeled mellem arbejderfamilien og den borgerlige familie. Den opdragelse/uddannelse, hun modtager i det borgerlige hjem, vil sætte sit præg på den arbejderfamilie, hun evt. selv gennem ægteskab senere bliver del af. Tilsvarende vil tjenestepigen ofte have et betydeligt ansvar for herskabsbarnets opdragelse. En sammenstilling af livsmønstret i arbejderfamilien og den borgerlige familie omkring århundredeskiftet – bl.a. ud fra det fotografiske materiale – kan føre til spændende diskussioner om, hvordan normer og værdier overføres fra den ene samfundsklasse til den anden.

Historien bag de rurale familieformer

For det traditionelle liv på landet har den afgørende nødvendighed bestået i at etablere en balance mellem det udbytte, der kunne hentes fra jorden, dyrene og måske vandet, og så det antal mennesker, der skulle leve af det. Familien dannede grundlaget for arbejdets organisation, og der var kun i ringe grad mulighed for udvidelse af antallet af familier. Indgåelse af ægteskab bliver afhængig af adgang til jord under det herskende dyrkningssystem, og ægteskabet har først og fremmest karakter af et praktisk arbejdsfællesskab med en udpræget rollefordeling mellem de to køn. Med landboreformerne og befolkningstilvæksten fra slutningen af 1700-tallet ændres denne situation væsentligt. Der opstår er omfattende klasse af jordløse landarbejdere, og der sker en afvandring fra landbruget.

I den traditionelle bondefamilie vil ægteskabsalderen ofte være ret høj (25-30 år), og ungdommen bliver en tilsvarende langstrakt »venteperiode«, præget af tyendestatus og krav om seksuel afholdenhed.

Børn har på den ene side været en økonomisk belastning for bondefamilien, på den anden side en arbejdskraftreserve, nødvendig for familiens fortsatte eksistens.

Moderne undersøgelser tyder på, at tre-generationsfamilien har været en mindre hyppig foreteelse. Generationsskiftet har været en afgørende og kompliceret begivenhed, knyttet til præcise aftægtsaftaler og arvebestemmelser. Fremfor at blive boende på gården har de gamle ofte foretrukket at fæste et mindre landbrug eller et hus.

Slægten har været af betydning; det ses ved generationsskiftet, men i hverdagslivet har naboskab og landsbyfællesskab sikkert været det helt afgørende. Dette har spillet afgørende ind i alle livets forhold, og et egentligt »privatliv« i moderne forstand har man næppe kendt.

Denne brede karakteristik dækker over utallige sociale og geografiske variationer. Netop fordi bondefamilien var betinget af de naturlige ressourcer, der var til stede, har den også udvist en betydelig grad af fleksibilitet både med hensyn til størrelse, kønsrollemønster, generationsskifte m.v.

Selv om afhængighed af jorden sådan set også er bestemmende for den *adelige* familie, vil der være væsentlige afvigelser fra bondefamilien først og fremmest i forholdet til arbejdet, men også i kønsrollemønster og børneopdragelse. En række af de idealer, der præger den borgerlige familie fra tiden omkring 1800, kan også iagttages i den adelige familie.

Med landboreformerne i slutningen af 1700-tallet sker der som nævnt et opbrud i det danske bondesamfund. Der udskilles en talstærk klasse af jordløse landarbejdere. Disse mange nye familiers vilkår kommer på mange måder til at ligne de nye byarbejderes, men mentaliteten vil fortsat være bestemt af det agrare miljø.

I gårdejerfamilien sker der en udvikling, der kan minde om den, der kan iagttages hos den borgerlige familie, altså en »privatisering« af den biologiske familie. Det giver sig bl.a. udtryk i en funktionsopdeling af boligen, herunder en adskillelse mellem forældre og børn på den ene side og tjenestefolkene på den anden side. I hvert fald på de større gårde kan denne udvikling iagttages. Det får også konsekvenser for opdragelsen af børn og unge, bl.a. gennem øget skolegang og højskoleophold. Her tilegner såvel piger som karle sig øget selvbevidsthed, men får også forståelse for borgerlig følsomhed, kunst og digtning.

Udviklingen medfører også et ændret kønsrollemønster. Husmoderens rolle bliver i stigende grad at sørge for »hjemmets« indretning og trivsel.

Også for de rurale familieformers vedkommende vil folketællingslisterne være et væsentligt udgangspunkt for en undersøgelse. Man kan udvælge enkelte familier og undersøge husstandens størrelse, dens sammensætning, herunder antallet af generationer og fordelingen mellem kernefamilie og tjenestefolk. Ved at følge samme familie gennem flere folketællinger vil det være muligt at se forskydninger i bl.a. balancen mellem antal børn og antal tjenestefolk, ægteskabernes længde og generationsskiftets forløb. En anden mulighed er at sammenstille familiemønstret i forskellige sociale lag.

O. Löfgren har i *»Familie, hushold og produktion«* fra 1974 givet eksempler på, hvordan en sådan familiecyklus-undersøgelse kan anskueliggøres i grafiske opstillinger.

Boligens indretning og gårdens redskaber kan belyses gennem fæstebreve fra sidste del af 1700-tallet til midten af 1800-tallet. En anden mulighed er – som for bybefolkningens vedkommende – skifteprotokollerne og fattigvæsnets registrering i forbindelse med begæring om understøttelse.

For at belyse forholdet mellem forældre og børn og kønsrollemønstret i øvrigt er det nødvendigt at gå til erindringsmaterialet. Martin Zerlang m.fl. har i *»En selvskreven historie«* fra 1982 opstillet en omfattende liste over publicerede bondedagbøger og erindringer. Dertil kommer, at de amtshistoriske årbøger rummer et meget stort antal erindrende artikler, der belyser dagliglivet på landet, oftest set fra barnets eller den unges synsvinkel.

De tidlige egnsbeskrivelser fra begyndelsen af 1800-tallet kan også give væsentlige bidrag til beskrivelsen af hverdagslivet i bondefamilierne, herunder ernæring, klædedragt, bygninger og bohave.

Et særligt materiale, der kan sætte erindringerne i relief, er den oplysende litteratur, der i form af publikationer fra Det kgl. danske Landhusholdningsselskab og de såkaldte »bondepraktica« – almanakkernes forløbere – fra slutningen af 1700-tallet spredtes i bondesamfundet i takt med læsekunstens udvikling. Her kan man læse, hvad man i »dannede« kredse har forstået ved god husbonde- og tyendemoral, og hvorledes det nye budskab om effektivitet og økonomisk tænkning formidledes.

På samme måde kan erindringsmaterialet stilles i relief af den herskende lovgivning. Tyendelovgivning kan følges fra Jyske Lov (II,82) og Danske Lov (III,19) til tyendeloven af 1854 og medhjælperloven af 1921.

De fleste lokalhistoriske arkiver har eksempler på aftægtsbreve, der på en kontant måde beretter om vilkårene for de gamle, der havde »noget i ryggen« og kunne betrygge deres alderdom. Disse vilkår kan sammenlignes med de fattige gamle, man træffer i fattigvæsnets protokoller.

Fra slutningen af 1800-tallet vil fotografierne give mulighed for at iagttage »privatiseringen« eller »borgerliggørelsen« af familielivet på landet, og her kan

man naturligvis drage sammenligninger med de urbane familier.

I museerne vil man finde mange muligheder for at udbygge billedet af de rurale familiers historie. Det gælder både klædedragt, redskaber og boligens inventar. Naturligvis vil der være den begrænsning, at de bevarede genstande især knytter sig til de besiddende sociale lag. Man vil kunne finde eksempler på de inventar-typer, der er nævnt i fæstebreve og skifter. Og det vil være muligt at følge udviklingen i smag og velstand i forskellige miljøer, bl.a. eksempler på, hvordan bestemte møbeltyper »vandrer« fra herremands- og borgerfamilien til bondefamilien.

Klædedragterne kan belyse kønsrollemønstret, synet på barnet og også forskellige modestrømninger. En betydelig del af de bevarede dragter vil have karakter af festtøj og kan sammenstilles med egnsbeskrivelsernes og erindringernes beretninger om barsel, bryllup og begravelse.

Samlinger af legetøj kan berette om synet på barnet og forskelle mellem drenge- og pigeopdragelse. Her kan forsøg med rekonstruktion af gamle lege være en spændende mulighed. Og man kan diskutere, hvad legen »betyder« eller opdrager til.

Gravminder i kirker og på kirkegårde rummer et umiddelbart tilgængeligt familie-historisk materiale. Et besøg på en landsby-kirkegård kan give anledning til spændende iagttagelser omkring brugen af symboler i forbindelse med døden, familie- og slægtsrelationer ud fra navnestoffet, børnedødelighed m.v.

Arbejdet med de rurale familiers historie indbyder til en række forskellige elevaktiviteter. Som nævnt kan folketællingsmaterialet bearbejdes i forskellige former for grafiske opstillinger. Det bør i den forbindelse også nævnes, at der er udarbejdet databaseprogrammer til bearbejdelse af lokalt folketællingsmateriale (Jens Baunsgaard: *»Folk«*, udg. af Samfundsfagsnyt, 1985).

I 1900-tallet kunne børnedødeligheden fortsat kaste sin skygge ind over en familie. Skrædder Mads Jørgensen måtte lægge syv børn i graven. Også kirke og kirkegård rummer familiehistorie.

De pædagogisk set mest spændende muligheder vil nok opstå i konfrontationen mellem skriftligt materiale, billeder og genstande. Er man i nærheden af – eller kan rejse til – et af landets frilandsmuseer, vil det naturligvis tilføje yderligere en dimension.

Man kan søge at rekonstruere rollefordelingen i en families hverdag med hensyn til madlavning, rengøring, arbejde i stald og mark, eller for fremmede. Sådanne rekonstruktioner kan danne grundlag for udstillinger, rollespil, diasserier, arbejde med radio- eller tv-mediet.

En anden mulighed er at sammenholde resultatet af undersøgelser af rurale familier med den moderne familiesituation, eleverne befinder sig i, lige fra hjemmets indretning til fordelingen af arbejde, hverdagens forløb, børns leg m.v.

På ældre klassetrin kan den familiehistoriske undersøgelse bruges til mere omfattende perspektiveringer af bondesamfundets udvikling. Familieformernes udvikling kan belyses i relation til statsmagtens forsøg på at påvirke: ægteskabs- og arvelovgivning, krav om skolegang. Dertil kommer som nævnt tyendelovgivningen. Man kan undersøge, hvilke konsekvenser landboreformernes opsplitning af almuefællesskabet får for de agrare familieformer, og hvilken påvirkning de borgerlige familieidealer udøver på landet i løbet af 1800-tallet. Tilsvarende kan man undersøge de familiemæssige konsekvenser af den stigende specialisering og arbejdsdeling mellem land og by. Og der kan drages sammenligninger mellem by- og landarbejderfamiliens vilkår materielt og bevidsthedsmæssigt.

Historien kan kun opleves fra nutiden

Ingen kan overkomme at arbejde med familiehistorie i al dens brogede mangfoldighed. Man kan hugge ind, hvor man vil, men man må aldrig glemme, at tænke nutiden med. Dybest set er det vel nutiden, man ønsker at blive klogere på, når man arbejder med historien. I den familiehistoriske tilgang er der rige muligheder for at opleve gnisten springe mellem en fortid, man må undre sig over, og en nutid, man tog for noget alt for selvfølgeligt.

LITTERATUR:

Materialesamlinger, fremstillet til undervisning:

Nanna Damsholt og Ditte B. Goldschmidt: Familieliv i Danmark – fra 1600 til i dag, Aschehoug, 1983. (Fortrinsvis rettet mod folkeskolens ældre klasser).

Anette Faye Jacobsen og Anne Løkke: Familieliv i Danmark 1600-1900, Systime, 1986.

Begge materialesamlinger er velegnede i forbindelse med en lokalhistorisk undersøgelse. Dertil kommer, at Anette Faye Jacobsen og Anne Løkke indleder med en omfattende familiehistorisk fremstilling.

Almene, videnskabelige introduktioner til familiehistorie:

Linda Andersen m.fl.: Et kvarter i familiens skød – Om mødre og døtre på broerne, Roskilde, 1985.

David Gaunt: Familjeliv i Norden. Stockholm, 1983.
Ena Hvidberg og Anette Vasström: Livsrum og livsformer i storbyen, ARV OG EJE, 1986/87.
Thomas Højrup: Det glemte folk, SBI, 1982.
Orvar Löfgren: Familie, hushold og produktion, I. E. F., 1974.
Peter Shorter: Kernefamiliens historie, 1979.
Axel Steensberg, red.: Dagligliv i Danmark 1620-1870, ny udg. 1982.
Tinne Vammen: Familiehistorisk forskning, en introduktion, FORTID OG NUTID, XXVII, 1977.
Martin Zerlang m.fl.: En selvskreven historie, 1982.

Endelig kan følende generelle lokalhistoriske håndbøger være nyttige i forbindelse med et familiehistorisk arbejde:

Verner Bruhn, Knud Prange, Eric Mourier: Vejledning i lokalhistorie, 1985, s. 109ff gennemgås en række arkivindgange til befolknings- boligundersøgelser.
Johan Hvidtfeldt: Håndbog for lokalhistorikere, 1985. Leksikondelen kan være en god støtte ved undersøgelser i ældre historie.
Nye strømninger i dansk lokalhistorie, Historie, 1981. Familie og husstand behandles s. 56f; folketællinger og husstandstruktur s. 83f og arbejdererindringer s. 143f.

NOTE:
Illustrationsmaterialet er tilvejebragt i samarbejde med Morslands historiske Museum og Morsø lokalhistoriske Arkiv. Flere af fotografierne er også gengivet i *E. og K. G. Holch Andersen:* Interiørbilleder fra Mors 1900-1950, Morsø lokalhistoriske forlag, 1986.

Vores egen skole

Af Birgit Knudsen

Den skole, jeg underviser på, har snart 50 års jubilæum. Derfor var det til stor fornøjelse for alle lærerne, da skolen kom i besiddelse af en større avisomtale fra skolens indvielse. Heri kunne man bl.a. læse, hvem der havde været med til at bestemme, hvordan skolen skulle se ud. Det fremgik tydeligt, at der her var tale om en offentlig bygning.

Det mest interessante var imidlertid at læse om, hvor fremsynede det daværende sogneråd selv mente, det var. Dets udtalelser sagde indirekte en hel del om tidens herskende pædagogiske ideer. På de fleste skoler vil man uden tvivl kunne finde frem til lignende avisartikler.

I 1938 brugte eleverne på Øster Hornum skole i Himmerland avisen som læsebog. Det har ganske givet været usædvanlig på det pågældende tidspunkt.
I 1937 var en ny skolelov trådt i kraft. Vedtagelsen af denne lov betød bl.a., at flere landkommuner nu kunne slutte sig sammen i et skoleforbund med hver sin forskole og en fælles centralskole.

»Husker du vor skoletid!«

Alle har erindringer fra deres skoletid. Dette i sig selv giver gode muligheder for at finde frem til personer, der kan fortælle om skolen i en given periode.

Uanset hvem man får besøg af, er det vigtigt, at eleverne i forvejen har formuleret nogle spørgsmål, der er centrale for nogle af de ideer, skolen byggede på i den periode, erindringerne er fra. Hvis personen eksempelvis har gået i skole i begyndelsen af 50'erne, kunne nogle af spørgsmålene være:

Hvordan var dit skoleforløb?

De fleste, der har gået i skole før 1958-loven, vil uden tvivl kunne huske optagelsesprøven til mellemskolen efter 5. klasse, hvilket kan give anledning til senere at tale om eksamens- og sorteringsskolen. Efter 58-loven skete sorteringen først efter 7. klasse, og i dag har vi som bekendt i princippet en enhedsskole.

Hvor legede børnene?

Mange frikvartersforhold vil her blive afdækket. Forhold der må ses i sammenhæng med den disciplin, der dengang herskede i timerne. Et sted skulle børnene afreagere.

Hvor lå toiletterne og hvordan så de ud?

På nogle skoler var der så sent som i 50'erne stadig retirader i gården.

I hvilke fag blev man undervist i faglokaler, og hvordan var disse faglokaler indrettet?

I biologilokalet kunne møblerne i lokalet være fastnaglet til gulvet og opbygget som et amfiteater, så alle kunne se læreren, når han gennemgik alt om dagens udstoppede dyr. Oplysninger, der klart vil stride mod de metoder, man i dag vil benytte i en biologiundervisning.

I »den stråtækte«

Mange ældre vil ofte, hvis de bliver stillet over for spørgsmål, de ikke umiddelbart kan besvare, undskyldende sige, at de kun har gået i *»den stråtækte«*. En oplysning unge i dag højst sandsynlig ikke forstår den

Det var almindeligt, at piger og drenge i landets større byer blev undervist hver for sig.
I 1931 blev 52 % af eleverne i byer med over 10.000 indbyggere undervist fælles, mens de resterende 48 % blev undervist hver for sig. Hvornår de enkelte skoler gik fra adskilt undervisning til fællesundervisning kan ses af skolernes undervisningsplaner.

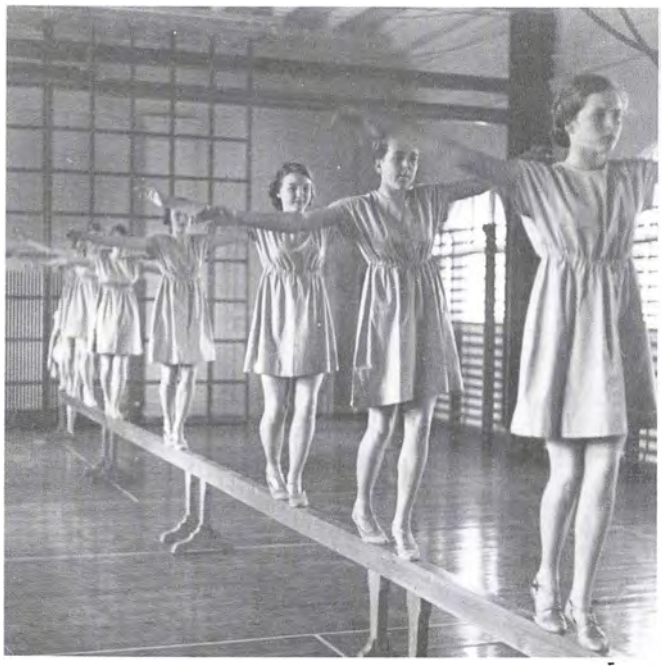

Piger fra 4. mellem i nydelig balanceøvelse på Katedralskolen i Aalborg i april 1938.
Det blev stadig mere almindeligt at afslutte skolegangen med mellemskoleeksamen. 13,4 % af en årgang tog i 1935 denne eksamen. 9.74 % endte med realeksamen. På Katedralskolen, hvor pigerne på billedet gik, kunne man også fortsætte yderligere 3 år og ende med en studentereksamen. Kun 2,8 % af en årgang nåede i 1935 så langt i uddannelsessystemet. De 2,8 % kom i udpræget grad fra de højere sociale lag. Det vil være oplagt at undersøge forholdene i dag og sammenligne med dengang.

dybere betydning af. Ikke ret mange unge er klar over, at en væsentlig del af de mennesker, der voksede op på landet før skoleloven af 1958, ikke har fået de samme skolemæssige muligheder som deres jævnaldrende kammerater i byerne.

Indtil 1958 var der stor forskel på skolerne på landet og skolerne i byerne. Ikke kun hvad angik den kundskabsmæssige indlæring men i lige så høj grad, hvad angik mulighederne for fortsat skoleuddannelse.

Hvis man bruger ældres erindringer i forbindelse med et emne- eller temaarbejde om skolen, er det vigtigt, at eleverne får en viden om den periode, erindringerne er fra.

I vinteren 1955 var jeg eksempelvis selv elev i »den stråtækte«. Når jeg fortæller mine elever om mine oplevelser fra den tid, fortæller jeg dem derfor også om skolesystemet og skolens formål.

Danmark var på det tidspunkt stadig et landbrugsland og mange af de elever, der dengang gik i *»den syvklassede«*, som landsbyskolen også blev kaldt, var en vigtig del af arbejdskraften på gårdene. Fra slutningen af 50'erne gennemgik Danmark sin anden industrielle revolution, idet landbruget nu ikke mere var landets vigtigste erhverv.

Det er vigtigt, at eleverne ikke blot lytter til erindringer, men at de vænnes til *altid* at stille spørgsmål til det erindrede ud fra de forhold, der var karakteristiske for den periode, erindringerne er fra. Ret store krav vil nogle sige, men hvis erindringerne ikke blot skal blive kuriositeter, må de nødvendigvis forstås ud fra den periode, hvori de foregik, og spørgsmålene må derfor lægge op til analyser og vurderinger på denne baggrund. I det givne eksempel kan der stilles følgende spørgsmål:

Hvorfor var den stråtækte helt forskellig fra den købstadsordnede skole?

Hvorfor tog proprietærens og førstelærerens sønner hver dag ind til en privatskole i byen?

Hvorfor syntes nogle af de voksne dengang, at det var unødvendigt at gå i skole, mens andre syntes det stik modsatte?

Havde deres opfattelse en sammenhæng med deres erhverv?

Skolen omkring århundredskiftet

Hvis man som lærer vil belyse forholdene i skolen før og efter århundredskiftet, er det en god ide at besøge kommunens lokalhistoriske arkiv. Mange arkiver har embedsprotokoller, skoleskemaer, grundplaner over skoler, gamle skolebilleder samt dagbøger eller journaler fra skolen dengang.

Bemærkninger i disse dagbøger eller journaler kan sige en hel del om børnenes og dermed også om familiernes livssituation og daglige beskæftigelse. Følgende bemærkninger fra et par enkelte skolejournaler fra 1880'erne turde bekræfte dette, idet der i rubrikken bemærkninger bl.a. stod: *»faderen var i skoven, og han skulle passe kreaturerne«*, *»lægger kartofler«*, *»tærsker hos naboen«*. Bemærkninger, der fandtes adskillige gange, var: *»skulle være barnepige«*, *»moderen syg«* og *»smitte i hjemmet«*. Studiet af et par enkelte journaler følger ofte et generelt mønster og kan

Mange ældre aalborgensere vil kunne huske, at de i tilknytning til biologiundervisningen arbejdede i skolehaven. Billedet her er taget i 1940, men allerede i 1911 blev der oprettet skolehaver i Aalborg. Børnene kunne således i den daglige undervisning få forbindelsen til det agrarsamfund, forældrene dengang var flyttet væk fra.
I dag kan skoleeleverne besøge en naturskole i tilknytning til undervisningen og herigennem bl.a. få indblik i nutidige miljøproblemer.

derfor udmærket være en del af et undervisningsforløb, men hvis man gerne vil have disse enkeltstudier sat ind i en større sammenhæng, kan følgende to bøger anbefales. Dels Gunhild Nissens doktordisputats: *»Bønder, skole og demokrati«*, hvor hun bl.a. har undersøgt landbefolkningens forhold til forsømmelser i fire udvalgte provstier geografisk fordelt i landet: Et på Sjælland, et på Fyn og to i Jylland, og dernæst Bodil K. Hansens bog *»Skolen i landbosamfundet ca. 1880-1900«*, hvori hun har redegjort for befolkningens holdning til skolevæsenet på landet med udgangspunkt i skolehistoriske undersøgelser på Møn.

Af såvel Gunhild Nissens som Bodil K. Hansens undersøgelser fremgår det, at børnenes forsømmelser ofte var begrundet i den arbejdskraft, de repræsenterede for hjemmene.

Disse arbejdsbetingede forsømmelser blev der imidlertid sat en delvis stopper for ved skolelovscirkulærerne af 7. januar og 24. maj 1889. Heri blev bestemmelserne for forsømmelser skærpede. Lovlige forsømmelser var fra nu af: *barnets sygdom, smitsom sygdom i hjemmet, dårligt vejr, ufremkommelige veje og konfirmationsforberedelse.*

Men cirkulærerne gav imidlertid mulighed for, at skolekommissionen under særlige omstændigheder kunne dispensere. Læreren måtte føre skoledagbøgerne nøje, da de bemærkninger, læreren gav, var udgangspunktet for fastsættelsen eller eftergivelsen af mulkterne.

På nogle arkiver kan man også finde en *gymnastikprotokol,* hvoraf det fremgår, i hvilken måned og på hvilken dato forskellige øvelser blev lavet.

Også i denne protokol var der plads til lærerens bemærkninger. Disse bemærkninger fortæller om problemerne ved en gymnastikundervisning, der foregik udendørs. Ikke så få gange måtte undervisningen udelades p.g.a. dårligt vejr, stærk kulde eller stærk varme, storm, regnvejr, eller fordi gymnastikpladsen var sølet eller våd. Andre gange blev undervisningen aflyst på grund af begravelse eller bryllup. Skolelæreren skulle også passe sine kirkelige forpligtelser. Det kunne forøvrigt ske, at børnene fik lov til at lege, eller at læreren tog eleverne med ud for at botanisere.

I sang var der ligeledes en protokol. Også her blev det noteret, i hvilken måned og på hvilke datoer de forskellige melodier og sange blev indøvet og sunget i klassen.

Embedsbøger

Overgangen fra naturalieøkonomi til pengeøkonomi fik f.eks. også betydning for, hvordan læreren blev aflønnet.

Fra århundredskiftet blev der for alle skoler ført en embedsbog. Netop disse embedsbøger kan være særdeles interessant læsning. Heri fremgår det bl.a., hvilken løn skolelæreren fik. Udregningen af lærerens løn viser noget om, hvordan læreren var blevet aflønnet tidligere, samt hans nære tilknytning til kirken.

Før 1885 gav sognenes beboere skolelæreren pengegaver ved højtider og ellers ved forskellige kirkelige handlinger, idet disse ydelser var en del af lønnen. Disse ydelser kunne være ret svingende og nogle gange endda svigtende. I tiden efter 1885 blev det muligt for lærerne af få disse ydelser sikret gennem faste årlige bidrag fra kommunerne. I udregningen af lærerens løn er der derfor i embedsbøgerne opført et beløb for højtidsoffer og et for accidenser, dvs. forskellige kirkelige handlinger. Herudover skulle skolelæreren have tjenestebolig med have samt brændsel til skolens og eget forbrug.

Undervisningsmaterialer

Udover de forskellige officielle protokoller m.m. kan de gamle skolebøger fortælle, hvad skolemyndighederne anså for hensigtsmæssigt at meddele eleverne. Før 1904 havde lærerne ingen indflydelse på valg af lærebøger. I *»Skolebøger i 200 år«* gives en udmærket indgang til skolebogen som kulturhistorisk kilde. Allerbedst er det naturligvis at fremskaffe nogle af de gamle skolebøger, så eleverne her kan få et indtryk af, i hvor høj grad f.eks. danskbøgerne og religionsbøgerne var fulde af moraliseren. Mange ældre skoler råder over gamle skolebøger, men hvis skolen ikke er i besiddelse af sådanne, kan gamle skolebøger lånes på Danmarks Pædagogiske Bibliotek, Lersø Parkallé 101, 2100 København Ø.

Under arbejdet med at finde materialer, der kan belyse perioden omkring århundredskiftet, er det vigtigt at påpege, at der før skoleloven i 1903 ikke var nogen organisk forbindelse mellem de forskellige dele af undervisningssystemet. Med skolereformen i

Fjordsgades skole, Århus, opført 1909-10.
Skoleloven fra 1903 skabte et sammenhængende system for skolerne i købstæderne. Det offentlige skolevæsen blev fra dette tidspunkt baseret på en 5 årig underskole efterfulgt enten af en 2 årig afsluttende folkeskole eller fire år i mellemskolen og et år i realklassen. Herefter var der mulighed for at gå i gymnasiet.
Mange flotte nye skoler blev bygget omkring århundredskiftet. En del af disse skoler bliver i disse år nedlagt.

1903 blev der skabt sammenhæng fra folkeskolens nederste klasse til universitetet.

Det vil ganske givet være muligt mange steder at komme helt tilbage til skoleloven af 1814 og måske endnu længere. Uanset hvor langt, man kan komme tilbage, kan skolens udvikling f.eks. beskrives som Niels Christie gør det i »*Hvis skolen ikke fandtes*«. Heri beskriver han skolen som en institution, der kan give kvalifikationer, give en ideologisk sammenhæng og som derudover skal sørge for en samfundsmæssig sortering af de enkelte borgere til deres plads i arbejdsdelingen. Netop disse funktioner kan eleverne undersøge til forskellig tid i den lokale sammenhæng.

LITTERATURLISTE:

Vagn Skovgaard-Petersen, Palle Lauring, Torben Gregersen, Per Krarup: Skolebøger i 200 år – Gyldendal 1979.
(Bogen er udsendt til lærerbibliotekerne ved landets skoler i anledning af Gyldendals 200 års jubilæum).

Bodil K. Hansen: Skolen i landbosamfundet ca. 1880-1900. I kommission hos Landbohistorisk Selskab 1977, DC 37.96.

Gunhild Nissen: Bønder, skole og demokrati. Institut for Dansk Skolehistorie 1973, DC 37.96.

Harry Haue, Ellen Nørgaard, Vagn Skovgaard-Petersen og Johnny Thiedecke: Skolen i Danmark fra 1500-tallet til i dag. Systime 1986, DC 37.96.

Fattigdom og sygdom

Af Birgit Knudsen

På det nærliggende alderdomshjem sagde en gammel mand engang, jeg var på besøg med en klasse: »*Godt, der ikke var noget, der hed radio og fjernsyn, da jeg var ung, for så ville den slags apparater have fyldt godt op hos byens pantelånere*«. En bemærkning som eleverne absolut ikke forstod den dybere betydning af. De kendte ikke ret meget til, hvordan det var at være fattig i slutningen af 20'erne og begyndelsen af 30'erne, hvor den gamle mand havde været ung. Eleverne mente alle, at han ikke behøvede at gå til pantelåneren, han måtte være i sin gode ret til at få hjælp fra det offentlige. Ingen forstod i første omgang, at hjælp fra det offentlige dengang blev opfattet som almisse og tilmed så nedværdigende, at mange hellere ville gå til pantelåneren i håb om, at situationen kun var forbigående. Vi måtte derfor have en snak om de principper, vi har i dag vedr. bistandshjælp og herudfra kigge på de principper, der førhen lå til grund for hjælp fra det offentlige.

Mange arbejdsløse har måttet legitimere sig ved dåbsattest, husleje-kvittering, fagforeningsbog e.l., når de måtte pantsætte nogle af familiens få ejendele for at få mad på bordet.

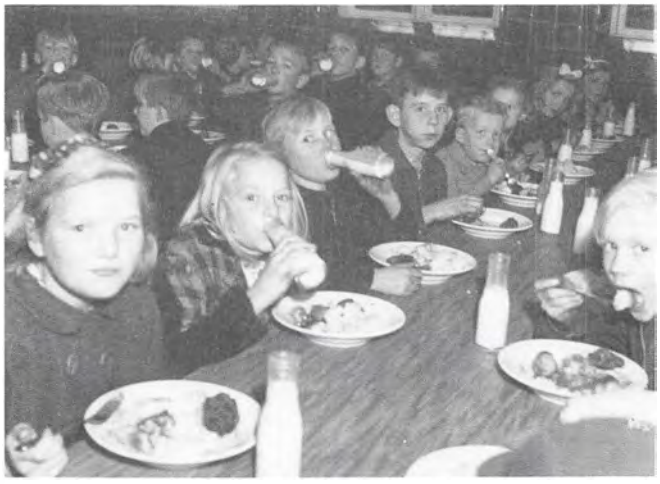

Børnene kunne få lov til at deltage i skolebespisning.

Fattigdom og sygdom i forrige århundrede

Kontrasten mellem velfærdssamfundets omfattende apparat på det sociale og det sundhedsmæssige område og den spæde begyndelse med fattigloven af 1803 er stor, og ved at tage emner som sundhed og fattigdom op og arbejde med lokale eksempler, kan vi åbne vores elevers øjne for mange vigtige sammenhænge. Vi kan f.eks. begynde med at fortælle dem, at engang var præsten den eneste repræsentant for det offentlige i landsognet, og derfor var det naturligt, at han blev formand for den nye fattigkommission. Måske er vi endda så heldige at kunne finde den forhandlingsprotokol, hvor han refererede fattigkommissionens beslutninger, og teksten kan så sammenholdes med andre kilders oplysninger om, hvad en daglejerfamilie havde at leve af. Det vil for læreren være en god ide at sætte sig ind i, hvad Peter Riismøller skriver i sin bog »*Sultegrænsen*«.

Når eleverne således har fået en fornemmelse af, hvor lidt der skulle til, før en families indkomst kom ned på eksistensminimum, vil de forstå, hvilken ulykke det var, hvis forsørgeren i en familie blev ramt af sygdom. Hvordan kunne man sikre sig mod de dystre konsekvenser af sygdom?

De mange syge- og hjælpekasser, der især blev oprettet omkring århundredskiftet, blev her en hjælp, der kunne gøre det muligt for sygdomsramte familier at undgå fattigvæsenet. Oprettelsen af disse frivillige syge- og hjælpekasser lettede en del af byrden for fattigvæsenet. I 1892 blev det derfor vedtaget, at staten skulle yde tilskud til sygekasser for ubemidlede.

Arbejdere på mange af landets industrivirksomheder dannede derfor deres egen sygekasse eller hjælpekasse. Det kan give stof til megen diskussion i klassen at se nærmere på lovene for disse hjælpe- og sygekasser.

I *Godthåb Hammerværks Sygekasse* blev medlemmerne eksempelvis inddelt i to grupper. Gruppe 1 bestod af medlemmer, der betalte 10 øre og som herved havde erhvervet sig retten til fri læge, fri medicin og betalte omkostninger ved indlæggelse på hospital. Gruppe 2 betalte 20 øre og erhvervede sig udover de rettigheder, som gruppe 1 havde også 1 krone pr. dag under sygdom. Dog betaltes der ikke for sygdom under 2 dage, og hjælpen bortfaldt helt efter 13 ugers sygdom. Det bør lige bemærkes, at arbejderne på Godthåb Hammerværk, der ligger lidt udenfor Aalborg, ved 10 timers arbejde tjente omkring 2 kroner om dagen, så levestandarden blev, selv om man var medlem af gruppe 2, væsentligt forringet under alle omstændigheder.

Reglerne for Godthåb Hammerværks sygekasse ligner i det store og hele de regler, de fleste andre hjælpe- og sygekasser havde!

Hjælpe- og sygekasserne påtog sig på denne måde opgaver, som det offentlige først kom til at tage sig af efter vedtagelsen af K. K. Steinckes socialreform af 1933. Indtil da kunne det få katastrofale konsekvenser for det enkelte menneske, hvis der ikke havde været midler til medlemskab af en syge- eller hjælpekasse.

Tvangsarbejdsanstalten

Under vores studier af de sociale forhold fandt vi bl.a. et kort over vort eget lokalområde fra 1911. Det nye alderdomshjem »Otiumsgården« kunne vi ikke finde, men vi fandt en tvangsarbejdsanstalt og en fattiggård. Vi fik med udgangspunkt i disse to bygninger meget at vide om fattiges kår førhen.

De enkelte købstæder havde egne fattiggårde.
Sct. Jørgensgården i Aalborg blev taget i brug den 13. juni 1912. Fattiggården bestod af 2 afdelinger – en arbejdsafdeling og en forsørgelsesafdeling. Arbejdet på Sct. Jørgensgården bestod i at slå skærver, lave snedker- og skomagerarbejde, og der blev drevet havebrug. Hertil kom forarbejdning af kokosmåtter, brændeskæring og arbejde med tørv, idet Sct. Jørgensgården drev byens største handel med optændingspinde og kørte tørv ud til byens fattige.
I dag er det tidligere fattighus blevet et aktivitetshus for byens borgere.

Tvangsarbejdsanstalterne blev drevet for amternes regning, så forhandlingerne om oprettelsen af disse kan findes i amtsrådets forhandlingsprotokoller. Det kan være interessant læsning.

Da det f.eks. skulle afgøres, hvorvidt Aalborg amt skulle etablere en tvangsarbejdsanstalt, blev samtlige kommuner i amtet spurgt om: »*Hvorvidt der i Kommunen haves Fattige, som på grund af Dovenskab, Opsætsighed eller slet Opførsel volde Besvær, og som derfor kunde ønskes anbragte på en sådan Anstalt.*« Resultatet blev, at Aalborg amt etablerede en tvangarbejdsansstalt i 1895.

De, der blev anbragt her, kunne deles op i forskellige kategorier. Der var mennesker, der var blevet idømt tvangsarbejde for løsgængeri og tiggeri, dvs. arbejdsløse, der strejfede rundt uden at være i besiddelse af penge, og som derfor måtte tigge, hvor det var muligt. Desuden var der mennesker, der var dømt for forskellige lovovertrædelser, f.eks. voldsforbrydelser og alfonseri, og endelig kunne der også være fattige børn og de sindslidende.

De forskellige grupper blev ikke behandlet ens. Ved at kigge nærmere på tvangsarbejdsanstaltens spisereglement, fremgår det, at sindslidende skulle have bedre mad end de fattige. Hertil kommer, at der i arbejdsanstaltens reglement også skelnedes imellem de øvrige grupper. En nærmere analyse af de holdninger, der ligger til grund for såvel spise- som arbejdsreglementet kan være med til at afdække nogle af de holdninger, der eksisterede dengang. Både spise- og ordensreglementet kan findes i amtsrådets forhandlingsprotokol.

Amtsrådenes forhandlingsprotokoller er ofte lettilgængelige. Det bliver straks sværere, hvis man gerne vil vide noget om, hvem der var anbragt på tvangsarbejdsanstalterne, og hvorfor de, der var der, var havnet det. For at få noget at vide om dette, må man have fat i retsprotokollerne, der som regel er opbevaret i landsarkiverne.

I retsprotokollerne fremgår det, om tiltalte var straffet tidligere, hvad han var dømt for, straffens art, hvornår og hvor straffen blev idømt, samt hvilken tiltale, der førte frem til anbringensen på tvangsarbejdsanstalten. En enkelt udskrift kan med fordel inddrages i en undervisningssituation, især hvis tiltalen er betleri, da betleri var en hyppig anbringelsesårsag.

I løbet af 1800-tallet knyttedes en række deklasserende retsvirkninger til modtagelsen af fattighjælp. I 1824 indførtes, at personer, der modtog fattighjælp eller havde modtaget fattighjælp og ikke havde betalt denne hjælp tilbage, ikke kunne gifte sig uden fattigvæsenets tilladelse. Netop denne bestemmelse kan aflæses af kirkebøgerne i perioden op mod århun-

dredskiftet. Bemærkningen »*fattigattest*« kan med passende mellemrum læses udfor personer, der er indført i kirkebogen under gifte. Selv valgretten blev man frataget. Dette skete med vedtagelsen af junigrundloven af 1849, hvor man i følge loven ikke kunne stemme, hvis man modtog fattighjælp.

I »*Fra tiggerstav til samfundspligt*« findes en række kilder til belysning af de fattiges kår, og i »*Fattige og udstødte i Danmark 1500-1900*« gives en fortrinlig samlet fremstilling af de fattiges kår i den behandlede periode.

Fattiggårde

Fra midten af 1800-tallet blev det mere og mere almindeligt at samle de fattige på en fattiggård. Det var, som navnet antyder, en gård med tilhørende landbrugsarealer. Gården blev købt af sognet, og det var hensigten, at sognets fattige skulle anbringes her for ved egen arbejdskraft at frembringe de produkter, de selv brugte.

I folketællingerne fra 1860'erne og 1870'erne kan det ses, at der netop i denne periode boede mange på landets fattiggårde. I sogneråddenes protokoller er det som regel muligt at se, hvornår disse fattiggårde blev etableret, idet det fremgår, hvornår de enkelte sogneråd købte gården, hvad gården kostede, og hvor stor jordtilliggendet var.

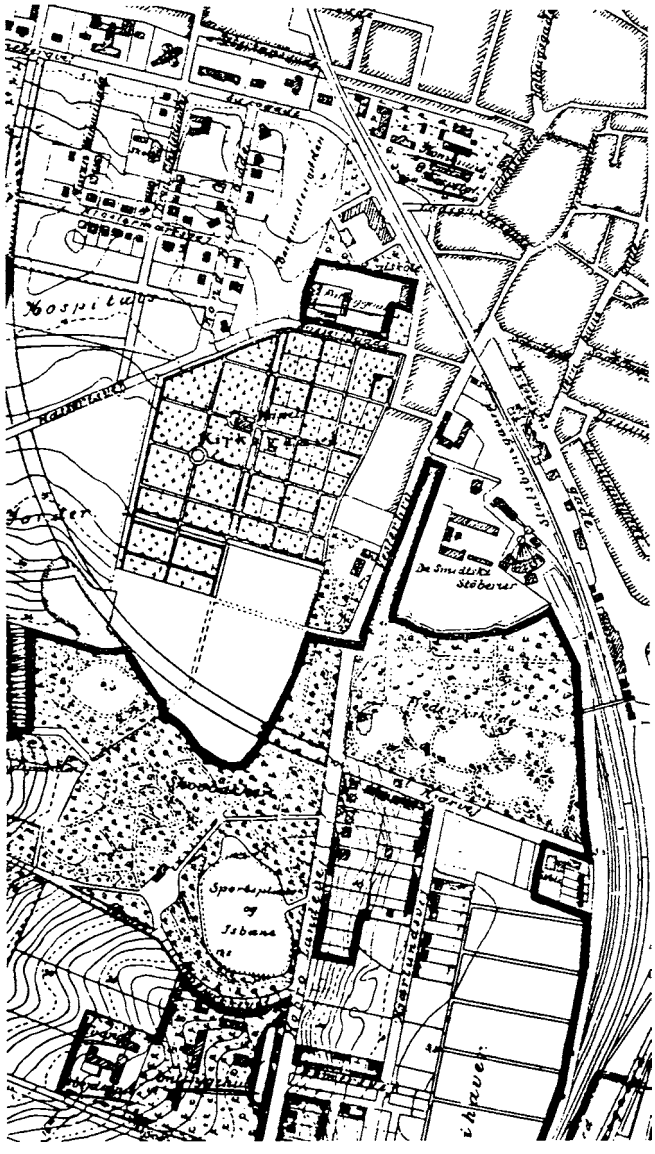

Fattiggård og kommunehospital.

De enkelte fattiggårde havde naturligvis eget regnskabsmateriale; dette materiale kan være vanskeligt at fremskaffe. Det kan derimod være noget lettere at fremskaffe beboernes »*ordens- og spisereglementer*«. Disse findes undertiden i – sognerådsprotokollerne.

Mange ordens- og spisereglementer ligner forøvrigt hinanden, så nogle af de allerede trykte kan udmærket anvendes sammen med det måske lidet fyldige materiale, man muligvis har fundet. Måske kan man være så heldig i det lokalhistoriske arkiv at få fat i en *kassebog* over indtægter og udgifter, en *inventariebog* med fortegnelse over fattiggårdens genstande, en *journal* over arbejdet ved gårdens drift, en *dagbog* over beboernes opførsel, en *husholdningsbog* over forbrugte fødemidler eller et *reglement* for bespisning af de indlagte beboere. De fleste af fattigvæsenets arkivalier findes som regel i landsarkiverne eller er stadig opbevaret i de kommunale arkiver.

Hvis dette er tilfældet, får man et godt indblik i levevilkårene på disse fattiggårde samt mulighed for at afdække ideologien bag oprettelsen af fattiggårdene.

Fattighuse

Før fattiggårdenes tid blev der rundt omkring i landet bygget fattighuse. Enkelte steder i landet kan man stadig se fattighuset. Dette gør sig eksempelvis gældende i Nørholm udenfor Aalborg.

Fattighuset her var lille, endda meget lille. På begge sider af en smal forgang lå en beskeden stue. Der var også et køkken med trang plads, køkkenbord, komfur og en gammeldags vandpumpe. Til tider boede der mange i huset – op til 16 voksne foruden børn, så der har været trange kår.

I fattigvæsens-protokollerne kan fattigvæsenets indtægter og udgifter aflæses. Derudover kan man finde oplysninger om de familier, der måtte give op og derfor henvendte sig til fattigvæsenet. Alle deres ejendele blev takseret, da alt skulle overlades til fattigvæsenet. At de ikke ejede noget af betydning, ses tydeligt.

I »*På fattighuset*« af Ingeborg Christmas Møller gives et godt indtryk af, hvordan det var at leve i et fattighus, og samtidig får læseren nogle ideer til, hvilket lokalt materiale, der kan findes frem. Her skal blot nævnes, at folketællingerne er en oplagt mulighed, da man her kan finde ud af, hvem der boede i fattighusene.

Interview af ældre mennesker

Det kan være svært at finde frem til kilderne om fattigdom og sygdom, hvis man ønsker at komme

langt tilbage i tid, så derfor vil det være en god ide at tage udgangspunkt i 30'erne.

Vi ved en hel del om, hvordan livet var i 30'erne, fordi mange ældre har skrevet deres erindringer ned til lokalhistoriske arkiver rundt omkring i landet. Med baggrund i uddrag fra de erindringer, der således kan fremskaffes, kan eleverne selv gå ud og interviewe ældre mennesker med en båndoptager. Interviewene kan være med til at belyse levevilkårene og befolkningens almindelige sundhedstilstand dengang. Interviewet kan f.eks. indeholde følgende spørgsmål:

Hvor og hvornår er du født?
Hvad lavede dine forældre?
Hvor mange søskende har du?
Har du prøvet at være arbejdsløs?
Hvis ja: Hvordan klarede I denne situation?
Hvorfor blev du arbejdsløs?
Har du selv eller nogen i din familie været alvorlig syg?
Hvis ja: Hvilke konsekvenser fik dette for den syge?
Hvilke konsekvenser fik det for resten af familien?

Når eleverne kommer tilbage til klassen igen afspilles båndene, og indholdet skrives evt. ned.

Interviewene vil ganske givet rejse nogle problemer om fattigdom og sygdom, der yderligere må undersøges, inden eleverne kan få en dybere forståelse for, hvilke katastrofale konsekvenser, der kunne følge med, når en familie ramtes af arbejdsløshed og sygdom.

LITTERATURLISTE:

Leif Ingvorsen: Fattige og udstødte i Danmark 1500-1900. Dansk Historielærerforening 984.

Erik Nørr: Forsvundne og bevarede kilder til lokalsamfundenes historie i det 19. århundrede. Lokalhistorisk Afdeling – Lokalarkivet for Sjælland m.m. København 1983.

Claus Friisberg: Socialpolitik i Danmark. Gyldendal 1978.

Ingeborg Christmas-Møller: PÅ fattighuset – Greve Hospital og andre fattighuse på landet i 1700- og 1800-tallet. Nationalmuseet 1978.

Hans Chr. Johansen: En samfundsorganisation i opbrud 1700-1800. Dansk socialhistorie bd. 4 Gyldendal 1979, DC 30.26.

Vagn Dybdahl: Det nye samfund på vej 1871-1913. Dansk socialhistorie bd. 5. Gyldendal 1982. DC 30.26.

O. Villumsen Krog: Fra tiggerstav til samfundspligt. Kilder og læsestykker. Gyldendal 1971.

Harald Jørgensen: Studier over det offentlige fattigvæsens historiske udvikling i Danmark i det 19. århundrede.

Niels Peter Stilling: De nye byer. Stationsbyernes befolkningsforhold og funktion 1849-1940. Viborg 1987.

Foreningen og fritiden

Af Birgit Knudsen

Fritid er noget relativt nyt i danskernes hverdag. Faktisk opstod ordet først i forbindelse med industrialiseringen i slutningen af forrige århundrede. Arbejdernes hverdag blev nu delt op i arbejdstid og fritid. Før den tid fandtes fritid i vore dages betydning ikke. På landet var der altid nok at gøre. Der skulle snittes husgeråd, kartes, spindes, væves og strikkes. Også børnene skulle dengang tage del i de daglige gøremål, dog havde de ofte søndagen til at lege i og så naturligvis, når lejligheden bød sig. Det var kun i samfundets øverste lag, det var muligt at vælge fritidsaktiviteter, der ikke lignede almindeligt arbejde.

Først med arbejdstidens fastsættelse til 48 timer i 1919, arbejdstidsforkortelsen til 45 timer i 1957 og endelig med forkortelsen i 1970 til de 41½ time, hvor forkortelsen resulterede i den lange weekend, vi nu er fortrolige med, skabtes mulighederne for, at alle kan deltage i de mange fritidsaktiviteter.

Hertil kommer begrebet ferie, der ligeledes er et nyt begreb. Allerede ved arbejdstidens fastsættelse til de 48 timer åbnedes der mulighed for en udvidet kulturel indsats. Arbejdernes oplysningsforbund blev eksempelvis startet i 1922. Siden har de mange forskellige oplysningsforbund betydet meget for mange sammen med de tilbud, som foreninger med forskelligt formål ligeledes har kunnet tilbyde.

Netop ændringerne vedr. den øgede mængde af fritid og måden, hvorpå den øgede fritid bliver benyttet, kan være med til at skabe et større fællesskab mellem forældre og børn samt mellem generationerne, især hvis læreren søger at inddrage børn, forældre, bedsteforældre og repræsentanter fra forskellige foreninger i undervisningen.

Den »*planlagte*« fritid

Mange børn og unge ved helt præcist, hvad de skal lave i deres fritid. De skal f.eks. til svømning om mandagen, til fodbold eller gymnastik om tirsdagen, i klubben om onsdagen og så fremdeles. Alt sammen på nøje fastlagte tidspunkter, der er særdeles vigtige at overholde. Det er næsten som om, de gennem deres mange aktiviteter allerede er begyndt på deres voksen-tilværelse. De får i hvert fald øvelse i at skynde sig for at nå det hele.

Sport er den fritidsaktivitet, de fleste går op i, og indenfor sporten er der især stor søgning hos de mange fodboldklubber. At det især er fodbolden, der optager mange, understreges f.eks. gennem den pressedækning, fodbolden får.

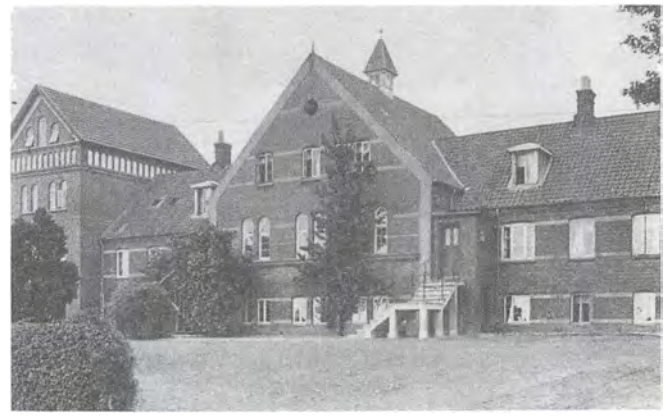

Rønde højskole.
Højskolebevægelsen fik stor betydning for samfundsudviklingen i slutningen af forrige århundrede. Andelsbevægelsen, mange foreninger, forsamlingshusene på landet og højskolehjemmene i byerne er eksempler på, hvad højskolebevægelsen satte i gang.

En landskamp, der bliver transmitteret i tv, er en mediebegivenhed. Gaderne er som regel menneskетomme, og andre arrangementer flyttes, så hele Danmark kan samles foran tv. Alle, eller så godt som alle, må som regel se kampen for at være med i den fælles snak på arbejdspladsen eller til de mange fritidsaktiviteter.

Idræt og fællesskab

Danskerne har i det hele taget dyrket meget sport siden 1870'erne og 80'erne. I landsbyerne og i de mange nye stationsbyer var gymnastikforeningerne mødestedet for mange og især for de unge.

Børn til fastelavnsfest ca. 1920. I Svenstrup gymnastikforening var der tradition for, at der i forbindelse med fastelavnsfesten, afholdtes forskellige konkurrencer som f.eks. at bide til bolle. Det var desuden skik, at karlene red rundt til gårdene, hvor de blev beværtet. Om aftenen var der fest på kroen.

Det kan være spændende at kigge i forhandlingsprotokollerne for mange af disse foreninger. Da jeg har haft lejlighed til at læse forhandlingsprotokollen for *Svenstrup gymnastikforening,* vil jeg her kort omtale, hvad studiet af en sådan enkelt protokol kan give af informationer.

Udover hvem, der sad i bestyrelsen, og hvilke funktioner de enkelte bestyrelsesmedlemmer havde, fremgår det, at gymnastikforeningen udover at forbedre medlemmernes fysiske form også var et selskabeligt forum for medlemmerne.

Foreningen var ofte arrangør af fastelavnsfester, udflugter, bazarer, folkelige foredrag, oplæsningsaftener og kurser i folkedans. Alle sejl blev sat til, når disse arrangementer skulle afvikles, og nogle af arrangementerne gav også overskud.

Fodbold

Noget, der sikkert vil undre mange, er, at gymnastikforeningen i Svenstrup først i 1936 optog fodboldspillet på sit program. I industribyen Aalborg ikke langt fra Svenstrup blev Aalborg boldspilklub, nu AaB, startet omkring århundredskiftet. Denne forskel på fodboldspillets indførelse i industribyen og i stationsbyen kan hænge sammen med, at fodboldspillet kan tolkes som en protest mod den støjende, mørke og indelukkede baggård , da fodboldspillet er et udendørsspil på grønsværen.

Helt det samme behov for på denne måde at »protestere« har gymnastikforeningens medlemmer ikke haft, men at fodboldspillet optog dem, kunne læses i gymnastikforeningens bazaravis fra 1937. Her stod der nemlig: *»Fodboldspillet er en populær sport, men samtidig forkætret af mange. Grunden til dette er, at fodboldsporten kan drives på en sådan måde, at den kan virke nedbrydende, men det er ikke fodboldspillets skyld, men falder tilbage på udøverne.«* Man må naturligvis stille spørgsmålet: Hvorfor er spillet nedbrydende? og Hvad er det, udøverne gør forkert? Måske er det den voldsomhed, der undertiden kommer til udtryk i et fodboldspil, for det strider imod den borgerlige norm om selvbeherskelse. Under alle omstændigheder kan aviscitatet give anledning til en diskussion om, hvem der søger hvilke fællesskaber, og hvorfor de valgte fællesskaber søges, og naturligvis også, i hvor høj grad de valgte fællesskaber er tidstypiske.

Fodbolden fik større og større tag i Svenstrups unge i takt med byens udvikling fra et landbosamfund til en forstad til industribyen Aalborg.

Sport og samfundsgrupperne

I slutningen af 1800-tallet dannedes der i det hele taget overalt i Danmark blandt alle grupper i samfundet forskellige sportsforeninger. Mange troede, at sporten kunne blive den store fællessag, der kunne bringe samfundets forskellige borgere sammen. Dette skete naturligvis også i et vist omfang, men ikke alle sportsaktiviteter blev udøvet lige meget af alle.

FDF-Århus 3. kreds på pinsetur.
Mange bedsteforældre og forældre vil udover gymnastik og fodbold kunne fortælle om dengang, de var spejdere eller FDF'ere, og dengang de gik i søndagsskole, fordi disse fritidsaktiviteter var mulighederne i deres barndom og ungdom.
I dag er viften af fritidsaktiviteter betydelig større, og der er ikke nær så mange, der går til spejder eller i søndagsskole. Det vil derfor være oplagt at finde ud af, hvorfor så mange eksempelvis gik til spejder førhen, og hvordan spejderbevægelsen iøvrigt passede med de værdier og normer, der gjorde sig gældende i samfundet.

Kaproning, hestevæddeløb og kapsejlads blev hovedsageligt dyrket af de mere velhavende borgere i byerne. I disse sportsgrene kunne der slås rekorder og de enkelte sportsudøvere higede da også efter en konstant forbedring af deres egen formåen. Netop denne higen efter nye rekorder passer udmærket sammen med de ideer om stadige fremskridt, som det begyndende industrisamfund satte i højsædet.

Arbejderne dyrkede for det meste vægtløftning, brydning, boksning og fodbold. I disse sportsgrene kunne arbejderen få et bevis for sin fysiske styrke og måske igennem denne styrke klare det daglige fysiske arbejde bedre.

I tilknytning til et arbejde med forskellige idrætsforeninger kan Ove Korsgaards bog *»Kampen om kroppen«* især anbefales.

De folkelige bevægelser

I tiden fra 1830 til 1914 opstod der mange forskellige foreninger, der tog sig af mange af de opgaver, som vi i dag betragter som selvfølgelige opgaver for forskellige offentlige institutioner. Disse mange foreninger, også kaldet de folkelige bevægelser, betød, at mange mennesker fik en helt ny tilværelse med et vist socialt sikkerhedsnet, fuld af aktivitet og engagement.

De folkelige bevægelser ændrede livssynet og samfundssynet hos mange, og folk blev interesseret i politik, oplysning, sport og kultur. Mange af datidens opgaver kunne bedst løses i fællesskab.

De fleste foreninger blev dannet for at fremme en enkelt sag, men i praksis blev de fleste af foreningerne også rammen om et socialt fællesskab, der rakte langt ud over den sag, på hvilket grundlag foreningen var blevet stiftet.

Alle lokalhistoriske arkiver har arkivalier fra

mange af disse foreninger, idet de gennem en fælles kampagne har lagt et stort arbejde i at indsamle og bevare foreningsarkiverne for eftertiden. Derfor kan man gå til arkiverne og få deres registrering over de foreninger, der er indsamlet i området.

I en del landsdele er der forsket en hel del i, hvilke forskellige folkelige bevægelser, der fandtes i det pågældende område, og hvad disse folkelige bevægelser betød for egnen. Her skal specielt nævnes *»Folk i bevægelse«*, der analyserer forholdene i Nordvestjylland. En bog, der er en uvurderlig hjælp for den historielærer, der bor i Nordvestjylland.

Mange af de folkelige bevægelser er i dag en del af det etablerede system. Vi har imidlertid stadig tradition for at danne foreninger, så derfor kan det være interessant at undersøge, hvad vi mødtes om dengang, og hvad vi mødes om i dag for herigennem at finde frem til ligheder og forskelle. Hvilke møder holdtes eksempelvis i forsamlingshuset omkring år 1900, og hvilke møder eller arrangementer holdes der det samme sted i dag. Protokollerne for forsamlingshusene kan fortælle noget om dengang, og for nutidens vedkommende er det jo let nok.

Skolen som kulturcenter

I dag har vi fået mere fri tid dvs. tid, hvor vi ikke er på arbejde, men er det også ensbetydende med, at vi har betydelig mere fritid end generationerne før os? Svaret må nok blive et nej, for den frie tid bliver ikke altid brugt til det, den enkelte eller familierne har allermest lyst til.

Måske kan den opsplittede hverdag, som de fleste af os oplever, igen blive lidt mere sammenhængende.

Måske kan 7-punkts-programmet, således som det er udtrykt i målene, danne en modvægt dels til det konkurrenceprægede fritidssamfund, dels til den passive fritid.

Skolen kan i følge 7-punkts-programmet blive et kulturcenter i de enkelte lokalsamfund. Naturligvis et kulturcenter blandt flere, men et sted, hvor forældre, børn, unge og gamle kan mødes og være fælles om forskellige fritidsaktiviteter – næsten som i de gamle forsamlingshuse.

LITTERATURLISTE:

De nye tider – hvordan industrialiseringen forandrede vores dagligdag – en studiebog om de sidste 100 år. Nationalmuseet 1979.

Ove Korsgaard: Kampen om kroppen – Dansk idrætshistorie gennem 200 år. Gyldendal 1982. DC 70.609.

Henning Ringgaard Lauridsen: Folk i bevægelse – Folkelig vækkelse, politik og andelsfællesskab i Nordvestjylland. Dalhus forlag 1986.

Arbejde og lokalhistorie

Af Henrik Adrian

Arbejdet

Arbejdsprocesser kan iagttages og beskrives. Arbejdsprocesser er grundlaget for samfundets og det enkelte menneskes overleven. Men arbejdets karakter har ændret sig gennem de sidste generationer. Og opfattelsen af, hvad der er arbejde, har i mange år været præget af samfundets præstations- og belønningsmoral. (Løn)arbejde betales og har derfor på flere måder værdi. Mens det »skjulte arbejde« – det arbejde, som ikke værdisættes (i form af løn eller pengeydelser), har tendens til at forsvinde fra både mændenes og samfundets bevidsthed. Det udføres »bare«. Men det kan være ligeså nødvendigt for både samfundet og familiens overleven.

Arbejdet foregår mange forskellige steder i samfundet, mennesket er ofte bestemt eller defineret gennem begrebet »arbejde«. Jeg vil ikke her gennemgå arbejdsbegrebets udvikling og historie, men nøjes med at påpege vigtigheden af at gå ud fra et bredt forstået *arbejdsbegreb,* når historiske processer og forhold skal forstås og beskrives.

Arbejde og lokalhistorie indeholder en oversigt, der belyser arbejdsprocessens historiske udvikling og indeholder en række overvejelser og begreber, som er af betydning for den lærer, der sammen med sine elever vil se, høre og opleve fungerende arbejdsprocesser og sætte dem i historisk sammenhæng.

Nødvendigt med begreber til forståelse af arbejdet

I dagens samfund er det svært at se, høre og lugte de arbejdsprocesser, der er knyttet til den materielle produktion. Processerne foregår afsondret fra samfundets øvrige aktiviteter. Og mange arbejdsprocesser ligger helt udenfor børns og unges erfaringsverden. Det hænger sammen med den samfundsudvikling, der har udviklet og cementeret arbejdsdelingen, og som er en følge af industrialiseringen. Og det gør det vanskeligt i skolen at arbejde med »arbejdets historie«.

Ikke desto mindre er det muligt – og vigtigt at forholde sig til arbejdets udvikling og historie. Det kan ske gennem egne iagttagelser og på baggrund af egne erfaringer med arbejdsprocesser i lokalsamfundet.

Når man skal undersøge og have erfaringer med arbejdsprocessens udvikling, er det derfor vigtigt for læreren at have kendskab til en række begreber og sammenhænge, som kan være med til at styre tolkning og bearbejdning af det konkrete stof, elever og lærere indsamler fra de mange forskellige virksomhedsbesøg og registreringer af arbejdsprocesser.

Den type af arbejdsprocesser, der er knyttet til den materielle produktion, har som sit endelige resultat et konkret fysisk produkt. Den materielle produktionsproces er derfor pædagogisk set lettest at forholde sig til. Man kan følge produkternes og råmaterialernes vej gennem forarbejdningsprocessen. Se hvad der sker ved hver enkelt maskine, og se, hvilken rolle arbejderne har i arbejdsprocessen.

Mere vanskeligt er det med de arbejdsprocesser, hvor der er tale om serviceydelser, som kan være vanskelige at »se og føle«, og hvor dét, der forarbejdes og tages stilling til i arbejdsprocessen, er informationer og oplysninger. Denne type af arbejdsprocesser vil senere blive inddraget.

Arbejdsprocessens udvikling: fra håndværk til industri

Arbejdsprocessen: – Arbejdskraft, arbejdsmiddel, arbejdsgenstand

Arbejdet kan beskrives som en proces, hvor *arbejdskraft, arbejdsmidler og arbejdsgenstande* indgår. Når man

Fig. 1. Arbejdskraft, arbejdsmiddel, arbejdsgenstand.

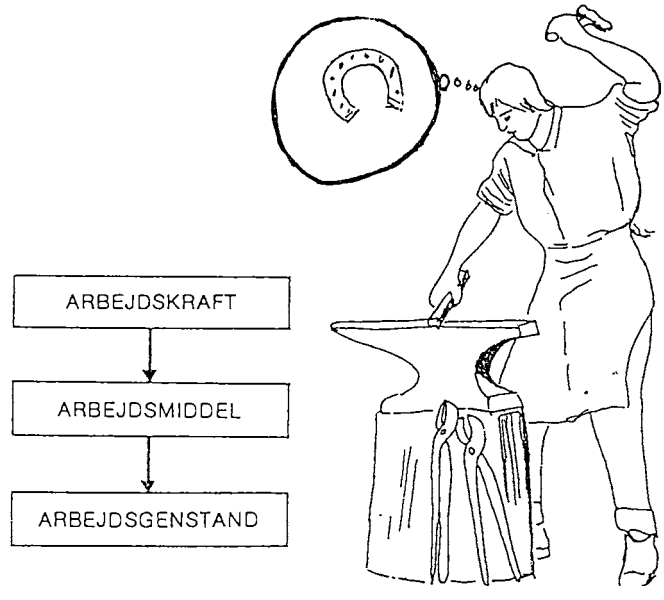

Arbejdskraftens forbindelse med arbejdsgenstande foregår altid via arbejdsmidlerne.
Figuren er hentet hos P. Hansen, H. Toft Jensen og Göran Serin: Teknologisk forandring og industriudvikling, Geo-RUC 1982.

Fig. 2. Ændringer i arbejdsprocessen.

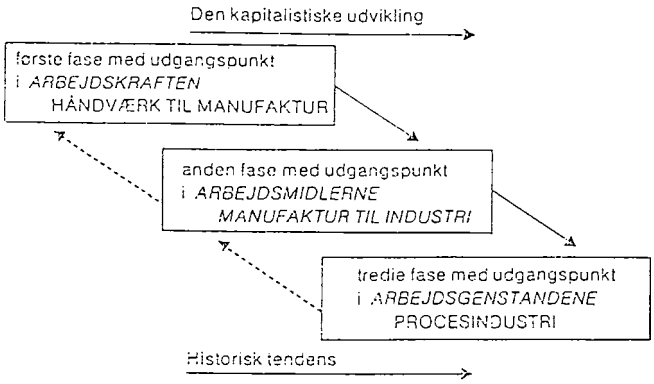

Figuren er fra: Poul A. Hansen, Henrik Toft Jensen og Göran Serin: Teknologisk forandring og industriudvikling, Geo-RUC 1982, p. 86.

undersøger en arbejdsproces, er det således forholdet mellem de tre elementer, vi konkret prøver at beskrive. Historisk set kan vi opdele arbejdsprocesserne i:

a) Håndværk
b) Manufaktur
c) Mekaniseret produktion (Industri)
d) Industriel procesproduktion (Procesindustri).

a. Håndværk

Håndværksmæssige arbejdsprocesser er stadig meget udbredt i den danske produktion. En række arbejdsprocesser, der ligger udenfor den almindelige markedsøkonomiske sammenhæng (i hjemmet og i fritidslivet), kan ofte også karakteriseres som håndværksmæssig produktion.

I den *håndværksmæssige produktion* har arbejdskraften kontrol med hele produktionsprocessen, og kun i begrænset omfang bruges andet end redskaber (eller håndreguleret værktøj) som arbejdsmiddel.

For børn og unge er der lokalt gode muligheder for at iagttage og forstå betingelserne ved denne form for arbejdsproces. Den lokale bager, de mange små håndværksvirksomheder indenfor reparation og service (blikkenslager, elektriker, tømrer, murer, autoværksteder) og endelig den store hjemmeproduktion, der foregår indenfor familiens rammer, er typiske håndværksproduktioner.

Som det ses af de nævnte eksempler, er håndværksarbejdet historisk præget af den sammenhæng, der er mellem fagets redskaber, oplæringen af arbejdskraften til brug af de nødvendige redskaber og så placeringen af arbejdsprocessen i bestemte omgivelser (værksted, køkken, bryggers, vævestue, høvlebænk).

En undersøgelse af historiske håndværksmæssige arbejdsprocesser kan tage sit udgangspunkt i undersøgelser af nutidige arbejdsprocesser, der så sammenlignes med det kildemateriale, der i dag er overleveret til os fra ældre håndværksprocesser.

En del museer har samlinger, hvor redskaber fra enkelte håndværk kan ses, nogle har arbejdende værksteder, hvor gamle arbejdsprocesser vises, og endelig kan eleverne selv nogle få steder prøve gamle produktioner (spinding, vævning, farvning f.eks.).

Men det er klart, at da dét, der karakteriserer de håndværksmæssige arbejdsprocesser, netop er erfaring og tillærte faglige færdigheder, er det begrænset, hvad nutidens mennesker selv kan fremstille og erfare af de historiske håndværk. Hvis de ikke selv »træner« længe og er omhyggelige.

Hvor de gamle håndværkere brugte en række specialiserede håndredskaber og måske var i besiddelse af i dag ukendte færdigheder, så er der sket ændringer med håndværkets karakter gennem udviklingen af arbejdsmidlerne og arbejdsgenstandene.

Dagens håndværk er i højere grad blevet et monterings-, finish- og reparationsarbejde. Arbejdsredskaberne er blevet ændret gennem elektromotorens indbygning i forskellige arbejdsmidler og har givet de enkelte håndværk nye måder at arbejde på. Arbejdsmidler som limer, plasticmasse, tilsætningsstoffer har ligeledes ændret arbejdstid og fremgangsmåder. Nye arbejdsgenstande som industrifremstillede reservedele, færdigblandet brødmel, elementkøkkener har på samme måde givet håndværkeren industriproduktionens fordele i form af billigere standardiserede arbejdsgenstande, der kan monteres eller anvendes og gives et håndværksmæssigt udseende.

Denne forskel mellem »de gamle håndværk« og de stadigt fungerende »håndværk og hjemmeproduktioner« er det vigtigt at fremhæve, hvis eleverne arbej-

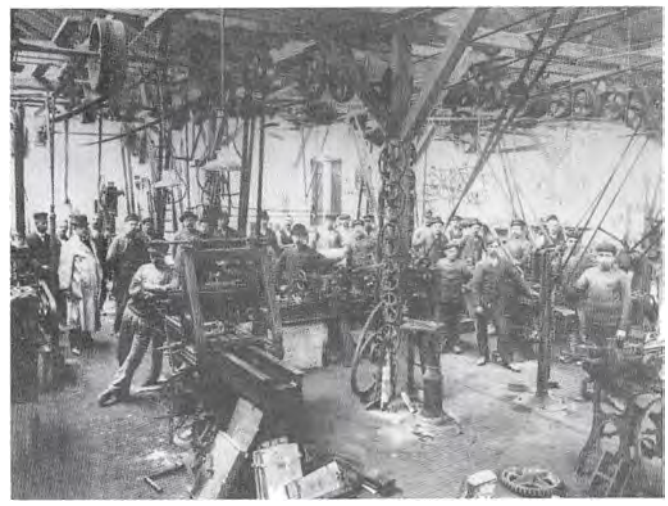

Schneevoights Maskinfabrik i Viborg i 1910.
Ledelse, faglærte, ufaglærte og arbejdsdrenge/lærlinge er opstillet midt i værkstedshallen.
Mange mennesker var nødvendige til de mange forskellige manuelle arbejdsfunktioner. Selve mekaniseringen består i at en dampmaskine gennem et system af aksler og drivremme giver bevægelsesenergi til de forskellige arbejdsmidler.
Bor, drejebænke, fræsere med videre får på denne måde tilført bevægelsesenergi, men alle maskiner skal indstilles og emnerne skal isættes manuelt.
Arbejdsmiljøet er præget af støj, de farlige remtræk og manglende belysning.
Kilde: Arbejdsmandens historie i 100 år. Bd. 1: Fabrik, SID 1982, s. 22. (Billedet findes i Viborg Lokalhistoriske Arkiv).

der med at sammenligne før og nu udfra konkrete nutidige produktioner.

b. Manufaktur

Manufakturproduktionen adskiller sig fra håndværksproduktionen ved, at der foretages en arbejdsdeling i arbejdsprocessen. Hver arbejder udfører kun enkelte dele af den samlede arbejdsproces, hvor håndværkeren selv kunne klare hele arbejdsprocessen. Men i manufakturproduktionen bruges de samme arbejdsmidler og arbejdsgenstande som i tilsvarende håndværksproduktion. Det nye ved manufakturen er således udvidelsen af arbejdsomfanget og samlingen af arbejdskraften under ét tag: manufakturen eller fabrikken.

Manufakturproduktioner findes også i dag. Oftest kan man se manufakturproduktion indenfor kunsthåndværk (glas og keramikproduktion). Men også en del fødevareproduktion f.eks. slagterivirksomhed og megen forarbejdning af »giftfri« grøntsager og landbrugsprodukter foregår som manufakturproduktion. I de fleste kommuner findes der også »løn«-systuer, der fungerer som manufaktur.

Oprindelig opstod manufakturproduktionen, da markedsøkonomien tvang en *intensivering af brugen af arbejdskraft* igennem. Når der var marked til at udvide håndværksproduktionen, kunne der opnås besparelser på udgiften til arbejdsløn ved at arbejdsprocessen blev arbejdsdelt. Kun i de særligt krævende arbejdsprocesser var det nu nødvendigt med den dyrere faglærte arbejdskraft. Samtidig fik de faglærte (mandlige) arbejdere ofte som opgave at lede og kontrollere den øvrige arbejdsstyrke. En række udgifter til transport og husly og lager kunne også formindskes ved at samle produktionen et enkelt sted.

Manufakturproduktionen medførte på længere sigt, at også arbejdsmidlerne kunne ændres. Arbejdsdelingen og opsplitningen af arbejdsprocessen gav mulighed for indførelsen af maskiner, der kunne mekanisere enkelte dele af produktionen.

Derfor ser vi, at mange manufakturer blev lagt i forbindelse med vandløb, hvor vandkraften kunne bruges som drivkraft til de nyudviklede maskiner. Med brugen af dampmaskinen fra o. 1850 forsvandt denne lokaliseringstvang, og nu kunne manufakturer og egentlige industrivirksomheder placeres, hvor der enten var et marked eller arbejdskraft i rigelig mængde.

Det var udviklingen af manufakturproduktionen, der gav anledning til de første samfundsdiskussioner om arbejdstid, børne- og kvindearbejde og arbejdsforhold. De fleste produktioner i 1800-tallets Danmark foregik ved forbavsende ringe forbrug af mekanisk energi. Arbejdskraften leverede både energi og indsigt til fremstillingen af produkterne. Og markedsøkonomiens dominans førte med sig, at arbejdstiden for lønarbejdere nærmede sig grænserne for det menneskeligt mulige. Fagforeningernes dannelse og lovgivningen om børnearbejde skal ses i denne sammenhæng.

Lønsystue i 30'erne.
Meyers Systue i Århus.
Damerne sidder som i dag i sylinier langs et langt bord, hvor tøjet i midten »flytter« sig ned ad sylinien, efterhånden som de enkelte dele sys på.
Der er tale om en manufakturproduktion. Symaskinerne er arbejdsmidlet, der bliver drevet af benkraft.
Kilde: Arbejdets Mænd og Kvinder, AOF 1983, side 81.

Vi har en række produktionsmiljøer bevaret fra denne manufakturperiode. Placeringen ved energikilder (vandkraft, tørvemoser, skov) var altafgørende. Ved f.eks. Holmegårds mose, Mølleåen, Vejle å og Gudenåen findes der stadig en række manufakturbygninger bevaret.

c. Mekaniseret industriproduktion

Hvor *intensiveringen af arbejdet* karakteriserer manufakturproduktionen, er det *ændringerne af arbejdsmidler og arbejdsgenstande,* der karakteriserer industriproduktionen.

To sæt af ændringer for arbejdsmidlernes vedkommende har for alvor præget den danske produktions udvikling.

Brugen af dampmaskiner (i Danmark fra o. 1850) ændrede arbejdsprocesserne fuldstændigt indenfor mange produktioner. Og brugen af dampmaskiner som drivkraft i produktionen havde en række vigtige virkninger på produktionen lokalisering. Det var imidlertid ikke alle produktioner, dampmaskinen var egnet til at mekanisere. Dampmaskinen var dyr og krævede et sæt af aksler, udvekslinger og trækremme til de enkelte arbejdsmaskiner. Det betød, at kun større produktionsanlæg med økonomisk fordel kunne tage dampkraften i brug. Og det betød, at stordrift for en tid økonomisk set var den håndværksmæssige eller manufakturmæssige produktion overle-

gen, hvor det var muligt at anvende dampkraft som drivkraft til arbejds- og værktøjsmaskinerne.

Industribyerne opstod med fabrikker spredt rundt imellem arbejderboligerne. Og på kapitalsiden betød det, at kapitalerne koncentreredes i de store aktieselskaber. Det er en proces, der hører til den første danske industrialiseringsperiode i 1850-1890.

På landet medførte det på samme måde en koncentration af bearbejdningen af landbrugets råvarer. Mejerierne brugte dampkraft, ligesom de nye dampmøller, mens slagterierne kun i begrænset omfang kunne mekanisere produktionen.

Den anden store ændring i arbejdsmidlerne skete med *indførelsen af elektromotoren og eksplosionsmotoren* som drivkraft. Det var denne ændring af kraftmaskierne, der fik størst betydning for den danske udvikling, når vi sammenligner os med resten af Vesteuropa.

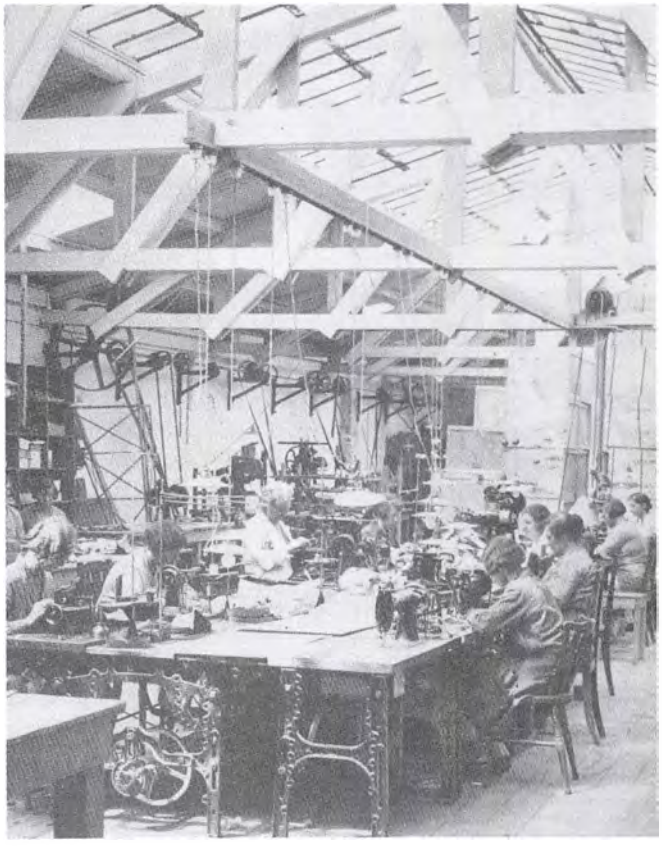

Systuen på Codan Gummifabrik 1928.
Her sys overdelen af gummiskoene. Systuen indeholder en lang række forskellige kraftoverføringssystemer.
På væggen til venstre i rummet ses drivakslen fra en dampmaskine. Den driver en række standse- og pressemaskiner.
Symaskinerne er drevet af en fælles elektromotor, der sidder oppe på loftsbjælken. En drivrem trækker derfra en lang aksel, der er lagt ind under bordet. Fra denne fælles aksel går der drivremme op til de enkelte symaskiner.
Den fælles elmotor er således placeret der, hvor den gamle drivaksel fra dampmaskinen var placeret. I dag har hver symaskine sin egen elmotor.
Billedet fra denne systue viser en blanding af to typer kraftoverføring, det er typisk for årene 1920-1960.
Kilde: Vi lærte at arbejde. Arbejderklassens lokalhistorie. Arbejdererindringer Forlaget SOC 1981 (Billedet er hos Codan, Køge).

Elektro- og eksplosionsmotorerne kunne bruges overalt, de var billige og kunne tilpasses mange mindre arbejdsmaskiner, og de krævede ikke et stort system af aksler og remtræk for at fordele kraften til de enkelte maskiner. Som kraftmaskiner var elektromotoren og eksplosionsmotoren velegnede for værksteder og håndværksprægede produktioner, hvor man ønskede at forbedre det tekniske niveau og dermed kunne skabe egne produkter. Smådrift blev atter en økonomisk rentabel mulighed for de mange typer af produktioner, hvor industriel masseproduktion ikke kunne lade sig gøre. Samtidig var især eksplosionsmotoren den kraftmaskine, der sikrede en kraftig nedsættelse af transportomkostningerne i de mindre bysamfund.

Den fortsatte industrialisering efter 1900 og videre ind i 1930'erne var således præget af udviklingen i elektroindustrien og af de muligheder, dette gav for en lang række håndværksproduktioner. Da den anden danske industrialiseringsbølge kom i gang i slutningen af 1950'erne, var det elektromotoren, der som kraftmaskine fortsat spillede den store rolle for udviklingen af produktionen.

Mekanisk industriproduktion foregår mange steder også i dagens Danmark. Der er de store masseproduktioner i metalindustrien og i fødevareindustrien. Det er produktioner, hvor det er muligt for eleverne selv at se og iagttage produktionen gennem virksomhedsbesøg.

Nogle virksomheder, som bryggerierne og chokoladevarefabrikkerne, har udviklet arrangerede ture for elever. Andre er villige til at modtage skolebesøg. Det, man kan se og høre, er en mekaniseret produktion, hvor et produktionsflow kan følges fra råvarerne på lagret, til produkterne er pakket ind og skal forsendes. Der er mulighed for at iagttage arbejdsdeling, intern transport, montage og maskinpasning. Hvis man går bare 30 år tilbage, var der en lang række af de samme processer, hvor arbejdskraften havde en mere fremtrædende rolle, end det er tilfældet i dag. Og dette kan ses på de mange billeder, som findes af arbejdsprocesserne i 20'erne, 30'erne, 40'erne og 50'erne. Enkelte industrifilm findes fra 20'erne og viser det samme.

For bryggeriernes vedkommende er vi så heldige, at Carlsberg har bevaret sit gamle bryggeri fra før århundredskiftet, og hele brygprocessen kan således sammenlignes direkte med, hvad man gør i dag. Ellers er det i øvrigt sjældent med bevarede industrielle produktionsanlæg i det omfang. Der er Brunshåb Papfabrik ved Viborg, Andelsmejeriet Hjedding (ved Ølgod) og Stampen vandmølle med spindemaskiner. Hertil kommer en række vind- og vandmøller landet over, og så enkeltmaskiner udstillet på museer (Teknisk museum, Helsingør, Arbejdermuseet i København, Industri- og arbejdermuseet i Horsens).

I dag har maskiner ofte erstattet arbejdskraften i

forbindelse med en række simple arbejdsprocesser, mens mere komplekse arbejdsprocesser, som f.eks. montage og pakning, typisk ikke er blevet mekaniseret endnu.

Arbejdsintensivering eller teknologiudvikling

I den mekaniserede produktion er der til stadighed tale om, at teknologiændringer gennemføres. Men ikke alle ændringer af arbejdsprocessen drejer sig om indførelse af ny teknologi. Der kan ske en *intensivering af arbejdet,* f.eks. gennem en stramning af akkorderne eller gennem yderligere arbejdsdeling med mere simple arbejdsbevægelser. »Rationalisering«, arbejdstidsstudier, akkordaftaler er nøgleord, der bruges til at beskrive de forhold, der sikrer en sådan intensivering.

Hvor arbejdsintensivering og ledelsesform karakteriserer en virksomheds kortsigtede ændringer, er *teknologiændringerne* imidlertid det, der slår igennem på langt sigt. Og som afspejler sig i de maskiner og de bygninger, som vi kan se bevaret i dag.

I begge tilfælde er der tale om, at ændringer i arbejdsprocessen udspringer af de økonomiske tvangsmekanismer, der hænger sammen med virksomhedens markedsmæssige placering og produktsortiment.

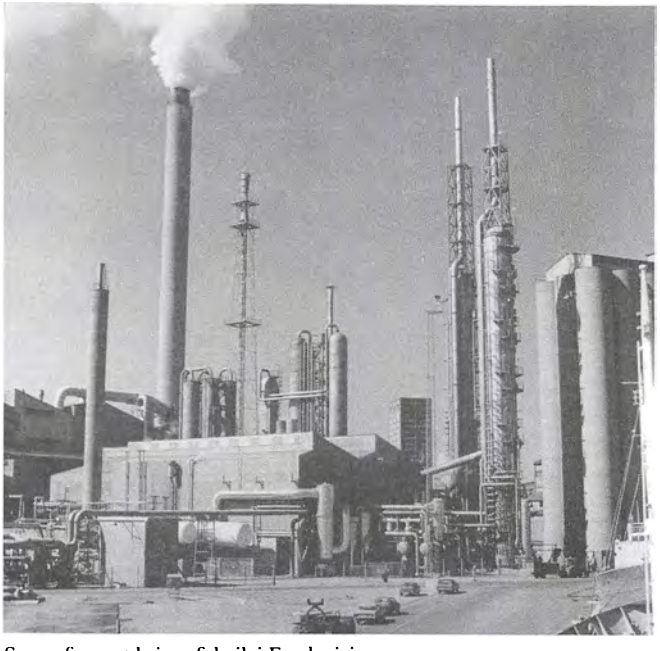

Superfoss gødningsfabrik i Fredericia.
De mange rør, tanke og tårne gør det vanskeligt for besøgende at overskue og forstå, hvad det sker. Man skal kende sin kemi:
Ammoniak (NH_3) iltes gennem en forbrænding til nitrogendioxid (NO_2), der igen reagerer med vand i absorptionstårnet til salpetersyre (HNO_3). Salpetersyren anvendes videre til fremstilling af NPK-gødning.
Arbejdet på stedet består i kontrol og vedligeholdelse af det store anlæg.
Et indtryk af processen fås bedst ved at se på de råstoffer, der bruges i processen, og ved at se på selve det færdige produkt.
Oplevelsen af at stå mellem de mange rør og tårne, og bare høre lydene fra ventiler og tavsheden i øvrigt – den kan ingen tage fra én.
Kilde: Superfoss, Fredericia.

1980'ernes teknologiudvikling har været meget modsætningsfyldt, når det drejer sig om den mekaniserede industri. På den ene side er der dele af denne masseproduktion, der har været hårdt ramt af den økonomiske krise. Mange af de gamle metalvareproduktioner (støberier, metalvarefabrikker, skibsværfter) er blevet ramt af manglende afsætning og har måttet ophøre. Ofte efter en periode med forsøg på at skifte til anden produktion. Nogle enkelte producenter har overlevet ved at investere i en omfattende teknologisk fornyelse og ved at indføre computerstyrede maskiner. I denne sammenhæng er en række arbejdsprocesser forsvundet, og mekaniseringen af produktionen kan karakteriseres som delautomatisering af hele sammensatte processer.

Dette har medført klare ændringer for arbejdskraften. Forberedelsesarbejdet og arbejdet med programmering af de computerstyrede maskiner er nu den største del af det arbejde, som foregår. Tilbage af arbejde »på gulvet« er der nu kun isætning af emner og oprydning m.v., mens det faglærte arbejde helt er forsvundet. Det er ikke sådan, at »arbejdet« totalt er forsvundet. »Den automatiske fabrik« findes ikke, men arbejdet foregår andre steder i virksomheden eller uden for virksomheden i form af programmering, planlægning og konsulenthjælp og tilkaldte reparatører.

d. Industriel procesproduktion

Den mekaniske industri er præget af udviklingen i arbejdsmidlerne, men industrialiseringsprocessen medførte også store ændringer i arbejdsgenstandene, – de emner, der blev bearbejdet af de mange arbejdsmaskiner.

Brugen af bestemte råmaterialer satte naturlige grænser for de måder, som det var muligt at bearbejde råmaterialerne og halvfabrikata på. Og det kan være fornuftigt at skifte råmateriale og ændre forarbejdningsform, hvis man kan skabe det samme produkt billigere, nu måske oven i købet forbedret. Der er mange eksempler på disse ændringer.

I 1700-tallets slutning gik mange produkter over fra at være af træ til at være af støbejern. Senere udskiftedes støbejernet med stål, og senere er stål blevet afløst af enten cement eller plastic afhængig af forbrugsformål.

Selve arbejdsprocessen foregår ofte lettere og billigere, når arbejdsgenstanden er flydende (og kan støbes i den ønskede form) eller luftformig (og kan reagere kemisk/biologisk som ønsket), end når der er tale om arbejdsgenstande, som skal forarbejdes gennem udhamring, udskæring eller gennem knusning.

Procesindustri er således den form for industriel arbejdsproces, hvor arbejdsgenstanden i visse dele af produktionsprocessen har luftformig eller flydende form. Med industrialiseringen og den forøgede viden

til stoffers kemi og egenskaber udvikledes lukkede (flydende, luftformige) produktionsprocesser, hvor stofferne i tanke eller rør reagerede med hinanden. Allerede i midten af 1800-tallet kan man i Vesteuropa tale om en procesindustri (sæbefremstilling, fremstilling af svovl- og saltsyre, fremstilling af øl m.v.), og med gasværkernes opførelse og udbredelse i Danmark kommer der egentlige kemiske procesindustrier hertil. Senere kommer de store kunstgødningsfabrikker og i 60'ernes vækstperiode kommer raffinaderierne, hvor en kemisk følgeindustri vokser frem.

I dag er en stor del af de danske industrier procesindustrier. Medicinalfabrikker, brygsiden af bryggerierne, farve- og lakindustrien, stålvalseværket er alle virksomheder, hvor procesindustri dominerer.

Det, der karakteriserer arbejdsprocessen i procesindustrien, er, at styrings-, kontrol- og vedligeholdelsesarbejdet dominerer arbejdsprocessen. Men hertil kommer det omfattende arbejde, der foregår i laboratorier og på planlægningskontorer og måske i firmaernes forskningsafdelinger.

Det er svært at besøge netop disse typer af arbejdspladser. Selve besøget i produktionshallerne eller mellem de mange rør, tanke og anlæg kan være overvældende og spændende nok. Men det kan være svært at se produktionsprocessen og forstå, hvad der sker i alle de mange rør og tanke. Og at forstå arbejdet i kontrolrum og laboratorier kræver ofte faglige forudsætninger, som det kan være svært for elever at have, hvis de ikke er blevet grundigt vejledt i forvejen.

Service- og informationsarbejde

Arbejde med information

En lang række arbejdsopgaver, der tidligere blev varetaget i forbindelse med den materielle produktion f.eks. salg af produktion, reparation af værktøj, beregning af løn osv., er nu ofte udskilt til særlige afdelinger indenfor firmaet eller er overtaget af andre firmaer, der leverer serviceydelse til det producerende firma. Der er dermed opstået en ny slags arbejde: – service- eller informationsarbejde. Men sådan ser det kun ud overfladisk set. Hvis vi et øjeblik vender tilbage til smeden ved ambolten med hesteskoen, er det klart, at en lang række opgaver også for smeden lå udenfor den direkte bearbejdning af emnet med hammeren. Han skulle også tænke sig om, og få en ide til, hvad han kunne producere, lægge en plan for sit arbejde, selv om det bare var nogle få tanker, han beholdt i sit eget hoved. Og han skulle aftale med sine kunder, hvordan de skulle have leveret hesteskoen og hvornår.

Mekaniseringen og arbejdsdelingen har sørget for, at netop disse typer af arbejde er blevet udskilt fra den materielle produktionsproces. På sin vis ser det ud som om maskinerne i selve produktionsprocessen overtager arbejdet, men det er en sandhed med modifikationer. Arbejdets karakter ændres. Nu er det som i eksemplet med brugen af datastyrede drejebænke andre typer arbejde, der kommer til at dominere indenfor metalindustrien. Der bliver planlægnings- og konstruktionsarbejde, og der bliver vedligeholdelses- og igangsætningsarbejde. Men det faglærte arbejde er forsvundet: det ligger godt gemt i maskinens programmer og i maskinens styresystem.

Fig. 3. Fra træ til spånplade – ændringer i arbejdsgenstanden.

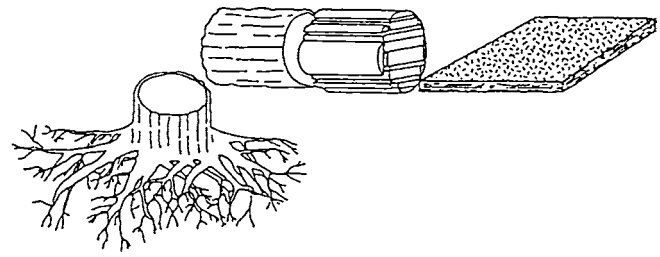

Muligheden for at skære bjælker og plader ud af en træstamme er begrænset af træstammens dimensioner. Ændringen af arbejdsgenstanden fra at være en træstamme til at være træspåner og lim gør det muligt at etablere de former, som ønskes, uden at være begrænset af den naturgivne form.
Det er langt lettere at gennemmekanisere produktionen af spånplader end produktionen af plader af helt træ. Arbejdsgenstanden skal ikke transporteres i komplicerede fysiske former. Efter nedbrydningen af træ til spåner kan det meste af transporten klares i kanaler og rør, indtil den færdige grugsgenstand – spånpladen – er etableret.
Figuren er fra: Poul A. Hansen, Henrik Toft Jensen og Göran Serin: Teknologisk forandring og industriudvikling, Geo-RUC, 1982, p. 89.

Samtidig med at arbejdet ændres, er der en tendens til, at arbejdet opdeles yderligere i mere kvalificeret arbejde og i et mere monotont og simpelt arbejde. Man siger at arbejdet *polariseres*.

I den materielle produktion er der nu kun enkelte direkte arbejdsfunktioner tilbage. Montage, pakning og isætning af materiale og intern transport er de vigtigste arbejdsfunktioner, der bliver tilbage, når selve produktionen mekaniseres.

Kontorarbejdet

Når kontor- og planlægningsarbejdet vokser i andel af den samlede arbejdstid, der bliver brugt i virksomheden, så øges ledelsens interesse for styring og kontrol med brugen af netop denne arbejdstid. Og arbejdsdeling, arbejdstidsstudier, yderligere planlægning osv. prøver at billiggøre også disse dele af arbejdsprocessen.

Meget service- og kontorarbejde er således ikke væsensforskelligt fra arbejdet i den materielle produktion. Arbejdsdeling, og hvad man kunne kalde manufakturproduktion, blev tidligt indført også i kontormiljøerne. I dag har brugen af datamater og centrale databaser gjort det muligt at give kontorarbejderne et arbejdsmiddel, som sikrer hurtig fremskaffelse af informationer, og som giver mulig-

hed for maskinel behandling af ensliggjorte informationer. Der er således sket en mekanisering også af kontorarbejdet.

Det kan være svært for elever at beskrive disse nye typer af arbejdsprocesser. Især fordi det som oftest er komplicerede sammenhænge og mange kontaktflader, der skal kendes (tænk på f.eks. en banks eller et forsikringsselskabs opgaver). Men i princippet er det de samme former for registrering, der skal tages i brug af eleverne, når informationsbearbejdningen skal undersøges. Og da mange servicevirksomheder netop lever af lokale kunder og sikrer deres afsætning her, så er der ofte gode muligheder for, at eleverne kan besøge disse virksomhedstyper.

Historisk set er der meget stof at hente hjem i kontormiljøerne. Det er kun få år siden at arkiverne bestod af papirer, at skrivemaskinen var det vigtigste redskab og at hulkortene var den vigtigste måde at skabe ensliggjorte informationer på, og meget af dette udstyr kan stadig ses i brug, eller medarbejderne kan fortælle om, hvordan det blev brugt.

Andet servicearbejde: husarbejdet

Men der er andet servicearbejde end det arbejde, der er knyttet til at opretholde og fastholde den markedsorienterede materielle produktion.

Først og fremmest foregår der et omfattende arbejde i og omkring opretholdelsen af familien med pasning af børn og vedligeholdelse af bolig m.v. Der er et stort historisk anskuelsesmateriale i »husarbejdets« og »børnepasningens« historie. Det er let indenfor de sidste generationer at få meget forskellige beretninger frem gennem interviews med familiemedlemmer. Der er, når det drejer sig om husarbejdet, mulighed for at indsamle gamle køkkenting og -maskiner, og der er mulighed for at se på gamle reklamer, brugsanvisninger, kogebøger osv. Og også her vil arbejdsprocessynsvinklen være et godt styringsredskab til at systematisere de oplysninger, der indsamles og bearbejdes. Hvad var der af arbejdsmidler, hvilke genstande skulle bearbejdes, og hvem gjorde det under hvilke betingelser?

Der er samtidig tale om arbejdsprocesser, som stadig kan ses, og som er åbne for eleverne selv uden at læreren skal sikre aftaler og besøgsmuligheder. Husarbejdet har ændret sig voldsomt fra begyndelsen af 50'erne, og de »levende kilder« til denne periode er den ældre del af forældregenerationen og bedsteforældrene, noget af et tilbud for de lærere, der i disse år vil undervise i arbejdsprocessens historie med udgangspunkt i hjemmets arbejdsprocesser!

Husførelsesprocessen

Elin Hagelskjær giver (i »Familien som bruger af teknologi – og om teknologiske forandringer i husarbejdet«, artikel i Hardy Madsen (red.): Produktionskultur, teknologi og samfundsudvikling, Blytmanns forlag 1984) en kort opdeling af husarbejdet i det, hun kalder »børnepasning og opdragelse« og så »husførelse«. Husførelsens vigtigste processer systematiserer hun således:

personlig hygiejne
vask
rengøring
vedligeholdelse
madlavning
indkøb
administration

I modsætning til de arbejdsprocesser, vi kender fra industrien, er der tale om meget sammensatte arbejdsprocesser, arbejdsprocesser der på sin vis minder om håndværksarbejdet.

Det er klart, at alt efter børnetal, familiens bolig og udstyr, familiens livsform m.v. er der uendelig mange måder at tilrettelægge husarbejdet på og udføre det på. Men der er sket store ændringer med de forskellige dele af husførelsen. Vi kan nævne et par væsentlige ændringer og udviklinger, som eleverne kan registrere og beskrive konsekvenserne af.

Vaske- og madlavningsprocesserne har skiftet karakter i hvert fald fra midten af 50'erne. Mest radikalt er vaskeprocessen ændret. Næsten hele vasken kan nu foregå maskinelt med få minutters indsats pr. vask, hvor det tidligere tog mange timer at vaske, og meget vaskearbejde foregik med håndkraft og under ubehagelige forhold. Til gengæld er kravet om planlægning vokset. Der er mere tøj, der skal vaskes i dag, garderoben er vokset for hver person. Vask er blevet noget, der skal passes ind imellem de andre aktiviteter og skal huskes og gennemføres måske på skæve tider, fordi vaskemaskinens kapacitet er begrænset. Interessant nok viser undersøgelser, at nok er vasketiden blevet anderledes fordelt og vaskearbejdet har ændret sig, men familiens tidsforbrug på vask er stadig den samme som i 30'erne.

Rengøringsprocessen er derimod ikke blevet mekaniseret særligt meget. Her kræver håndkraften stadig sin kvinde (det er sjældent mændene!). En vis udvikling er der dog sket gennem de forskellige kraftige rengøringsmidler, der bruges. Men boligarealet, der skal rengøres, er vokset, og kravet om renlighed er også vokset. Diskussionen om husarbejdets udvikling er »åben«, forstået på den måde, at det er muligt at finde både analyser, der mener arbejdet er blevet mindre, og at arbejdet er voksende.

Hjemmet: produktion af selv-service og færdiggørelse af industriprodukter

I denne sammenhæng kan man henvise til de mange overvejelser, der de seneste år har været om udviklingen i hjemmets »egen produktion«. Hvor man i 20'erne og 30'erne kunne se, at store dele af de mere velstående befolkningsgrupper havde råd til person-

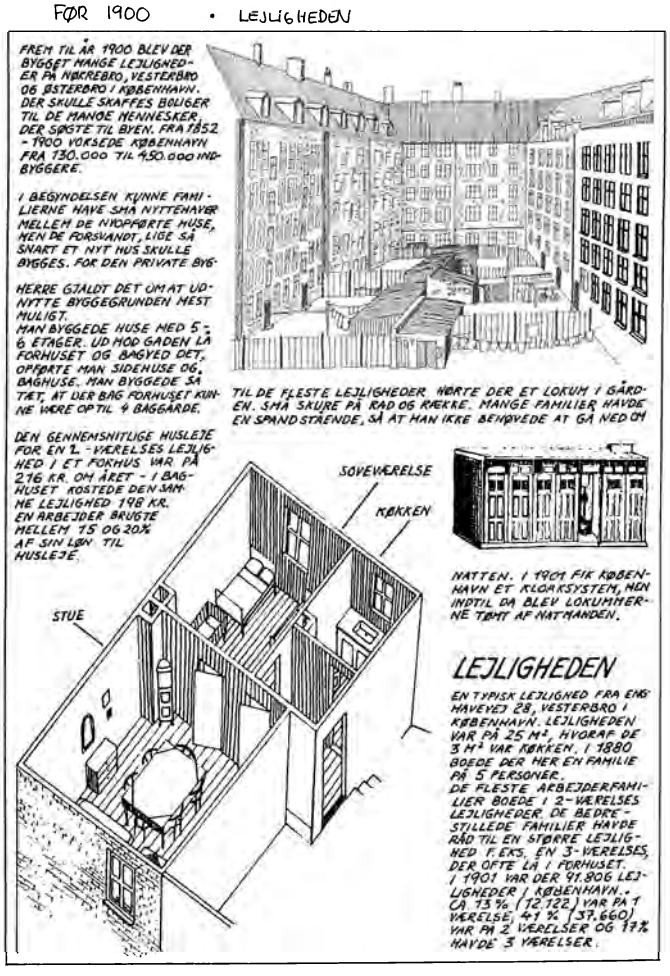

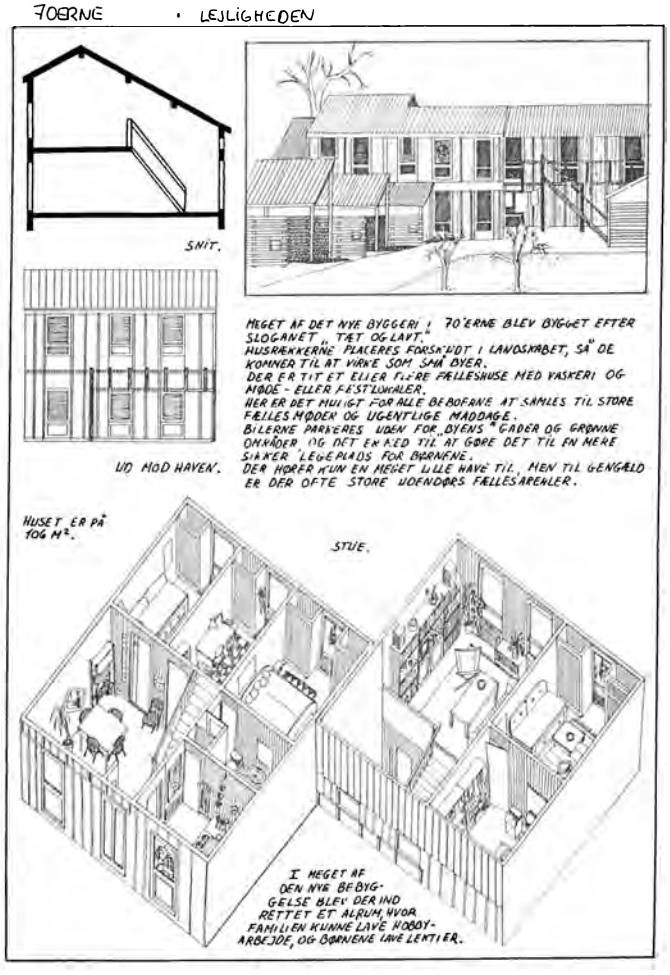

Hjemmets arbejdsprocesser 1900-1975
Hjemmets arbejdsprocesser skal ses i sammenhæng med boligens udstyr, placering og størrelse.
Oversigt fra Skoletjenesten i Brede (»far, mor og børn – glimt af familiens hverdag gennem 100 år«, 1985) giver en god tilgang til udviklingen i hjemmet og boligens muligheder. Især køkkenets udvikling fortæller meget om hjemmets arbejdsproces.

lige serviceydelser (pige i huset, havemand, håndværkere til reparation og vedligeholdelse af bolig), er der sket det, at hvor de massefabrikerede industriprodukter er faldet relativt i pris i forhold til de dyre personlige serviceydelser, så er netop disse personlige serviceydelser ved at forsvinde fra den officielle skattepligtige økonomi.

Familierne har selv overtaget en større del af det arbejde, der skal til for at klare sig i hverdagen. På samme måde er en lang række industriprodukter nu fremstillet til klargøring og færdiggørelse i hjemmet. Det gælder alt lige fra møbler til almindelige middagsretter, der begge kan købes i samlesæt.

Men denne færdiggørelsesproces kræver udstyr og maskiner i hjemmet. Frysere til opbevaring, mikrobølgeovn til opvarmning af middagsretter, boremaskiner med tilbehør til reparation og vedligeholdelse af boligen osv.

Og netop husarbejdets omfang set i sammenhæng med væksten i det registrerede lønarbejdertimetal pr. familie gør en undersøgelse af hjemmets produktion og hjemmets arbejdsprocesser til et vigtigt historisk problem. Der er absolut ikke tale om en simpel sammenhæng, hvor maskinerne har overtaget husarbejdet, nærmest tværtimod.

Lokale muligheder og forhold

Fagforeningerne som hjælpere

Ved en virksomhedsanalyse og registrering af de forskellige forhold omkring arbejdsprocessen er der en tendens til, at besøgende og udefra kommende gæster lægger vægten på de tekniske og fysiske sider ved arbejdsprocessen. Det er jo det man direkte kan se og fornemme og imponeres af, når man kun i kort tid betragter en arbejdsproces og ikke selv »arbejder« i den.

Men det er vigtigt at fastholde den menneskelige side af arbejdsprocessen. Det er trods alt mennesker, der planlægger, udvikler og kontrollerer arbejdsprocesserne, selv om de kan være nok så mekaniserede og virke teknisk imponerende.

Med udviklingen i arbejdsprocessen og lønarbejdets udbredelse organiserede arbejderne sig i fagforeninger. I Danmark er det stadig den første organiseringsbølge fra før 1900, der dominerer den bestående organisationsstruktur. Ligesom i Tyskland og England fik vi en arbejderbevægelse, der var organiseret fagligt efter uddannelse (faglærte og ufaglærte) og ikke efter branche eller arbejdsområder. Denne struktur er fastholdt af LO helt op til i dag. Historisk

er der således en række gode forklaringer på den måde, fagbevægelsen stadig fungerer på.

Det er i den industrielle produktion, at den klassiske fagbevægelse har sin baggrund. De »nye« faglærte metalarbejdere, der udsprang af det gamle smedehåndværk, blev arbejderbevægelsens ledende faglærte gruppe. Men industriproduktionen var også karakteriseret ved en omfattende arbejdsdeling og en forskel i de betingelser, som »faglærte« og »ufaglærte« arbejdere blev underlagt. Kvindelige arbejdere var næsten altid ufaglærte og selv i de produktioner, som traditionelt har været præget af ufaglært arbejdskraft som f.eks. i bryggeribranchen, fik kvinderne det ringest betalte og dårligste arbejde.

Set i forhold til elevernes arbejde med den historiske udvikling af arbejdsprocesserne giver den bestående faglige organisering meget fine muligheder for at få kontakt med mennesker, der kender til udviklingen i deres fag eller arbejdsområder. Organisationerne er »gamle«, der er ofte gammelt kildemateriale og fagforeningshistorier, som kan belyse historiske arbejdsforhold og udviklingen. Og med de mange efterlønsklubber og den fornyede historiske interesse også indenfor arbejderbevægelsen, er der i dag gode muligheder for kontakt i lokalsamfundet for en aktiv klasse.

De seneste års store historieprojekter som f.eks. SIDs »Arbejdsmandens historie i 100 år«, har netop lokal baggrund mange steder og bygger også på efterlønsklubbernes arbejde. I nogle områder som f.eks. Slagelse og Køge, har der været projekter, hvor arbejdererindringer er indsamlet og udgivet, eller hvor der er adgang til båndoptagelser og udskrifter af interviews i det lokalhistoriske arkiv.

Nationalmuseets etnologiske afdeling i Brede har en række håndværker-, industri- og arbejdererindringer, indsamlet siden 50'ernes begyndelse, og også Københavns Stadsarkiv har en række erindringer indsamlet, der belyser arbejdsforhold ligesom mange lokalarkiver indsamler og dokumenterer arbejdspladser og arbejdsliv.

De større fagforbunds lokale afdelinger (SID, Metal, Kommunalarbejderforbundet, HK) har for det meste efterlønsklubber, hvor også lokalhistorisk arbejde af og til tages op. Ofte har afdelingerne folk som gerne vil ud og fortælle en skoleklasse og læreren om deres arbejdsliv.

Få direkte kontakt med andre mennesker

I gennemgangen af de forskellige typer af arbejdsprocesser og deres historiske udvikling har jeg søgt at angive nogle af de problemer og muligheder, der ligger i at gennemføre virksomhedsbesøg og lave nutidige og historiske arbejdsprocesbeskrivelser med eleverne. Selv om mit udgangspunkt for indholdet er gymnasieelevers arbejde med stoffet, er der ingen tvivl om, at en lang række af de samme forhold også har betydning for elever på andre klassetrin.

Men når det drejer sig om forståelsen af og fortolkningen af de arbejdsprocesser, der undersøges, er det klart, at hver aldersgruppe, hver egn og hvert barn har sin egen sammenhæng, som læreren må tage sig af og finde frem til.

Lokalhistorisk er der meget stor forskel på de konkrete muligheder, som findes for at undersøge arbejdsprocesser og deres historiske udvikling og baggrund.

Bedst stillede er elever, der lever i mindre samfund, hvor håndværk, serviceerhverv og landbrug dominerer. Her er tilknytningen til egnen og arbejdet ofte af en sådan karakter, at også ældre mennesker kan fortælle om ændringer og forhold på det samme sted og i den samme produktion for år tilbage. Og her er der mulighed for at høre levende mennesker fortælle om det.

I større bysamfund er denne sammenhæng ofte svær at etablere. Når virksomheder ophører eller flytter, må de ansatte finde andet job og kontinuiteten forsvinder. Men en del større arbejdspladser med mange års varig tilknytning til en by eller egn har ofte blandt pensionerede arbejdere eller efterlønnere mennesker, der gerne vil fortælle om virksomheden før, og som måske også kan få lov til at vise rundt på virksomheden i dag. De lokale fagforeninger er som tidligere nævnt gode steder at finde mennesker, der er villige til at fortælle om tidligere tiders arbejdsliv og oplevelser.

For lærere på den enkelte skole er det vigtigt at sådanne kontakter bygges op gennem årene og udvides gennem elevernes arbejde. Selv om både landbrugsorganisationerne, fagbevægelsen og arbejdsgiverforeningerne har en skoletjeneste, der villigt prøver at hjælpe klasser og elever med at komme i kontakt med erhvervsvirksomheder og arbejdere, så er det gentagne kontakter og et stabilt samarbejde, der giver det bedste resultat for eleverne og den bedste forberedelsessituation for læreren.

I denne sammenhæng må man heller ikke glemme de tekniske museer, arbejdermuseet og de mange lokalhistoriske arkiver, hvor især billedmaterialet kan være en stor hjælp i undervisningen.

Der er nok at tage fat på for en interesseret lærer og en urolig klasse, der helst vil se skolen udefra. Det giver arbejdet med arbejdets historie fin mulighed for.

LITTERATUR:

Generelle oversigter:

Henrik Adrian og Henrik Toft Jensen: Arbejdsproces og teknologiudvikling. Samfundsfagsnyt 1985. Fremstillingen giver en teknologihistorisk oversigt og begreber til teknologianalyse. Velegnet til gymnasieelever. Udarbejdet i fællesskab mellem RUC-forsker og gymnasielærer.

Jens Müller, Arne Remmen, Per Christensen: Samfundets teknologi. Teknologiens samfund. Systime 1986. En oversigt til gymnasie- og

førsteårsstuderende, der dækker teknologiudvikling og opfattelser af teknologiens stilling i samfundet. Udarbejdet af et teknologisk forskningsmiljø på AUC.

Teknikhistorie:

En fremragende teknikhistorisk oversigt til ældre produktionsprocesser findes i *Opfindelsernes bog I-IV (4. udg.) 1923-26. Gyldendal.* For den nyere teknikhistorie findes en meget fin vesttysk serie med gode illustrationer og rimelig kort (tysk) tekst: *Kulturgeschichte der Naturwissenschaften und der Technik. Deutsches Museum München/Rowohlt Verlag Hamburg.* Der er kommet omkring ca. 20 bind i serien, der dækker både enkelt branchers udvikling, enkeltprodukters produktionsbaggrund og energiproduktionen.

Virksomhedsanalyser:

Klavs Liebing og Kaj Rasmussen: Virksomheden i samfundet – teknologi, økonomi og samfundsforhold. Samfundsfagsnyt 1985. En god og konkret introduktion til virksomhedsanalyser for gymnasieelever. Virksomhedens fysiske, sociale og økonomiske side gennemgås.

Per Christensen m.fl.: Handlemuligheder i arbejdsmiljøet. Arbejdsmiljøfondet 1987. Vejledning til tillidsfolk, sikkerhedsrepræsentanter m.v. om, hvordan man laver arbejdsprocesanalyser med henblik på at gennemdrøfte og ændre belastende arbejdsmiljøforhold. Fremstillingen er velegnet som praktisk vejledning til virksomhedsanalyser. Bogen er præget af de analysemetoder, som er udviklet i de teknisk-samfundsvidenskabelige uddannelser på RUC og AUC. Kan bruges af gymnasieelever.

Arbejdsforhold:

Sven Lindqvist m.fl.: Grav hvor du står. Håndbog i at udforske et arbejde. Forlaget SOC 1982. En metodisk håndbog til arbejdets lokalhistorie. Med afsnit om forskellige metoder (interview, brug af arkiver, af håndbøger m.v.). Bruger cementindustrien/F. L. Smidth som eksempel bogen igennem.

Mennesket og maskinen. Nationalmuseet 1980. Artikelsamling fra en af Bredeudstillingerne, der handler om industrialiseringen af Danmark. Artiklerne kan læses af gymnasieelever.

Arbejdsmandens historie i 100 år bd. 1-5. SID/Fremad 1982-87. En velillustreret og brancheopdelt fremstilling af arbejdets historie i Danmark set fra SIDs medlemmers beretninger og billeder. Skrevet af historikere og etnologer. Kan bruges i folkeskolens ældste klasser og i gymnasiet/HF.

Husarbejdet:

Tarja Cronberg: Teorier om teknologi og hverdagsliv. Nyt fra samfundsvidenskaberne 1986. Teoretiske og begrebsmæssige overvejelser om sammenhængen mellem teknologi og hverdagsliv. Der opstilles en model for samspillet mellem teknologi og hverdagsliv.

Tarja Cronberg: Det teknologiske spillerum i hverdagen. Nyt fra samfundsvidenskaberne 1987. En beskrivelse af hvordan telefonen, vaskemaskinen og bilen har påvirket hverdagslivet, og en modelteoretisk analyse heraf. De tre beskrivelser er ligetil at læse for gymnasieelever og giver et fint historisk stof til belysning af forholdene.

Arbejdererindringer:

Carl Erik Andresen, Jørgen Burchardt og Flemming Mikkelsen: Arbejdererindringer. Metode-kildekritik-indsamling-benyttelse. Århus 1979. Giver en introduktion til arbejdet med arbejdererindringer og indeholder en samlet oversigt over danske trykte erindringer, hvoraf mange kan bruges i undervisningen.

Jørgen Burchardt (red.): Vi lærte at arbejde. Arbejdererindringer 2. Arbejderklassens lokalhistorie. SOC 1981. Resultater fra Køgeundersøgelsen fremlagt, så især Codanfabrikkens udvikling står centralt i fremstillingerne. Et resultat, der viser arbejdererindringernes spændende indhold til belysning af arbejdsprocessens udvikling.

Virksomhedsanalyse

Af Henrik Adrian

En lang række virksomheder, der fremstiller enkeltprodukter, er *gode og overskuelige besøgsmål.* Bryggeri, frakkefabrik, mejeri, slagteri, cementfabrik, betonelementfabrik, er sådanne eksempler. Enkelte dele af arbejdsprocessen kan af eleverne fremhæves og beskrives for sig mere udførligt og dermed give dem en dybere forståelse af processen.

Mange forhold kan registreres og inddrages. Man kan registrere:

1) produktionens rumlige fordeling, 2) produktionsflow'et, 3) materialebalancen i flow'et, 4) arbejdsfunktioner, 5) arbejdskraftens forhold og 6) eventuelle særlige forhold (arbejdsmiljø, problemer i produktionen).

Fra et cementstøberi ses en række eksempler, der kan forklare de forskellige typer af registreringer.

Den rumlige beskrivelse

Den rumlige beskrivelse giver mulighed for senere at sammenligne med andre produktioner og deres krav til bygninger og placering. Historisk set er det jo ofte sådan, at gamle bygninger og engang fastlagte lokaliseringer opretholdes og kan forklare, hvorfor et område ser ud som det gør rent fysisk. Især et forhold er ofte afgørende i denne sammenhæng. Den *kraftkilde,* der anvendes i produktionen har stor betydning for bygningers og anlægs udformning. Brugen af *damp- og vandkraft* stiller hver sine krav til mulige geografiske placeringer, men stiller fælles krav til, at transmission af energi sker gennem aksler og drivremme. Det betyder, at produktionsanlægget opbygges omkring de centrale kraftmaskiner (vandhjul/dampmaskine), og at der bliver tale om den klassiske fabriksbygning, med fleretagers bygninger og produktionshaller.

Brugen af *elektromotoren* som kraftmaskine ændrer på dette forhold. Det er muligt at prioritere den interne transport højere og tillade bygningerne at være i et plan dækkende de enkelte produktionslinjer. Og vi får etplanshallerne, der er modulopbyggede, og som kan indrettes til mange forskellige typer af industriel produktion. Den rumlige beskrivelse af

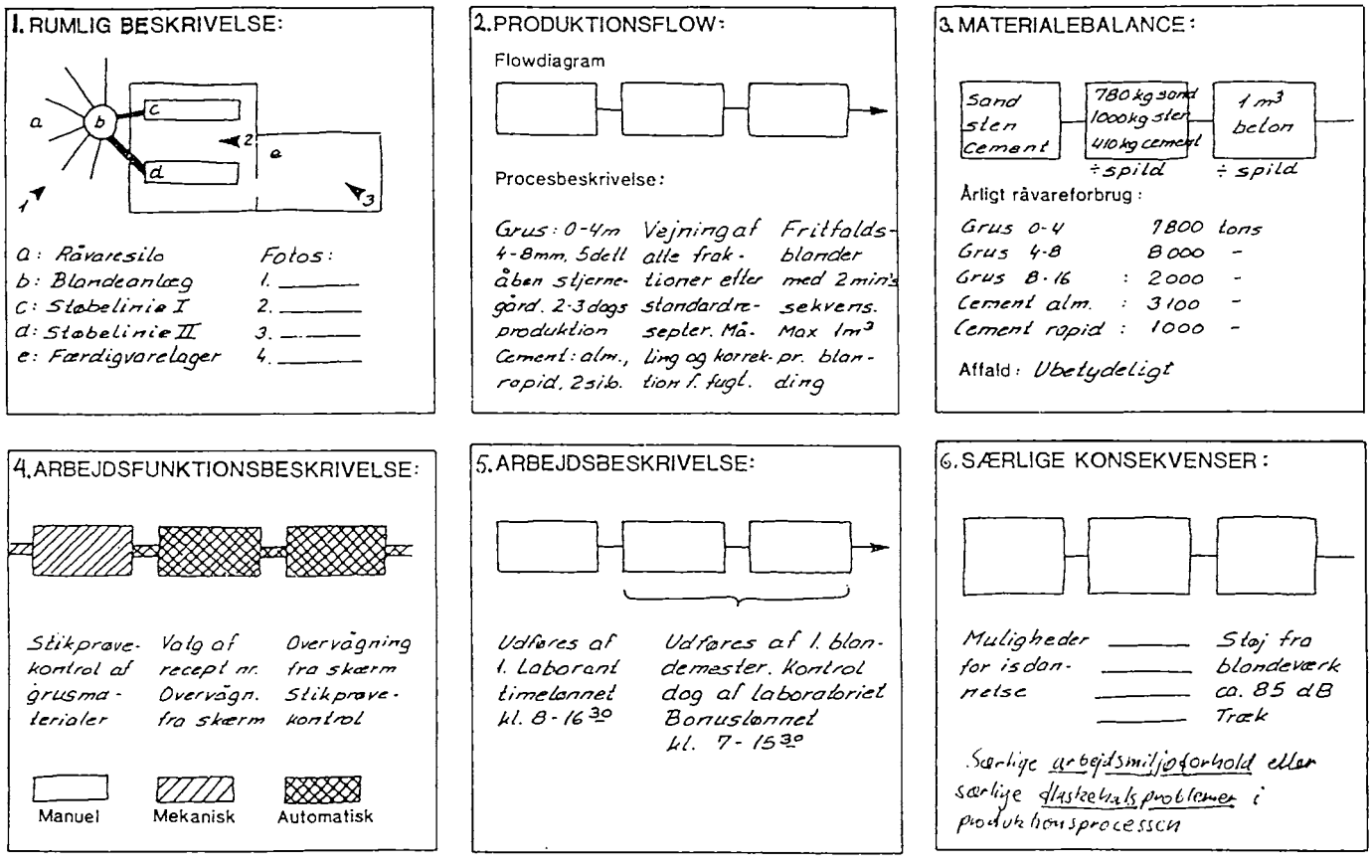

Eksempler på registreringer ved virksomhedsbesøg (1-4). (Kilde: TEK-SAM Grundkursus bind 1: Den industrielle produktions udvikling. Materialesamling til TEK-SAM uddannelsen. Roskilde Universitetcenter 1986).

produktionen kan således være et godt udgangspunkt for at forklare ændringer og forhold omkring mere generelle træk af teknologiudviklingen.

Der er et stort kildemateriale, der belyser tidligere produktioners rumlige forhold. I forbindelse med forskningsprojektet »Industrialismens bygninger og boliger« er mange virksomheder, der fungerede i 1935, blevet undersøgt og registreret med grundplan, billeder m.v. Materialet findes hos Nationalmuseets afd. i Brede, men også tidsskriftet »Fabrik og bolig« indeholder mange virksomhedsbeskrivelser, der kan bruges direkte i undervisningen.

Produktionsflow

Det kan være svært at beskrive en produktion og dens sammenhænge. På større virksomheder må man nøjes med at finde frem til, hvad de enkelte afdelinger udfører af produktion, eller følge et bestemt produkts vej gennem virksomheden. Måske er det kun muligt at se på en enkelt produktionslinje og følge en del af denne. På nogle virksomheder med produktion af mange produkter eller på virksomheder, hvor sæson- og dyrkningsperiode betyder meget, kan det være svært at forstå, hvad der sker på andre tider af året end lige netop den periode, hvor virksomheden besøges. Men oftest er det muligt gennem snak med personalet og gennem en rundvisning i de tomme og ubrugte anlæg og maskiner at få en forståelse af sammenhængene i produktionsprocessen.

Når man prøver at registrere strømmen af arbejdsgenstande (produktionsflow'et), der bearbejdes, er der en række forhold, som det er vigtigt at se efter. Der kan i produktionen være forskellige *flaskehalsproblemer,* som kan iagttages, eller som medarbejderne kan fortælle om.

Det kan være nødvendigt at have kendskab til de enkelte delprocessers kapacitet og de problemer, der opstår, når produktionsanlægget kører for fuld kraft. En simpel registrering af kapacitet og produktivitet (produktion pr. tidsenhed) ved forskellige arbejdsstationer kan give materiale til videre analyse og overvejelser.

Nogle flaskehalsproblemer er løst, enten ved at flere parallelle produktionslinjer er opbygget, eller ved at der er foretaget teknologiændringer, og nye maskiner og nyt udstyr er sat ind i produktionslinjen. Også i denne sammenhæng er det muligt at fremdrage mere generelle træk ved teknologiudviklingen. Arbejdsprocesser, der tidligere har været skarpt arbejdsdelte, og hvor hver arbejder har haft særlige funktioner, mekaniseres, hvis det kan betale sig. For nogle produktioners vedkommende ændres hele processen gennem udvikling af nye maskinsystemer, gennem brug af nye råvarer, der er lettere at bearbejde, og nogle arbejdsfunktioner forsvinder, mens andre kommer til.

Registrering af produktionsflow'et skulle gerne give en oversigt over de delprocesser, den pågældende produktion er opbygget af. Man kan således tage sit udgangspunkt i de måder, arbejdsgenstandene påvirkes på i løbet af produktionsprocessen.

Materialebalancen i flow'et

Det kan være en stor støtte i opbygning af sin forståelse af sammenhængene i produktionen at se på omfanget af de mængder materiale, der i en bestemt tidsperiode går gennem anlægget. På samme måde kan man prøve at undersøge hvilke blandings- og reaktionsprocesser, der foregår i produktionen. Dette kræver dog ofte et vist kendskab til bestemte naturvidenskabelige teorier og sammenhænge.

Arbejdsfunktionsbeskrivelse

Det kan ikke lade sig gøre at lave arbejdsfunktionsbeskrivelser af hele produktionen på større virksomheder, men en mindre delproces kan vælges ud. Og her er det vigtigt, at læreren vælger de rigtige processer ud til bearbejdning og iagttagelse.

TH.WESSEL & VETT'S FABRIKKER I LANDSKRONAGADE 1890

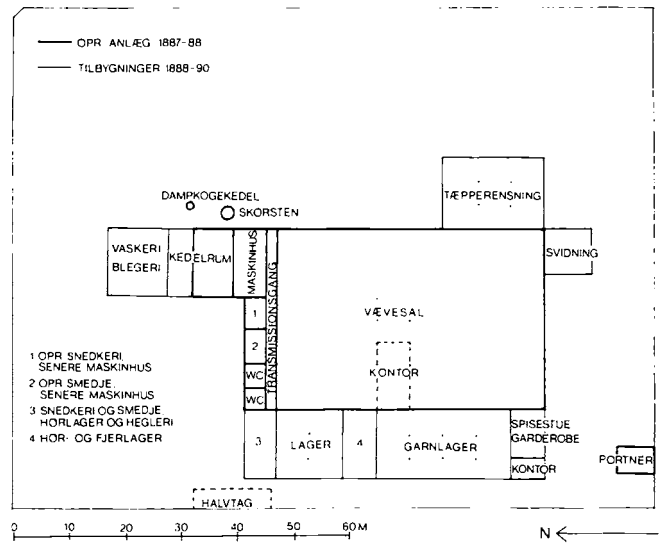

Rekonstruktion på grundlag af Bygningskommissionens arkiv.

A/S TH.WESSEL & VETT'S FABRIKKER UDVIDELSER 1890-1955.

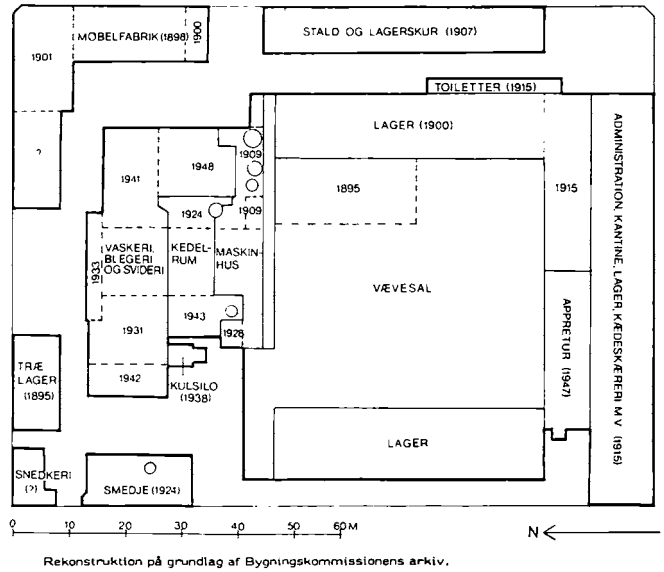

Rekonstruktion på grundlag af Bygningskommissionens arkiv.

Wessel & Vetts fabrikker, Landskronagade 1890-1955.
Kilde: Industrialismens bygninger og boliger nr. 2, 1975, s. 20-23.

Arbejdsfunktionsbeskrivelsen fortæller, hvad arbejdskraften foretager sig med de arbejdsmidler, der står til rådighed, og som påvirker arbejdsgenstandene (råvarer, halvfabrikata). En arbejdsproces kan opdeles i en række delprocesser, hvor der ved hver *arbejdsstation* foretages indgreb, kontrol, regulering m.v. af de arbejdsmidler, der bearbejder arbejdsgenstandene.

At beskrive forholdet mellem menneske-maskine-produkt i den enkelte del af produktionsprocessen er således denne registrerings formål.

Arbejdskraftens forhold

I tilknytning til analysen af arbejdsfunktionerne vil det være naturligt at se på de betingelser og forhold, arbejdskraften er underlagt. Man kan f.eks. se på de lønmæssige forhold. Der kan være tale om akkordarbejde, timelønsarbejde eller en blanding af de to former. Det er i de fleste arbejdsprocesser klart, at der er sammenhæng mellem arbejdsfunktion og lønsystem. En undersøgelse af de konkrete sammenhænge vil vise, hvordan sammenhængen er, og det er muligt at spørge ledelse og tillidsmand om forklaringer på disse sammenhænge.

På samme måde er det muligt at se sammenhængen mellem kvalifikationskrav til at udfylde bestemte arbejdsfunktioner og så medarbejdernes uddannelsesbaggrund og faglige tilhørsforhold.

I virksomheden er der tale om at flere sociale relationer spiller ind i arbejdsprocessen. På den ene side står ledelsen med dens krav om effektivitet og produktivitet. På den anden side er der arbejdernes behov for at overleve som lønarbejder uden at blive slidt op for tidligt.

Man kan således undersøge ledelsesstrategien i en virksomhed. På hvilke måder prøver ledelsen at få medarbejderne interesseret i produktionen og i øget produktivitet? Er der tale om en hierarkisk-arbejdsdelt ledelsesform, hvor kontrol, arbejdsdeling og præcis funktionsdeling karakteriserer virksomheden?

Eller er der tale om en mere gruppeorganiseret ledelsesform, hvor medarbejderne i højere grad selv eller i fællesskab med hinanden planlægger og gennemfører produktionen ud fra de overordnede rammer, ledelsen fastlægger?

Også på arbejdersiden kan disse forhold undersøges. Ofte er der skarpe faggrænser mellem det arbejde, der er faglært, og det der er ufaglært. Mands- og kvindearbejde kan svare til bestemte arbejdsfunktioner og lønformer og dermed være med til at fastholde ledelsens kontrol med arbejderne og gøre det vanskeligt for arbejderne (og deres organisationer) indbyrdes at være enige.

Enhver virksomhed har sit bestemte sociale miljø, sin »virksomhedskultur«, som ledelsen er begyndt at kalde det. Også disse forhold kan indgå i en analyse, men det er langt sværere at få sikre og dækkende oplysninger om disse forhold for en udenforstående, der kun i kort tid har mulighed for at besøge virksomheden. Længerevarende praktikperioder og et bedre kendskab til den enkelte virksomhed er forudsætningen for at kunne tage disse forhold op i undervisningen.

Særlige forhold

Under rundtur og samtaler er det muligt at høre om særlige produktionsmæssige forhold eller arbejdsmiljøproblemer, der knytter sig til de enkelte dele af produktionsprocessen. Ofte fremgår det direkte af egne iagttagelser og oplevelser. Støj, støv og mere voldsomme varme- og kuldepåvirkninger mærkes. Mens de mere indirekte påvirkninger som stress og det psykiske arbejdsmiljø må opfanges gennem samtaler og interviews.

På samme måde er der mulighed for at iagttage problemer i selve produktionsprocessen. Det kan være ophobning af arbejdsgenstande ved bestemte arbejdsfunktioner. Det kan være monterings- og finishproblemer, der kræver omfattende brug af arbejdskraft, det kan være problemer med at holde kvalitet eller mængder.

Teknologiudviklingen

I nogle virksomheder er det muligt at få undersøgt, hvordan processerne tidligere forløb, og hvilke arbejdsopgaver arbejdskraften løste, inden ny teknik og og nye arbejdsfunktioner opstod.

Og en sammenligning med før og nu åbner for en analyse og vurdering af, hvad det er for forhold, der driver teknologiudvikling og arbejdsprocesændringer igennem. Men forudsætningen for at kunne give eleverne en sådan forståelse er, at de konkrete arbejdsprocesser er registreret og beskrevet.

LITTERATUR:

Per Christensen m.fl.: Handlemuligheder i arbejdsmiljøet. Arbejdsmiljøet 1987. Giver en lang række redskaber til konkrete registreringer af forskellige dele af en virksomheds forhold.

Velkommen på arkiver og museer

Af Grete Rung og Jørgen Dieckmann Rasmussen

»At være lærer må bare være sagen. Tænk, kun at arbejde nogle og tyve timer ugentligt og så have syv ugers sommerferie, en uges efterårsferie, to ugers juleferie, 10 dages påskeferie m.m.! Sådan et job må være behageligt«.

En udtalelse som denne høres ofte, og mange vil umiddelbart være enige i den. Undtagen lærerne. Den nærmest mytiske beskrivelse af jobbet svarer ikke til deres opfattelse af virkeligheden, for der er ikke et ord om forberedelse, kurser, planlægningsarbejde, problemer med ledelsen, med eleverne osv. Det er sider af lærerjobbet, som personer uden for branchen enten ikke kan forstå og/eller har umiddelbar mulighed for at sætte sig ind i.

Lærerjobbet er imidlertid ikke ene om at have ukendte »bagsider« eller at være omgivet af myter og fordomme. Arkiv- og museumsansatte kender også fænomenet. Man møder det ikke blot hos dem, der aldrig kunne drømme om at sætte deres ben på institutionerne. Man kan også møde det hos gæster, der kommer hyppigere. At forstå helheden i andres arbejde er ganske enkelt meget svært.

At man i arkiver og på museer sidder i gamle støvede sager til op over begge ører, er en gammel traver. At det må være en sand lykke at være ansat på en arbejdsplads uden produktionsræs og hvor man selv vælger de områder at arbejde med, man finder udfordrende og spændende, er en anden gammel myte, som lever i bedste velgående.

At arbejde inden for arkiv- og museumsbranchen er morsomt og kreativt udfordrende. Men det er ikke problemfrit, for arkiver og museer er også ganske almindelige arbejdspladser som en bank, en forretning, et kontor, en skole osv. med alt, hvad det

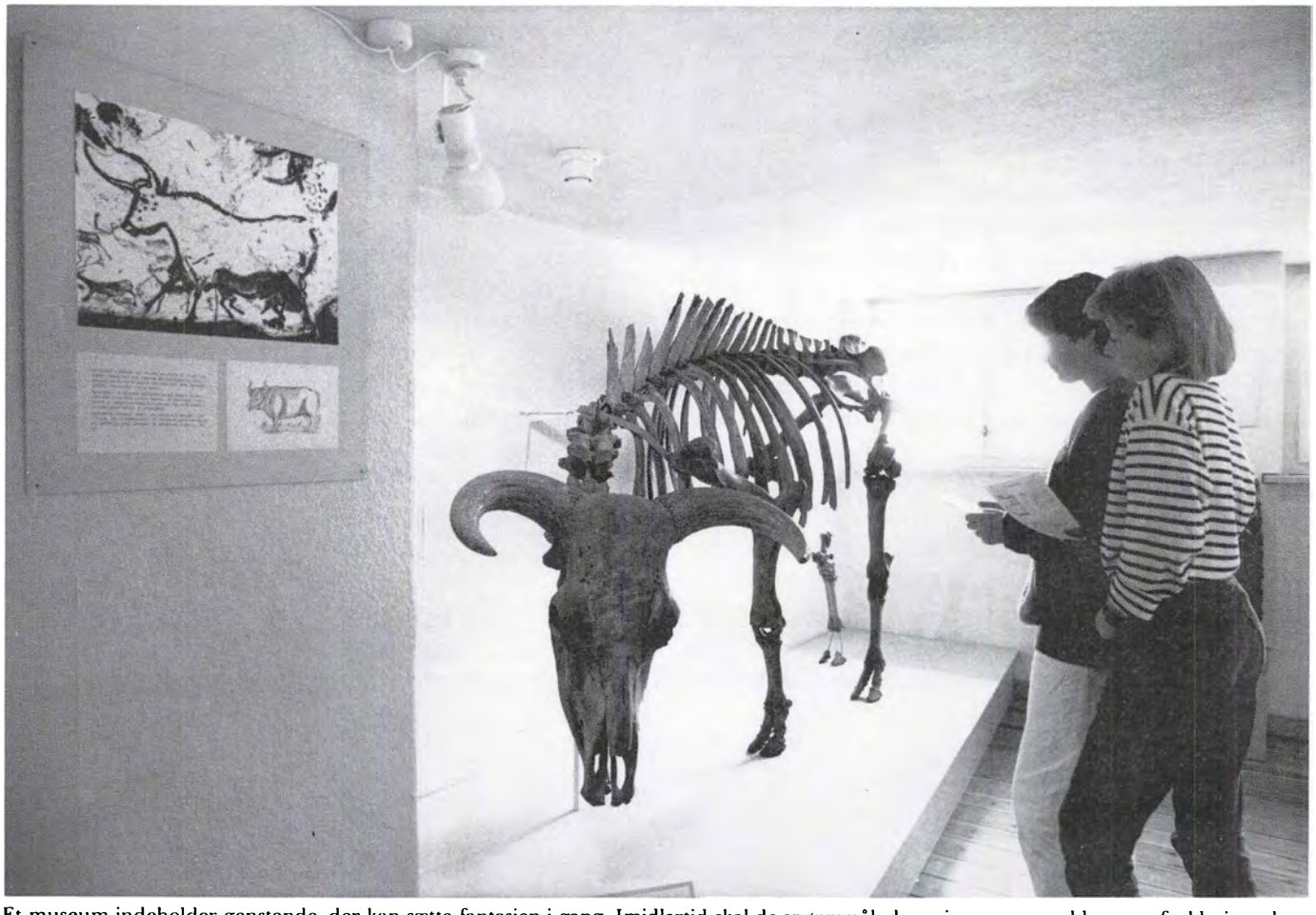

Et museum indeholder genstande, der kan sætte fantasien i gang. Imidlertid skal de spørgsmål, der rejses, som regel have en forklaring, der tager udgangspunkt i helt andre forhold end dem, vi umiddelbart er vant til fra vores egen hverdag.
Foto Flemming Rasmussen, Roskilde Museum.

Et arkiv er et mysterium for mange. Overraskende er det derfor ved det første besøg at konstatere, at et arkiv på mange måder ligner læsesalen på et bibliotek: blot er ikke alle materialer bøger, ligesom emballeringen er anderledes. Kravet til arbejdsro er imidlertid større end på biblioteket, og i magasiner og depotrum, hvor publikum normalt ikke har adgang, er forskellene mellem arkiver og biblioteker tydelige. Foto i Esbjerg Byhistoriske Arkiv.

indebærer. Arkiver og museer har – som andre arbejdspladser – mindre interessante arbejdsområder. Man har endvidere mange arbejdsopgaver, som ikke er direkte synlige for publikum, men som er en absolut nødvendighed for institutionen – og for publikums og andres senere brug af materialer og genstande! Og endelig: man har som regel også en arbejdsdag, der afvikles efter en kalender fyldt med forskellige aftaler/frister, der ofte strækker sig ud over normal arbejdstid. At være klar over dette og indrette sig derefter er de første skridt på vejen mod et frugtbart samarbejde mellem bruger og arkiv/museum.

Vi kender alle situationen fra biblioteket, hvor vi som lånere irriteres over ventetiden på mindst tre måneder for at kunne komme til at låne den roman, der den foregående dag fik positiv omtale i avisen. Har man kendskab til bibliotekernes »baglandsarbejde«, vil man have en anden indstilling til situationen.

Lidt på samme måde har arkiver og museer det med deres brugere, som gerne vil bruge vore institutioner, men ikke vil vide, hvordan de fungerer.

For nogle år siden var det almindeligt, at arkiver og museer satsede på at have et rigt udbud af færdige undervisningsmaterialer at tilbyde lærerne. Det er man imidlertid på vej væk fra, bl.a. fordi en ændret og mere omfattende brug af institutionerne ikke levner tid til udarbejdelse af færdigt undervisningsmateriale, men også fordi synet på formidling af samlingerne har ændret sig. »Hold-kæft-papirerne« og den kulturhistoriske jagt på et resultat, de er udtryk for, er med det stive historiesyns afskaffelse erstattet af en anden og mere fleksibel brug af de kulturhistoriske institutioner, deres samlinger og personale. Færdige tilbud som udstillinger vil der naturligvis altid være, men i undervisningssammenhæng vil arkiver og museer nok snarere blive brugt som »værktøjskasser«, hvor brugeren selv bestemmer, hvilke »redskaber« der skal tages frem.

Denne form for brug er imidlertid gensidigt forpligtende og bærer kun frugt ved et tæt samarbejde mellem alle implicerede. På arkiver og museer ved vi ikke, om det var de knubs, Brian havde pådraget sig i slagsmålet med Kim, Johnnys mor, som var foruroliget over sønnens venner, eller en snakkesalig kollega på lærerværelset, der forårsagede, at arkivet eller museet ikke blev tilstrækkeligt forhåndsorienteret in-

den det aftalte klassebesøg. Men det er utilfredsstillende arbejdsvilkår, og det påvirker desværre også let udbyttet af besøget.

På samme måde kræver den fleksible, mere kreative anvendelse af arkiv og museum i undervisningen en forståelse fra brugerne af kulturhistorien for institutionernes rammer og arbejde.

I dette kapitel vil vi forsøge at give en indføring i arkivers og museers baggrund og arbejde som en grundlæggende viden for den, der ønsker at bruge institutionerne i undervisningen. Til slut vil vi også give en anvisning på, hvordan læreren kan gå frem i det tilfælde, og hvor langt man kan nå i samarbejde med sin »arkiv-eller museumsrådgiver«.

Arkiv- og museumsstruktur

Med opprioriteringen af lokalhistorien og nye pædagogiske ideer i øvrigt, med øget vægt lagt på undervisning uden for skolen og på grundlag af utraditionelle undervisningsmaterialer, er arkiver og museer to af flere nærliggende samarbejdspartnere. Begge typer institutioner er inden for en rimelig radius fra skolen – ikke mindst på arkivområdet, idet der findes mindst ét lokalhistorisk arkiv i hver kommune.

En genstands vej fra fundsted til museets udstilling kan være lang og dyr, hvad arkæologiske udgravninger er eksempler på. Ikke alt, der findes, kan udstilles, men et udvalg skal bevares af hensyn til forskningen. Foto Flemming Rasmussen, Roskilde Museum.

Der findes imidlertid ingen lov om lokalhistorisk arkivdrift. På arkivområdet findes der kun en lov om statslige arkiver med en indbygget bevarings- og afleveringspligt for statens samt statsinstitutioners og -embeders arkivalier. Om arkivernes alment kulturelle arbejde findes der endnu ingen lov som på museumsområdet, men i praksis arbejder de lokalhistoriske arkiver nogenlunde ud fra de samme intentioner som museerne. Bl.a. foretager både arkiver og museer »samtidsdokumentation«, dvs. indsamling af oplysninger og materiale om vores egen tid.

Museumsarbejdet er efter den gældende lovgivning meget åbent. Ifølge museumsloven skal museerne gennem indsamling, bevaring, forskning og formidling virke for sikringen af Danmarks kulturarv og stille samlingerne til rådighed for offentligheden og forskningen.

Arkivers og museers arbejdsopgaver er mange. Formidlingsarbejdet er blot »toppen af isbjerget«, og det kan kun foregå med baggrund i andre opgaver, som også skal varetages, nemlig indsamling, registrering, bevaring og forskning. Og bare denne ene opgave, formidlingen, har et bredt indhold og foregår i en lang række sammenhænge. Under formidling hører blandt andet udstillingsarbejde, forberedelse af publikationer og udarbejdelse af undervisningsvejledninger. Men det er også formidlingsarbejde at holde foredrag for eller på anden måde indgå i samarbejde med lokale beboere, kommuner, foreninger, specialinteresserede, private, fagfolk og ikke mindst skoler og lignende institutioner. Alt i alt er skolernes brug af arkiver og museer blot en brik i et større puslespil, men den er afgjort en af de vigtigste, for eleverne er jo fremtidens brugere af og besøgende på institutionerne.

Til arbejdsopgavernes mængde og sammensathed kommer så yderligere det geografiske arbejds- og dækningsområde. Et lokalmuseum dækker og betjener ofte et geografisk område, der omfatter flere kommuner, ja op til et halvt amt eller mere.

For at forstå, hvorfor billedet af samlingerne på henholdsvis arkiver og museer ikke er så entydigt, som man måske umiddelbart skulle tro, skal strukturerne kort ridses op.

Arkivverdenen, som brugeren møder den, består af statslige arkivinstitutioner som Rigsarkiv, landsarkiver og Erhvervsarkivet, stads- og kommunearkiver, lokalhistoriske arkiver og Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv. Nogle lokalhistoriske arkiver hører under bibliotekerne, andre under det lokale museum, andre igen er selvstændige institutioner eller foreningsdrevne. Nogle har lønnet arbejdskraft tilknyttet og råder over et forholdsvis stort budget, andre drives af frivillig arbejdskraft og har kun medlemskontingentet og beskedne, midlertidige tilskud til driften.

Inden for de kulturhistoriske museer har man

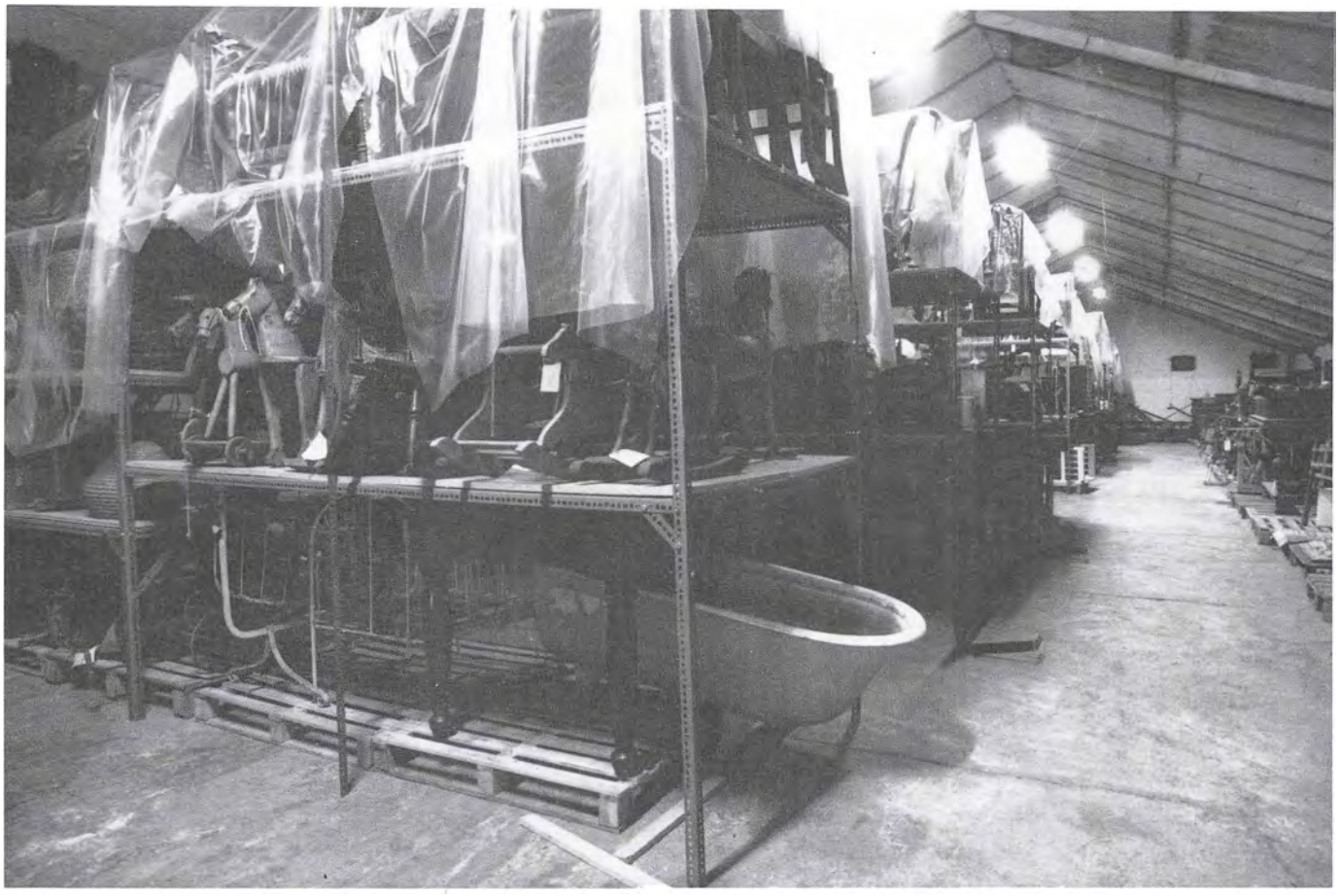

»Bag kulisserne« findes arkivernes og museernes samlinger, og arbejdet her er som regel ikke synligt for almindeligt publikum. Foto Flemming Rasmussen, Roskilde Museum.

statslige museer, statsanerkendte special- og lokalmuseer, samt specialsamlinger af både privat og offentlig art.

At give en detaljeret beskrivelse af hele dette system med dets forskelle og ligheder vil tage mere plads, end der er her, så særligt interesserede henvises til litteraturen herom. Derimod kan det være på sin plads at forklare samlingernes indhold generelt ved at vise, hvordan de er blevet til, så brugerne møder med realistiske forventninger.

Arkivernes historie

Arkiver og museer er væsensforskellige i deres udspring. Arkivoprettelse og -dannelse var i starten fortrinsvis et konge- og statsmagtsanliggende. Tilskyndelsen var behovet for at kunne dokumentere sine retskrav og aftaler i forhold til borgerne eller til andre stater. I forvaltningsmæssig henseende skulle der også helst træffes ensartede afgørelser: »kongen må ikke give brev imod (dvs.: der strider imod) brev«, som det hed. De statslige arkivinstitutioners historie går derfor forholdsvis langt tilbage. Rigsarkivet dateres normalt til 1582, hvor centraladministrationens arkiver blev samlet på Københavns Slot. Baggrunden for oprettelsen var altså administrative og juridiske hensyn.

Arkivet var i de første ca. 260 år af sin levetid ikke tilgængeligt for offentligheden. Men med det politiske tøbrud i 1848 blev det åbnet for publikum, og brugen af arkivalierne til forskning begyndte så småt. Det forskningsmæssige gennembrud kom dog først under den første rigsarkivar A. D. Jørgensen (1840-97) og med arkivloven af 1889, hvorved der oprettedes et rigsarkiv bestående af et hovedarkiv i København og tre landsarkiver i henholdsvis København, Odense og Viborg. Efter genforeningen blev der i 1931 oprettet yderligere et landsarkiv i Aabenraa.

Forskning blev hurtigt et væsentligt element i de statslige arkivers virksomhed, men den centrale arbejdsopgave var og er stadig forpligtelsen over for statsadministrationen og dens behov. Ressourcerne til et bredere, alment kulturelt arbejde er begrænsede.

Det statslige arkivvæsens forpligtelser for bevaring dækker hovedsagelig arkivalier af statslig oprindelse. Men man har dog også modtaget både større og mindre ikke-statslige arkiver, hvis de er anset for at være væsentlige i historisk henseende, hvis de har haft en almen interesse, og/eller hvis ingen andre har villet eller kunnet påtage sig bevaringen. Rigsarkivet har således en selvstændig afdeling for privat-arkiver (4. afdeling), hvor der arbejdes med systematisk indsamling af arkivalier af privat oprindelse. Erhvervsarkiver findes kun i beskedent tal i Rigsarkivet og landsarkiverne, da Erhvervsarkivet i Århus (oprettet i 1948) varetager indsamlingen af disse.

Ved siden af de statslige arkiver er der skudt andre

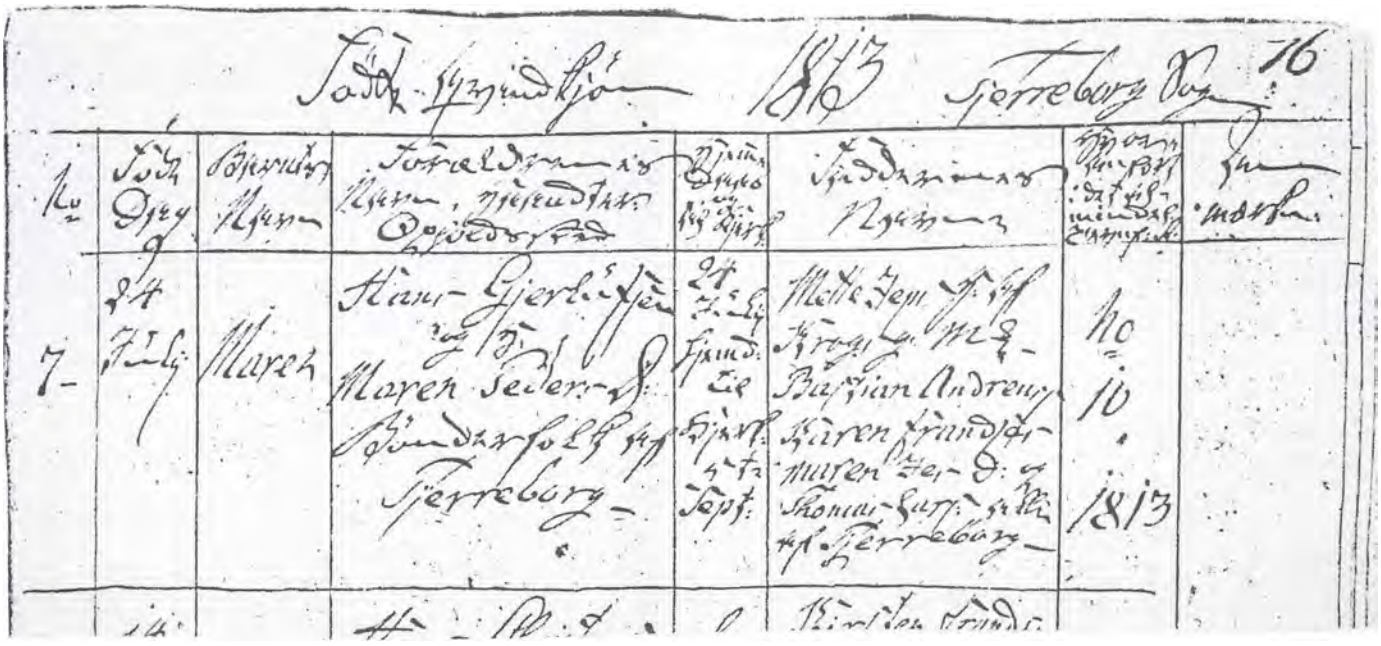

Kirkebøger findes tilbage fra 1600-årene, dog ikke komplet for alle sogne. Kirkebøgerne blev bl.a. indført for at holde styr på slægtsskaber og andre familieforhold. Den gotiske håndskrift, der blev undervist i indtil 1875, kan gøre ældre arkivalier vanskeligt tilgængelige. Som regel er kirkebøger og folketællingslister dog forholdsvis nemme at læse.
Udsnit af C 563-2 Sneum kirkebog 1813-31 i Landsarkivet for Nørrejylland, kopi i Esbjerg Byhistoriske Arkiv.

arkivinstitutioner op. Københavns Stadsarkiv har rødder tilbage til 1563. ABA (Arbejderbevægelsens Arkiv og Bibliotek) blev oprettet i 1909, og i 1937 oprettede provisor Hans Brandt i Fåborg det Byhistoriske Arkiv, som blev model for de ca. 380 lokalhistoriske arkiver, der i dag findes spredt over hele landet med mindst et arkiv i hver kommune. De lokalhistoriske arkiver har ikke baggrund i nogen lov, og deres virksomhed er ikke lovreguleret. Arbejdsområdet var oprindelig et overset felt i bevaringen af en del af kulturarven, materiale af især privat oprindelse, som andre bevaringsinstitutioner med undtagelse af nogle enkelte museer og biblioteker ikke havde øje for værdien af og/eller havde ressourcer til at sikre. I dag er der imidlertid en almen erkendelse af materialets betydning til belysning af lokalsamfundenes udvikling og historie, og også i forskningsmæssig henseende påkalder det sig interesse.

De lokalhistoriske arkiver indsamler arkivalier, billeder, billed- og lydoptagelser, trykt materiale og andre data af ikke-statslig oprindelse med tilknytning til lokalområdets borgere, foreninger, virksomheder og institutioner gennem tiderne. Materialet kan bruges af publikum efter de gældende regler for tilgængelighed. Det indebærer for tiden, at originale arkivalier skal være mindst 50 år gamle, før de er tilgængelige, og særligt »følsomt« materiale (f.eks. arkivalier med personoplysninger) skal være 80 eller 100 år gamle for umiddelbart at kunne benyttes.

Samlingerne udbygges løbende gennem afleveringer samt arkivernes eget indsamlings- og dokumentationsarbejde. Ud over lokalt materiale har mange lokalhistoriske arkiver købt mikrofilm eller fotokopier af kildemateriale i Rigsarkivet eller landsarkiverne fra deres lokalområder, f.eks. folketællingslister, kirkebøger, skøde- og panteprotokoller, skifteprotokoller m.m. Endvidere kan mange arkiver låne fra de statslige arkiver, ligesom de også kan låne fra andre lokalhistoriske arkiver. Alt i alt for at kunne opfylde et af hovedformålene bag virksomheden: at kunne stille så bred en samling af materialer om lokalområdet til rådighed som muligt, så gæsterne kan bruge arkivet som et »værksted« og arkivets samlinger som en »værktøjskasse« i deres eget arbejde.

Færdige tilbud som f.eks. udstillinger findes kun i få arkiver og vil i givet fald have planchekarakter. En del arkiver vil imidlertid kunne medvirke ved alment oplysende arbejde som f.eks. foredrag.

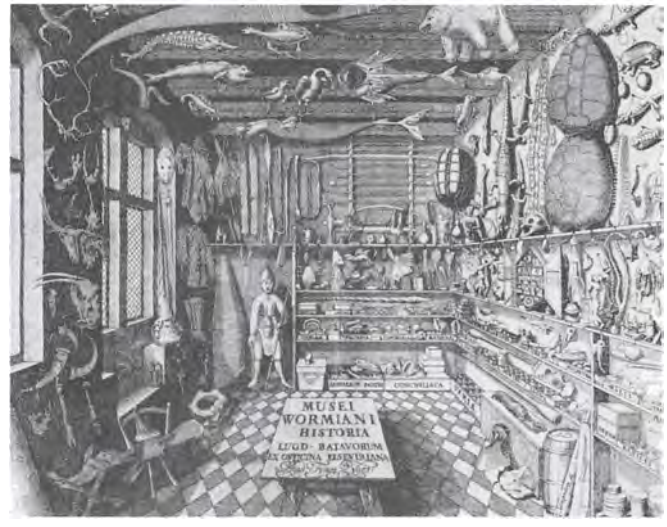

Ole Worms Museum, som det præsenteredes på forsiden af kataloget Museum Wormianum i 1655.

Museernes historie

Forløberne for museerne var de kunstkamre, som konger og fyrster anlagde i 1500- og 1600-tallet. Overklassen samlede på, hvad der var nyt og anderledes, kostbart og kunstfærdigt: sjældenhederne – de såkaldte rariteter, og det var udelukkende forbeholdt de få at se dem.

Udviklingen gik fra det kuriøse til det systematiske, hvor oplysningstiden i 1700-tallet satte sit præg. Den afløstes af romantikken i 1800-tallet, hvor man blev opmærksom på, at det ikke alene var den antikke kultur i Rom og Grækenland, der var interessant, men at også den nordiske kultur havde kvaliteter. I den atmosfære blev dansk arkæologi grundlagt og bl.a. Det kgl. Oldnordiske Museum i København stiftet omkring 1820. Dette museum var fra begyndelsen åbent for alle uanset rang og stand. Formålet var at opdrage folket til nationalfølelse.

Det samme var også nogle af tankerne bag oprettelsen af de første provinsmuseer i midten af 1800-tallet: stiftsmuseerne. De blev især bakket op af det liberale borgerskab, og derfor kom museerne til at indeholde vidnesbyrd om borgerskabets betydning for landets kultur.

En ny type museer fulgte i tiden fra 1880'erne og frem til 1. verdenskrig. Landbefolkningen havde fået voksende politisk betydning, og der opstod hjemstavnsmuseer (også kaldet folkemuseer).

Med industrialiseringen kom der en ny befolkningsgruppe i byerne: arbejderne. De var knyttet til industrialiseringsprocessen og dermed til vækstsamfundet. De havde ikke overskud til at beskæftige sig med fortiden, og ingen andre interesserede sig for deres kultur. Derfor satte de ikke deres spor på museerne.

Museerne har været institutioner, som var veltilpasset den epoke, der kan kaldes andelstiden. Ligesom en række af den tids institutioner blev rokket i 1960'ernes opbrud, fremkom der også inden for museerne et stærkere samfundspolitisk engagement. Et af resultaterne var Nationalmuseets Brede-udstillinger.

Noget af det nye inden for museerne i slutningen af 1800-tallet hang nøje sammen med et af tidens karakteristiske kulturfænomener: de store udstillinger. Rundt om blev der afholdt verdensudstillinger med et kunstindustrielt sigte. Herhjemme førte Kunst- og Industriudstillingen i København i 1879 til skabelsen af Dansk Folkemuseum (der senere blev en afdeling af Nationalmuseet) og Kunstindustrimuseet. Disse kom til at påvirke de kulturhistoriske museer i almindelighed, idet museerne ikke længere nøjedes med at beskæftige sig med de ældste tider, men nu også omfattede de sidste århundreders kultur. Hedebostue på udstillingen 1879, Rasmussen s. 90.

Siden er der opstået flere og flere lokalmuseer, og desuden er der oprettet en række specialmuseer rundt om i landet. I de seneste år er der ansat et stigende antal museumsformidlere, som blandt meget andet også varetager kontakten til skolerne.

Både arkiver og museer har undergået en kraftig udvikling inden for det seneste tiår, og ikke meget er, som man tror det var. Museumsvæsenet har takket været en museumslovgivning fået tilført ressourcer, der har medført synlige løft og mere kvalificerede tilbud på adskillige områder. Arkivvæsenet, og her tænkes der især på de lokalhistoriske arkiver, har endnu ikke oplevet samme lovgivningsmæssige løft. Til gengæld har der fundet en udbygning sted, som gør Danmark dækket med lokalhistoriske arkiver.

Selv om de sidste ti års udvikling må karakteriseres som vækst, er man stadig mange steder i opbygningsfasen. Enten er man ganske nystartet og har kun en beskeden samling, eller også er man blevet lidt mere etableret og er nu ved at kunne bygge videre på en »arvet« samling, som man ikke har haft indflydelse på sammensætningen af og som ikke nødvendigvis svarer til de aftalte retningslinjer i f.eks. museumslovgivningen, men som nu indgår som et væsentligt element i samlingerne og ikke må eller kan udskilles.

Disse forhold er det meget vigtigt at huske, for det vil i vid udstrækning have indflydelse på, hvad man kan finde på det lokale museum og det lokale arkiv.

Hvad finder man i arkiver og på museer?

At begynde at beskrive, hvad man finder i arkiver og på museer, og hvordan det kan bruges i undervisningsmæssig henseende, er halsløs gerning. Dertil er der for store variationer i samlingerne, ligesom brugen af det indsamlede materiale løbende forandrer og udvikler sig. Der kan derfor kun blive tale om en kortfattet, generel beskrivelse.

Christian Jürgensen Thomsen tegnet på en rundvisning på Nationalmuseet i 1846 af Magnus Pedersen.

Arkivalier er i en ministeriel bekendtgørelse fra 1976 defineret som »skriftligt materiale samt enhver anden art materiale, der formidler information og er blevet til eller tilvejebragt i forbindelse med institutionens og medarbejdernes tjenstlige virke. For kort, tegninger og planer, fotografier og andre medier til behandling og opbevaring af data gælder de samme regler som for de øvrige arkivalier...«.

I et gennemsnitligt lokalhistorisk arkiv kan man forvente at finde:

- Foreningsarkiver
- Forretningsarkiver
- Institutionsarkiver
- Personarkiver
- Virksomhedsarkiver
- Kort
- Fotografier
- Film
- Lydbånd
- Avisudklip
- Kopier af kirkebøger og folketællingslister
- Lokale tryksager og bøger

I undervisningssammenhæng vil nok især de lokalhistoriske arkiver blive inddraget. Deres samlinger er ovenfor beskrevet som bestående af arkivalier, billeder, billed- og lydoptagelser, trykt materiale og andre data af ikke-statslig oprindelse med tilknytning til lokalområdets borgere, dets foreninger, virksomheder og institutioner gennem tiderne. For udenforstående virker definitionen måske som det rene volapyk. Men man kan også beskrive materialet på en anden måde. Arkivalierne kan være husmoderforeningens arkiv, arkivet fra den lokale brødfabrik, eller fru Hansens husholdningsregnskab. Billederne kan være arkivets egne optagelser, de kan stamme fra et fotografarkiv, eller være fotos, arkivet har fået afleveret eller har lånt til affotografering. Og motiverne varierer: der er topografiske optagelser, fotografier fra foreninger, skoler og virksomheder, portrætter osv. Det kan være sort-hvid optagelser, farvebilleder eller dias. Og motiverne behøver nødvendigvis ikke at være ældre end en uge, da der indsamles ud fra betragtningen: »i dag er historie i morgen«. Billedoptagelserne kan være gamle lokale film, som måske er

Bevar den kritiske sans ved besøg på arkiver og museer. Selv om institutionernes medarbejdere er eksperter på deres område, håndterer de dagligt så store og forskelligartede datamængder og faktuelle oplysninger, at fejl desværre ikke kan undgås: fotos kan være forkert daterede, huse forkert bestemt osv. Institutionerne er meget interesseret i at blive gjort opmærksomme på sådanne fejl.

Også af andre grunde må brugerne ikke undlade at analysere det materiale, de arbejder med, og få eventuelle spørgsmål besvaret. Når patienterne på Esbjerg Sygehus i 1906 blev fotograferet uden for sygehusbygningen, må det ikke forlede brugeren til at tro, at patienterne blev taget ud hver dag som led i behandlingen efter læge Niels Finsens teorier om sollysets gavnlige virkning. Forklaringen er den simple, at fotografen kun kunne få alle patienter med på ét foto, når det blev taget udendørs. Foto i Esbjerg Byhistoriske Arkiv.

overspillet til videofilm til udlån, eller det kan være arkivets egne videoproduktioner eller dokumentation på video. Men det kan måske også være den lokale tv-stations programmer, hvis arkivet har indgået en bevaringsaftale med stationen. Lydbåndoptagelserne kan være interviews på bånd eller tale indspillet på plader. Det kan også være en af lokalradioens udsendelser. Det trykte materiale kan være den lokale avis og de lokale ugeblade, foreningsblade, trykte regnskaber fra banker og virksomheder osv. Andre data kan være mikrofilm fra virksomheder eller EDB-materialer, hvoraf de første står foran aflevering.

Opremsningen kunne fortsættes, men det eneste fornuftige råd til underviseren er at tage kontakt med arkivet i god tid i forvejen for at forhøre sig om mulighederne. I den forbindelse er det vigtigt at vide, at arkivernes materialer er ordnet på en anden måde end den, man kender fra f.eks. bibliotekerne. Dér er det overordnede begreb *emner* – det bøgerne handler om. Bøgerne behandles som individuelle enheder, der registreres og opstilles for sig. I arkivverdenen er det overordnede kriterium derimod arkivaliernes tilblivelse: det, der er blevet skabt sammen, skal ved arkivering holdes samlet. En husmoderforenings forhandlingsprotokol, medlemsprotokol, regnskabsbøger, korrespondance, jubilæumssange og fotos udgør tilsammen et arkivfond, uanset om enkelte bestanddele af det handler om byggeri af en husmodergård, internationalt samarbejde, Statens Husholdningsråd, kurser m.m. Derfor kan et lokalhistorisk arkiv ikke uden videre hjælpe, når en bruger bestiller materiale med ordene »noget der handler om«. Der skal en fyldigere beskrivelse til, for at materiale fra relevante arkivfonds kan tages frem.

Ud fra en pædagogisk synsvinkel skal man imidlertid være opmærksom på, at der er en væsentlig forskel på at gå på arkiv og museum. Ser man bort fra arkivernes fotos og billedoptagelser, giver ikke mange af arkivernes materialer umiddelbare oplevelser af indtryk, stemninger eller atmosfære. Arkivernes

De naturhistoriske museer har stor tiltrækning på børn, ikke mindst hvor der er levende dyr som på Fiskeri- og søfartsmuseet i Esbjerg. Foto i Esbjerg Byhistoriske Arkiv.

mange papirer kan på sin vis først aftvinges oplysninger, når der foretages udskrifter og bearbejdning, og eleverne læser sig gennem oplysningerne.

For både arkivernes papirer og museernes genstande gælder det imidlertid, at de er blevet skabt til en helt anden brug og i en helt anden sammenhæng, end vi benytter dem i dag. Derfor kræver de en analytisk bearbejdning og en formidling, fordi de ikke automatisk »taler for sig selv«.

På de lokale kulturhistoriske museer, som er de almindeligste, findes der genstande fra det lokale område, ligeså forskellige ting som et 10.000-årigt skelet fra en urokse til et par udtjente kondisko.

Den udvikling, museerne har gennemløbet, afspejler sig naturligvis i samlingerne. Som regel er der på museet en arkæologisk udstilling med flinteredskaber fra stenalderen og lidt smykker fra bronzealderen – altsammen ting, der kan være pløjet op af jorden af bonden eller som er kommet frem ved arkæologiske udgravninger på egnen. Glimt fra middelalderen er dukket op, når der er blevet gravet i byens gader. Almindeligvis har museerne også en udstilling fra den selvforsynende bondekultur i 1700-1800-tallet med egnsdragter og bondemøbler. Den borgerlige kultur er ofte repræsenteret ved samlinger af sølv, glas, porcelæn, møbler m.m.

Der har ikke været tradition for at indsamle det udtjente, det slidte. Men det er også vanskeligt at få den side af tilværelsen på museum, fordi folk meget sjældent vil aflevere sådanne ting til museerne. Det kunne være udtryk for beskedne kår eller fattigdom, og det er sjældent et minde, man vil give videre.

Museerne har i de sidste årtier nyindrettet udstillingerne, så langt ressourcerne har kunnet række, og nye synsvinkler, nye opstillingsprincipper samt nye indsamlingsprincipper har sat deres spor og vil ikke mindre fremover komme til at præge museerne.

Uanset hvad det enkelte museums samling måtte indeholde, gælder det princip, at hver ting, der indgår i samlingen på et statsanerkendt museum, får et museumsnummer. Herefter er museet ved lov forpligtet til at sikre og bevare genstanden, og museet må ikke udskille den fra samlingen. Denne forpligtelse til at være samfundets hukommelse og bevare genstandene er vigtig at huske på for at forstå museers rammer.

På den ene side indebærer det den kvalitet, at det er de originale genstande, der findes i samlingerne. På den anden side betyder bevaringsforpligtelsen, at genstandene ikke må bruges, men blot beskues.

Livets gang i LIDENLUND af Gantriis

Arkiver og museer arbejder bredt med bevaring. De gør også en stor indsats for at bevare karakteristiske træk af lokalmiljøer, så de ikke uden videre forsvinder.

Kunstmuseerne kan også bruges i undervisningssammenhæng. Foto i Esbjerg Byhistoriske Arkiv.

Ulemperne ved kun at kunne kigge på udstillede genstande i glasmontrer er velkendte. Mange steder har museerne søgt at afbøde ulemperne og udstillet kopier, som man gerne må kigge nærmere på, eventuelt bruge, fremstillet emnekasser med dubletter man må røre ved, oprettet arbejdende værksteder, ladet bygninger have funktioner som købmandsgårde, bondegårde osv.

Museumsudstillinger: nok se – men (egentlig) ikke røre!
Foto i Esbjerg Byhistoriske Arkiv.

Sammenfattende kan man sige, at ting er begribelige, selv om de af bevaringsmæssige årsager ikke er direkte håndgribelige. Når en genstand er »begribelig«, skal det dog ikke forstås på den måde, at den taler for sig selv. Genstandene bliver tit tolket ud fra vores egne erfaringer, ligesom eleverne slutter ud fra deres baggrund. Derfor er det nødvendigt, at genstandene bliver forklaret og formidlet velovervejet. Det udelukker dog ikke en umiddelbar oplevelse af genstandene.

Ved man da ikke alt?

Det er et spørgsmål, man tit bliver stillet over for, når en klasse kommer på arkiv eller museum. Ét er, at formidleren ikke lige på stående fod kan svare på alverdens spørgsmål, men noget andet er, at man ikke bare kan slå det op og få svar på det hele. I en verden, hvor næsten alt kan lade sig gøre, er det ikke til at fatte, at den viden, mange engang har haft, er blevet væk. Den erkendelse er ny for mange elever, som så begynder at spekulere over denne dimension af deres egen tilværelse.

Skulle man være så heldig, at der fra en periode er genstande bevaret, er man hjulpet et stykke hen ad vejen, men genstande fra en svunden tid er jo blot en

del af det samfund, som vi aldrig vil kunne give et fuldgyldigt billede af.

Noget bedre kan det lade sig gøre, når der findes arkivalier bevaret, som ved en bearbejdning kan fortælle os om fortidens forhold. Arkivalier kan give baggrund for statistiske beregninger og opstilling af grafer og kurver. De kan bruges til datering og belysning af levevilkår i lokalsamfundet generelt eller for enkelte befolkningsgrupper. Breve og dagbøger kan skildre enkelte menneskers liv, skæbne og tanker. Og et fotografi kan måske afsløre, hvordan en håndværker brugte et bestemt redskab.

Men heller ikke alle arkivalier er bevaret. Det materiale, de lokalhistoriske arkiver indsamler, er ikke afleveringspligtigt. Det betyder, at den, der har skabt det pågældende materiale, uden videre kan kassere det, selv om det har nok så stor lokalhistorisk værdi. Oftest er det dog tilfældigheder og manglende kendskab til afleveringsmulighederne, der fører til kassation. Meget er også forsvundet ved brande, og endelig blev der under besættelsen dekreteret loftsrydninger for at mindske brandrisikoen. Hvad der forsvandt af arkivalier ved den lejlighed, vides ikke.

Mange spørgsmål kan besvares ved undersøgelser og ved at kombinere, hvad der allerede er skrevet. Derfor er der mange ting, som vil blive belyst, efterhånden som arkiver og museer får lavet undersøgelser.

Det samme gælder formidlingen. Den bliver ligeledes udbygget hele tiden, så en oversigt over mulighederne for at inddrage museer og arkiver i undervisningen vil hurtigt være uaktuel og parat til at skulle revideres.

Imidlertid er selve fremgangsmåden ved at besøge arkiv og museum nok værd at foreslå en anvisning på.

Samtidig med ulemperne er der kvaliteterne ved de originale genstande. Kort kan man opregne dem på denne måde:

1. Genstandene kan være de eneste kilder, der er bevaret. Dette gælder f.eks. hele den forhistoriske tid. Arkæologi er især baseret på tolkning af genstande.
2. Genstande kan være gode illustrationer. Genstande er tredimensionale, og eleverne kan se struktur, form, fornemme håndværket bag og overveje den ide, der ligger bag udførelsen.
3. Genstande skærper iagttagelsesevnen og gør eleverne opmærksomme på tilsvarende træk andre steder.
4. Genstande træner evnen til at drage slutninger. Ved at holde økser fra henholdsvis jæger- og bondestenalder i hånden får man en fornemmelse af de forskelle, der er på form og vægt af de to slags økser. Denne forskel giver begreb om de forskellige funktioner, de to økser skulle udfylde.
5. At arbejde med genstande giver særlige fordele for dårlige læsere eller uinteresserede elever. At kunne håndtere en genstand og forklare dens funktion viser sig pludselig at være lige så værdifuldt som at kunne læse og forstå en tekst.
6. At arbejde med genstande giver øvelse i at vurdere historiske kilder.

Besøg et arkiv og/eller et museum

Sådan skal et besøg ikke gerne foregå:

Læreren ringer og beder så mindeligt om, at hans klasse må komme på museum næste dag. Af hensyn til timeplan, busforbindelse og meget mere kan det kun være i morgen. Eleverne skal på museet og se legetøjsudstillingen. Nå, »museumsrådgiveren« rydder lidt plads i kalenderen for næste dags program.

Næste dag kommer læreren med eleverne som aftalt. De vil helst rundt på alle etager, for de vil se det hele på én gang for ikke at gå glip af noget. Vi ender dog med at holde fast ved aftalen om at se legetøjsudstillingen. På vejen derhen ser læreren noget porcelæn, som ligner det, han har arvet efter en tante, så han bliver hængende og vil gerne høre lidt mere om netop det stykke porcelæn. Imens begynder nogle elever at puffe til hinanden, andre tygger tyggegummi og kommer af med det i den gamle alkove. For at komme til legetøjsudstillingen passerer vi et skilt, der viser ned til vikingetidsgraven i kælderen. Dér vil alle ned. Eleverne bliver dog lodset videre til legetøjet, hvor de får fortalt om børns vilkår tidligere. Noget af legetøjet bliver demonstreret, og vi leger et par fælleslege. Læreren dukker omsider op igen og får så udleveret papirer om børns vilkår til brug hjemme på skolen. Nu vil alle ned til skeletterne i kælderen. Gisp, tænk at se et ægte skelet! Klassen skal hjem igen, men læreren har tænkt sig, at de skal spise nu. Udenfor regner der; hvor kan de sidde? Museets egen frokoststue er optaget af et møde, så eleverne spiser siddende på gulvet ved uroksen. Da eleverne er gået, skal gulvet vaskes rent for æggemadder.

Denne form for besøg forekommer af flere grunde heldigvis kun sjældent. Et besøg på arkivet/museet kan også forløbe sådan:

Læreren ringer og fortæller, hvad klassen skal til at lave på skolen. »Museums-/arkivrådgiveren« aftaler med læreren, hvad forberedelsen på skolen kommer til at indeholde, hvad besøget på museet/arkivet skal gå ud på, og hvornår det skal foregå. Så er der overensstemmelse mellem forventningerne til besøget hos eleverne og museet/arkivet. Når klassen kommer,

En museumsgenstand kan belyse mange forhold

Men den kan ikke stå alene. Museumsgenstanden bør indgå i en eller flere sammenhæng(e).

Andre genstande, kilder, beretninger m.m. må drages ind for at fortælle. F.eks. kan en rok være med til at belyse:

SPINDEROK

EMNER
inden for en periode:

Selvforsyning

Rokkedrejere

Husflid

Egnsbestemte forhold

Tekstilfremstilling

Kvinder som producenter

Kvinders vilkår

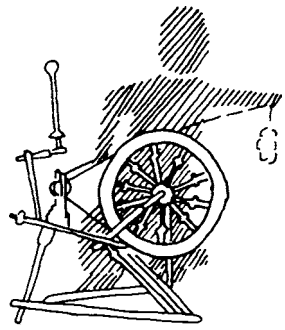

TEMAER
forløb i tid:

Tøj gennem tiderne

Kvinders vilkår gennem tiderne

Tekstilfremstilling gennem tiderne

Teknologisk udvikling

HUSHOLDNINGSREGNSKAB

EMNER
inden for en periode:

Priser

Fattigdom/ velstand

Levevilkår

Børnearbejde

Kønsroller

Boliger

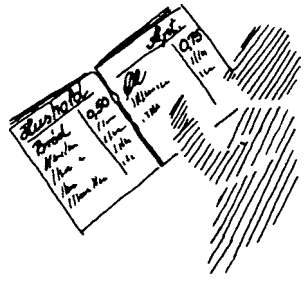

TEMAER
forløb i tid:

Prisudviklinger

Kost før og nu

Løn og arbejde gennem tiderne

Derfor må underviseren, der ønsker at benytte museumsgenstande, gøre sig klar, hvilke sammenhænge genstandene skal belyse.
Museerne udstiller ofte én historie, men underviseren kan benytte de udstillede genstande til andre sammenhænge, der er relevante for netop deres undervisning.

(Ove H. Nielsen)

»underviser« »museums-/arkivrådgiveren« i emnet ud fra de muligheder, der er på stedet og i et samspil med elever og lærer. Der bygges bl.a. på den nysgerrighed, der naturligt melder sig undervejs. Hjemme på skolen afrunder læreren emnet.

Ved museums-/arkivbesøg slipper læreren ikke sit undervisningsansvar for at gå efter sine private interesser, men følger sin klasse. Når klassen har besøgt museet/arkivet, ser det ud til, at lærerens kræfter er opbrugt, for kun helt undtagelsesvis får museet/arkivet respons på besøget. At besøgene fungerer, må museet/arkivet aflæse ved, at lærere og elever fortsætter med at komme; men det kunne formodentlig blive endnu bedre, hvis skolerne ikke alene er forbrugere af kulturhistorien på museer/arkiver, men også melder tilbage om udbyttet.

Det skal også nævnes, at amtscentralerne har aktuelle oversigter over områdets undervisningsmuligheder (herunder bl.a. arkiver og museer), emnekasser, bøger i klassesæt og meget mere. Ofte samarbejder amtscentraler og arkiver/museer om lærerkurser, udgivelser m.m. Derfor er det en god idé at kontakte områdets amtscentral.

Hvilke fag kan bruge museer og arkiver?

Der er eksempler på, at teenagepiger på besøg på et arkiv pludselig blev helt opslugt af en kogebog fra 1914 med en opskrift på Kærlighedskranse. Pigerne læste gotisk skrift, omregnede pægl og kvint og forestillede sig, hvordan det var at være ung i begyndelsen af århundredet. Nysgerrigheden åbnede for oplysningerne.

Eller teenagedrenge der prøvede den gamle købmandsvægt fra 1920. At finde ud af først at bruge store lodder og så siden justere med de små er ikke altid indlysende på forhånd. At fornemme hvor stor en portion 100 gram er, skal også prøves og læres. Selv fjantede lømler kan blive optaget af at omregne vægt og priser og forstå mængder i praksis. Matematiklæreren ville have glædet sig over deres store enga-

gement, for ikke kun fag som historie, geografi og orientering kan have glæde af at bruge kulturhistorien.

Til fag som håndarbejde, formning og sløjd er det oplagt at finde materiale på arkivet/museet, der viser resultaterne af generationers arbejde og tilpasning. Noget der plejer at aftvinge eleverne respekt og give inspiration. Ældre tiders madlavning, lysestøbning og andre arbejdsprocesser kan også inddrages i forskellige fag.

Læser eleverne ældre dansk litteratur eller beskæftiger sig med ældre musik, kan miljøet belyses med genstande og parallelle lokalhistoriske oplysninger, der gør situationerne konkrete.

Synsvinkler og holdninger udvikler sig hele tiden. I tidens løb har skolen arbejdet med forskellige målsætninger. Museer/arkiver har ændret indsamlingsprincipper eller stillet nye spørgsmål til gammelt materiale, og historiesynet er under stadig debat.

Det er ikke muligt at beskrive alt det, museer/arkiver kan bruges til. Opgaven og emnet afgør, hvad der skal tages op, og hvilken synsvinkel, der skal lægges på stoffet. Det er næsten kun fantasien, der sætter grænser.

Ønsker man at indlægge arkiv- og museumsbesøg under en ekskursion, kan man finde relevante navne og adresser flere forskellige steder. F.eks. udgiver Sammenslutningen af Lokalhistoriske Arkiver årligt en adresseliste. Museers og arkivers adresser kan bl.a. findes i Historisk Vejviser, som udgives af Dansk Historisk Fællesforening.

Oplysning om museernes aktuelle aktiviteter kan man få ved at kontakte det lokale museum eller turistbureau.

Mediefolkene har fået øje på mulighederne i arkivers og museers samlinger. Institutionerne selv er også langt fremme i arbejdet med de nye medier ved formidling og dokumentation.
Foto i Esbjerg Byhistoriske Arkiv.

Til nogle emner vil der allerede være lokaltproduceret undervisningsmateriale parat. Har det lokale arkiv/museum ikke netop det, du ønsker, så tage det som en anledning til samarbejde. Der er mange gode eksempler på, at det kan lykkes.

Velkommen.

Særligt oplagt er det at kontakte arkivet/museet når man f.eks.:
- har featureuge
- har brug for speciallitteratur
- vil have emnekasser, undervisningsmateriale, foredrag ud på skolerne
- vil se såvel de kendte perioder i vores historie som en særudstilling
- vil have en omvisning
- vil se de originale genstande, billeder m.m.
- vil foretage en byvandring
- vil opføre et teaterstykke med et kulturhistorisk aspekt
- vil have kontakt med gode fortællere
- vil have et lærerkursus (ofte arrangeres der kurser mellem arkiv/museum og amtscentral eller undervisnings- og kulturudvalg)

LITTERATUR:

Adriansen, Inge og Marianne Bro-Jørgensen: Emnekasser. Dansk Tidsskrift for museumsformidling 1983/6, s. 11 ff.

Arkivvejviser 1989. Udg. af Sammenslutningen af Lokalhistoriske Arkiver. København 1989.

Danmarks arkiver. København 1982.

Historisk Vejviser. Udg. af DHF. København 1986.

Museer i Danmark. Red. Poul Svendsen. København 1989.

Rasmussen, Holger: Dansk museumshistorie. De kulturhistoriske museer. DKM. 1979.

Lokalhistorisk litteratursøgning

En vejledning

Af Peter V. Christensen

Begynd på biblioteket

Det første råd, man kan give den, der vil arbejde med et lokalhistorisk emne, er at besøge sit lokale folkebibliotek, som enten har eller kan fremskaffe den trykte lokalhistoriske litteratur.

Der kan nemlig laves meget på ens hjemsted, før man opsøger Det Kongelige Bibliotek og Rigsarkivet!

I forhold til det traditionelle lokalhistoriske grundmateriale, arkivalierne, er den trykte litteratur let tilgængelig og giver en oversigt over, hvad man allerede ved om egnen. Der er ingen grund til at genopfinde hjulet.

Desuden giver litteraturen ofte henvisninger til andet trykt eller utrykt materiale, således at læseren kan få inspiration til at gå videre med sin undersøgelse.

Det er hensigten med den følgende vejledning dels for at give en metodisk indgang til, hvordan man foretager en litteratursøgning, dels at give en oversigt over væsentlige hjælpemidler, der kan benyttes i litteratursøgningen. Der er tale om et udvalg, der ifølge sagens natur altid vil kunne kritiseres, men det er mit håb, at læseren vil benytte de givne henvisninger til selv at gå videre og finde det, der måtte savnes.

Om at benytte trykt litteratur

Det gælder for den trykte litteratur som for arkivalsk materiale, at den skal behandles med sund kritisk sans. En forkert oplysning bliver ikke mere sand af at blive trykt, og almindelig kildekritik må anvendes. Hvem er forfatteren? Hvilke forudsætninger har han for at skrive det, han skriver? Hvilket kildegrundlag går han ud fra? Kan hans kilder kontrolleres?

Tilsvarende vil det gælde for de bibliografier, som senere vil blive gennemgået, at de skal bruges med kritisk sans. Det kan ikke undgås, at de er af vekslende kvalitet, og det må der tages hensyn til.

Biblioteksterminologi og biblioteksvæsen

Først vil det være praktisk at introducere nogle biblioteksbegreber. *Biblioteker* har samlinger af trykt litteratur, og man kan ikke forvente, at samlingerne er komplette, dvs. indeholder al litteratur, der er udkommet om f.eks. en egns historie. Nogle folkebiblioteker gør en stor indsats for at opbygge *lokalsamlinger,* hvor de søger at samle al litteratur om deres kommune. Bibliotekerne har *kartoteker,* som er registranter over deres samlinger. Kartoteket er et vigtigt hjælpemiddel, men må kun benyttes som en første introduktion, da det er en oversigt over, hvilke boglige materialer, f.eks. bøger og tidsskrifter, biblioteket har. Kartoteket fortæller imidlertid ikke, hvilke artikler, en amtshistorisk årbog indeholder.

Bibliografier er fortegnelser over, hvad der udgives af bøger, tidsskrifter, tidsskriftartikler m.m. Man bruger ordet *index* om bibliografier, der registrerer dele af bøger og tidsskrifter, men ordet bruges også i betydningen register.

Bibliografierne opbygges efter systematiske kriterier, og der er mulighed for at søge efter litteraturhenvisninger om et bestemt emne. En vigtig regel er, at eftersom litteraturen ofte omhandler flere aspekter, vil de personer, der udarbejder bibliografierne i reglen anbringe henvisninger, der både omhandler saglige og topografiske forhold, i de saglige afsnit. En artikel om rødgran på Bornholm vil således blive anbragt i det systematiske afsnit om rødgran, ikke i afsnittet om Bornholm!

Folkebibliotekerne opstiller faglitteraturen systematisk efter den særlige *decimalklassedeling (dk5),* som er et universelt system, der kan dække alle emner. Bibliotekernes personale instruerer i brugen af systemet, og der findes en lettilgængelig folder »Sådan finder man bøgerne« med eksempler på, hvordan man bruger systemer. Desuden findes der et alfabetisk emneordsregister (»Tante Gul«), hvor man kan slå efter f.eks. hvilken gruppe vindmøller hører hjemme i. Decimalklasseinddelingen indebærer, at alle fag inddeles i ti hovedgrupper, hvor gruppe 40-49 er geografi og 90-99 er historie. Lokalhistorie i almindelighed findes i gruppe 40.71 og Danmarks topografi i gruppe 46 med undergrupper.

Decimalklassesystemet er godt at forstå, da det ikke alene anvendes i folkebibliotekernes kartoteker, men også i mange bibliografier.

Det danske biblioteksvæsen er et enhedssystem, hvor det skal være muligt at få adgang til den litteratur, der er trykt i Danmark, ligegyldigt, hvor i landet man befinder sig.

Den mindste enhed er *folkebiblioteket,* som findes i alle landets kommuner. Der er som regel tale om et *hovedbibliotek* og nogle *filialer.* Folkebibliotekerne kan formidle litteratur, de ikke selv er i besiddelse af, fra andre biblioteker. *Centralbibliotekerne* er niveauet over folkebiblioteket. De er hovedbibliotek for en amts-

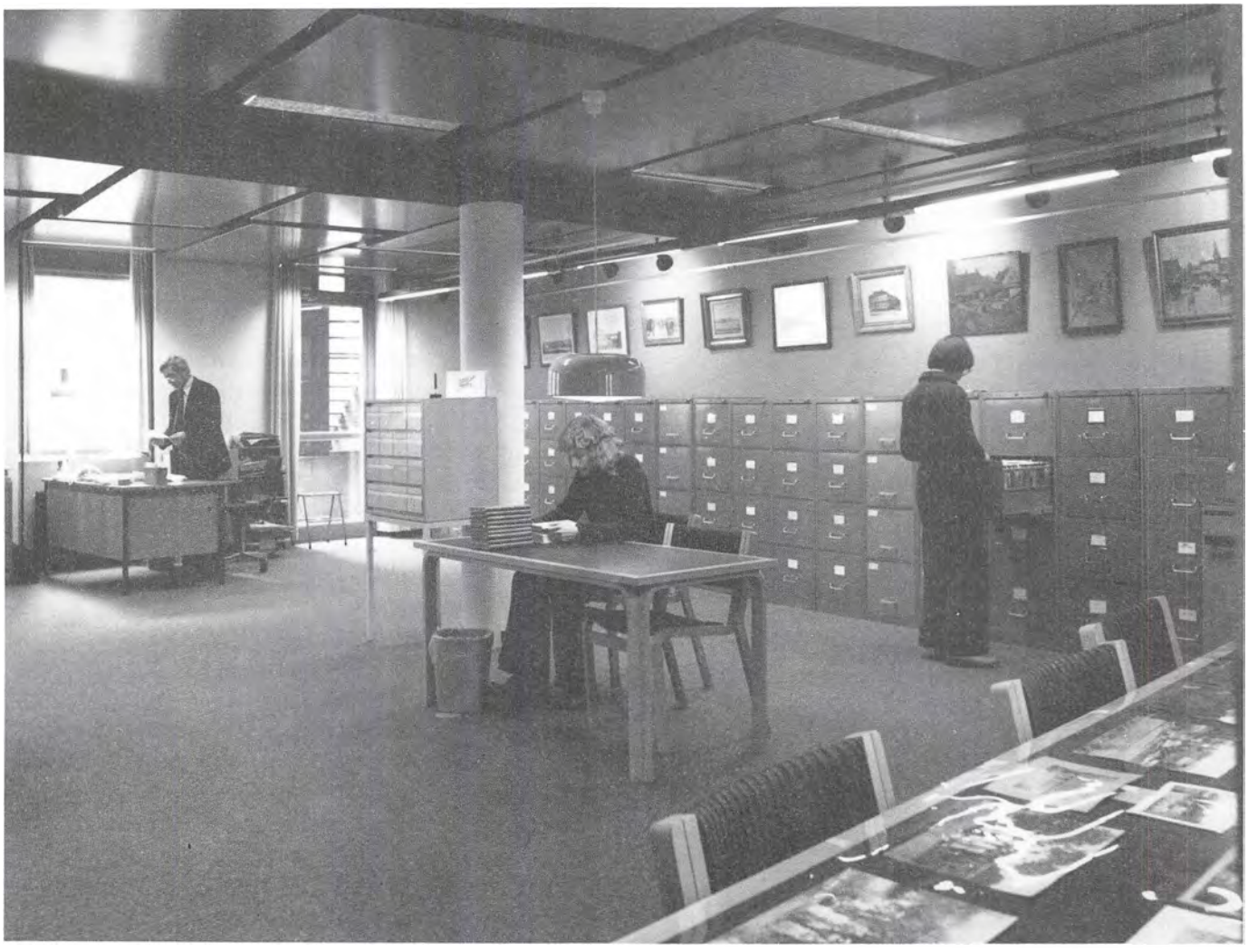

Århus Kommunes biblioteker, Lokalhistorisk Samling, interiør 1978. Rækken af stålskabe langs endevæggen rummer den store billedsamling. (Foto: Thomas og Poul Pedersen).

kommune og vil oftest være velforsynede, når det gælder lokalhistorie for deres eget amt. Det vil være klogt at kontakte sit lokale folkebibliotek for at se, hvilken bistand det kan give, før man begiver sig videre ud i systemet.

Forskningsbibliotekerne er overbygningen på dansk biblioteksvæsen. *Det Kongelige Bibliotek* er nationalbibliotek og sammen med *Statsbiblioteket i Århus* er det pligtafleveringsbibliotek, hvor bogtrykkere ved lov er påbudt at aflevere alt, hvad de trykker. Samlingerne er således righoldige. Det Kongelige Bibliotek er endvidere hovedfagbibliotek indenfor fagområderne historie og kulturgeografi og har dermed særlige forpligtelser til at dække denne litteratur.

En oversigt over det danske biblioteksvæsen findes i:

Biblioteksvejviser. Udgivet af Danmarks Biblioteksforening. Udk. årligt.

En litteratursøgningsmodel

Hvad der uddybes i de følgende afsnit, kan stilles op på denne måde:

Hjemme:	Orientering på egne hylder. Gode ideer. Kontakt med kolleger. Ring til folkebibliotek og lokalarkiv for at se, hvad de kan tilbyde.
Folkebibliotek:	Service: Kartotek, bibliografier, opslagsværker. Skaffer litteratur, det ikke selv har. Har evt. lokalsamling eller udklipssamling. Man kan godt ringe til biblioteket (helst udenfor de travle tider).
Lokalarkiv:	Service: Har lokalhistorisk litteratur til benyttelse på stedet. Kan rådgive fagligt om projekter og har måske tidligere undervisningsmaterialer. Brug telefonen og få en aftale.

CHRISTENSEN, GRETHE
(-) kroejer

Weile, Roberto Grethe Christensen. Mols Kro, Femmøller. (Roberto Weile: Danske værter. 2. samling. 1964. S. 254-255, ill.) **1495**

ERHARDI, N.S.
(1856-1939) proprietær

Proprietær N.S. Erhardi, Ebeltoft. (Jydsk Landbrug 1939. Årg. 21, s. 345) **1496**

FICH, O.
(1877-1951) postmester

Birch, V. Postmester O. Fich, Ebeltoft. (Aarbog for det danske Post- og Telegrafvæsen 1947. Årg. 56, s. 205, ill.) **1497**

Birch, v. Postmester O. Fich, Ebeltoft. (Aarbog for det danske Post- og Telegrafvæsen 1952. Årg. 61, s. 333-334, ill.) **1498**

FISHER, EGIL
(1878-1963) arkitekt

Se nr. 1452.

FREDSLUND ANDERSEN, AAGE
(1904-1976) fotograf, maler

Kjærholm, Hans Maleren Fredslund Andersen. Et udvalg af billeder med indledende tekst. [1955]. 100 s. ill. **1499**

Kjærholm, Hans Aage Fredslund Andersen. (Kunst 1955-1956. Årg. 3, s. 3-7, ill.) **1500**

Bailum, Henry Fabulanten Fredslund ... (Jul i Aarhus 1958. S. 10-11, ill.) **1501**

Aage Fredslund Andersen. Århus, 1964. [28 s.] ill.
Udstillingskatalog. **1502**

Åge Fredslund Andersen. Mindeudstilling. Red. af *Jens Aggebo*. Udg. af Århus Kunstforening af 1847. Århus, 1980. 45 s. ill.
Udstillingskatalog. **1503**

GODTFREDSEN, CHARLES
(1866-1941) maler

Schultz, Sigurd Godtfredsen. Maleren fra Mols. (Danmark 1940-1941. Årg. 1, s. 707-713, ill.) **1504**

GRAM-SØRENSEN, ERIK
(1930-) hotelejer

Weile, Roberto Erik Gram-Sørensen. Hotel Vigen, Ebeltoft. (Roberto Weile: Danske værter. [2. samling]. 1964. S. 140-141, ill.) **1505**

HASSELBALCH, CHRISTIAN
(1702-1759) godsforvalter

Hauch-Fausbøll, Th. Godsforvalter Christian Hasselbalch til Rødegaard. (Th. Hauch-Fausbøll: Slægten Hasselbalch. 1930. S. 31-37) **1506**

HOLM, KR.

Se nr. 7093.

HILLGAARD, JENS KRISTENSEN
(1862-1953) lærer

Se nr. 2335.

HVIDE, STIG ANDERSEN
(-1293) marsk

Bidrag til Marsk Stigs Historie. Meddelt af *[E.C.] Werlauff*. (Nye Danske Magazin 1810. Bd.3, s. 144-146) **1507**

HVIDE, STIG ANDERSEN
(-1369) til Bjørnholm

Olrik, Jørgen Stig Andersen Hvide (Dansk biografisk leksikon. 3. udg. 1980. Bd.6, s. 633) **1508**

JACOBSEN, HANS
(-1714) ridefoged

Nielsen, N. Ridefoged og Godsejer Hans Jacobsen. (Fra Randers Amt 1930. Årg. 24, s. 143-148) **1509**

JENSEN, M.C.
(1861-1932) overlærer

Overlærer M.C. Jensen, Ebeltoft. Af J.M. (Folkeskolen 1932. Årg. 49, s. 795, ill.) **1510**

JENSEN, N.J.
(1821-1897) sognepræst, højskoleforstander

Jensen, Thyra N.J. Jensen (Højskolebladet 1898. Årg. 23, sp. 193-202, 225-236, 259-270, ill.)
Om Ebeltoft sp.260-270. **1511**

Nielsen, J. Som Præst og Højskoleforstander i Æbeltoft. (J. Nielsen: Et Blad af Folkehøjskolens Historie. 1899. S. 101-113) **1512**

Skovmand, Roar Niels Julius Jensen. (Dansk biografisk leksikon. 3. udg. 1981. Bd.7, s. 310-311) **1513**

JENSEN, NANNA
(1835-1894) gift med sognepræst, højskoleforstander N.J. Jensen

Jensen, Thyra Fru Nanna Jensen, født Borsen. (Højskolebladet 1895. Årg. 20, sp. 161-168, 197-208, ill.) **1514**

Jensen, Thyra En dansk Præstekonens Historie. 1915. 2. opl. 1918. 210 s. ill.
Om Ebeltoft s. 152-208. **1515**

JUEL, DORTHE IVERSDATTER
(1609-1664) adelsdame

Olufsson, Oluff Dorthe Iversdatter Juel. (Bricka, C.F. & Gjellerup, S.M.: Den danske Adel i det 16de og 17de Aarhundrede. 1874. Første samling, s. 49-65) **1516**

JUHL, A. ULDALL
(1902-) godsejer

Thomsen, Carl Arne Uldall Juhl. (Dansk biografisk leksikon. 3. udg. 1981. Bd.7, s. 478) **1517**

KATTRUP, JENS EHMANN
(1828-) urmager

Sinding, F. Dagligt Liv paa Urmagerværkstedet 1860-70. (Købstadmuseet "Den gamle By". Aarbog 1934. S. 69-75, ill.)
S. 74-75 om Jens Ehmann Kattrup. **1518**

KATTRUP, JOACHIM
(1874-1925) forfatter

Grønborg, Johannes Joachim Kattrup. (Folkeskolen 1925. Årg. 42, s. 229, ill.) **1519**

KJÆRHOLM, POUL
(-) stationsforstander

Kjærholm, Poul Ebeltoft Vig – Brabrand Sø tur-retur. (Østjysk Hjemstavn 1962. Årg. 27, s. 24-35, ill.) **1520**

Når man skal fremskaffe litteratur, bør man udover opslagsværkerne især konsultere følgende typer af bibliografier (i den nævnte rækkefølge):

En egns historie:
Dansk Lokalbibliografi
Dansk Historisk Bibliografi
Nationalbibliografi.

En bestemt side af en egns historie:
Dansk Lokalbibliografi
Dansk Historisk Bibliografi
Et fagligt afgrænset bibliografi
Nationalbibliografi.

Lokalbibliografi

En lokalbibliografi kan være et godt hjælpemiddel til studiet af en egns historie. Sidst i 1960'erne startede projektet *Dansk Lokalbibliografi.* Der fandtes lokalbibliografier før den tid, men det nye var en central redaktion, der fastlagde retningslinjer for udarbejdelsen, så der opnåedes en standard for de enkelte bibliografier. Amtskommunen blev valgt som enhed, og registreringen er meget dybtgående.

Dansk Lokalbibliografi er topografisk opstillet. Første afsnit omhandler hele amtskommunen, hvorpå følger afsnit for hver primærkommune i amtet. Samtlige afsnit er sagligt inddelte, så man hurtigt kan finde frem til det emne, man har brug for.

Projektet er ambitiøst, og det er endnu ikke gennemført i halvdelen af landets amtskommuner. Hvor det er lykkedes at afslutte projektet, har man imidlertid et hjælpemiddel, som – næsten – overflødiggør andre bibliografier.

Hvor Dansk Lokalbibliografi savnes, kan man benytte lokalbibliografier af stærkt varierende alder, kvalitet og omfang. De vil oftest kun tjene til en introduktion og må vurderes efter deres tidsmæssige afgrænsning, og om de tilsigter fuldstændighed eller foretager et udvalg. Dette bør fremgå af forordet for den enkelte bibliografi. En oversigt over, hvad det findes af lokalbibliografier, findes sidst i denne artikel.

Andre bibliografiske hjælpemidler

En vigtig fagbibliografi, som kan træde i stedet for en endnu ikke udgivet Dansk Lokalbibliografi, er *Dansk Historisk bibliografi (DHB).* DHB indeholder topografiske afsnit, så man kan finde frem til generelle litteraturhenvisninger om hele landsdele, amter og herreder, købstæder og landsogne. Henvisninger til litteratur om bestemte saglige forhold findes i de saglige og ikke i de topografiske afsnit. De saglige afsnit kan dog være underdelt topografisk, f.eks. enkelte steders landbrug og landboforhold. Man kan således finde lokalhistorie overalt i værket.

For Sønderjylland, Slesvig og Holsten gælder dog, at den saglige og geografisk afgrænsede litteratur findes i umiddelbar tilknytning til hinanden, hvad der skyldes de særlige forhold for denne »stat i staten«.

Antallet af krydshenvisninger er beskedent, men man har et hjælpemiddel i Georg Simons alfabetiske nøgle i bind VI i DHB 1913-42.

Fejlen ved DHB er, at den ikke dækker perioderne 1948-66, 1970-73 og 1977ff. Indtil nu er udkommet:

B. Erichsen og Alfr. Krarup: Dansk Historisk Bibliografi. Systematisk Fortegnelse over Bidrag til Danmarks Historie til udgangen af 1912 (i Tilslutning til Bibliotheca Danica). Kbh., 1917-27.

Udover historisk litteratur 1831-1912 medtager Erichsen og Krarup også tidsskriftartikler for tiden op til 1830.

9355. *Nielsen, N. C. W.*, Haandbog over de danske Statsbaners Personale. Aarhus 1877. 53 S.
9356. *Johansen, M.*, Statsbanedriften. Personalia for Trafikforvaltningen. Aarhus 1892. 4:o. 80 S.
9357. *Hagen, O. Th.*, Personalfortegnelse for 1898 over Statsbanedriftens Betjentpersonale. K. 1898. 98 S.
9358. *Thomsen, Olaf*, Nordjyllands forenede Privatbaner. Personalfortegnelse. 1. Aarg. Aalborg 1899. 20 S.
9359. *Hagen, O. Th.*, Almanak for Statsbanedriftens Betjentpersonale for 1900. Indeholder Personalfortegnelse over Betjentpersonalet. K. 1900. 146 S. — Almanak for Statsbanedriftens og Privatbanernes Betjentpersonale. K. 1901. 194 S. — 1902. 160 S.
9360. *Hagen, O. Th.*, Haandbog for den danske Jernbaneetat (Stats- og Privatbanerne) 1904. K. 1904. 332 S. — Ny Personalfortegnelse. K. 1908. 237 S.
9361. Personalfortegnelse over Statsbanernes 8—23. Lønningsklasse. Udg. af Jernbaneforeningen. K. 1909. 61 Bl.
9362. *Hagen, O. Th.*, Den danske Statsbaneetat. Personalfortegnelse m. v. K. 1912. 256 S.

Fra B. Erichsen og Alfr. Krarup: Dansk historisk bibliografi (»Erichsen og Krarup«), Danmarks stats- og kulturforhold, Jernbaner. For samtlige etaters personale er gennem årene udsendt trykte fortegnelser, der er så godt som ukendte og i al fald kun yderst sjældent benyttede. De kunne – let tilgængelige som de er – danne grundlag for mange spændende opgaver. Her ses, hvad der er kommet om banepersonalet 1877-1912.

Henry Bruun: Dansk Historisk Bibliografi 1913-1942. Kbh. 1966-77. 6 bind.

Bind V-VI blev færdiggjort af Georg Simon. Bd. VI indeholder alfabetisk nøgle til systematikken i DHB 1913-42 og 1943-47.

Henry Bruun: Dansk Historisk Bibliografi 1943-47. Kbh., 1956. XX, 594 s.

Bente Pedersen: Dansk Historisk Årsbibliografi 1967, 1968, 1969. Kbh., 1972-74. 3 bd.

Ann Welling, Erland Kolding Nielsen: Dansk Historisk Bibliografi 1974-1976. Kbh., 1986. 516 s.

Dansk Lokalbibliografi og Dansk Historisk Bibliografi vil være de væsentligste værker for den, der vil arbejde med lokalhistorie i bredere forstand.

Der vil imidlertid være egne eller perioder, som ikke er dækket af dem. Med den danske *nationalbibliografi* kan hullerne udfyldes. Nationalbibliografien tilstræber at registrere al litteratur, der udkommer i Danmark. For perioden før DHB (Erichsen og Krarup) benyttes:

Bibliotheca Danica: Systematisk fortegnelse over den danske litteratur fra 1482 til 1830. Ved Chr. V. Bruun. Genudgivet med tillæg og henvisninger af Det Kongelige Bibliotek. Kbh. 1961-63. 5 bd.

Bibliotheca Danica er opbygget systematisk, men som i DHB findes der også i saggrupperne litteratur om enkelte lokaliteter.

Værket omfatter selvstændige skrifter, dvs. bøger og tidsskrifter, hvorimod tidsskriftartikler skal findes i DHB (Erichsen og Krarup).

Efter Bibliotheca Danicas tid er nationalbibliografien splittet om i en række selvstændige publikationer, som hver især dækker de forskellige boglige materialer: bøger, tidsskrifter, tidsskriftartikler m.m. De vigtigste for lokalhistorisk interesserede er:

Dansk Bogfortegnelse. 1841ff.

Dansk Tidsskrift Index. 1915-1978.

Til Dansk Tidsskrift Index findes:

Torben Sørensen og Hans Michelsen: Stedregister til Dansk Tidsskrift Index 1915-70. Ballerup, 1978. 231 s.

Stedregistret omfatter ikke København og Frederiksberg.

Dansk Artikel Index. 1979ff.

De enkelte dele af nationalbibliografien tilstræber aktualitet, og de udkommer derfor i hefter, som kumuleres op i års- eller flerårsbind. Der er søgemulighed alfabetisk efter forfatter- og titelnavne samt efter folkebibliotekernes decimalklassedeling (jf. ovenfor i afsnittet om biblioteksterminologi og biblioteksvæsenet).

Man vil altid være nødt til at konsultere disse dele af nationalbibliografien for at få den nyeste litteratur med.

Der findes ingen samlet fortegnelse over tidsskrifter, og man henvises til Bibliotheca Danica og Dansk

Landsbyer.

HAVEN, ELIAS CHR., Til Publicum i Anledning af nogle Ødegaardsjorder, beliggende under Bording Præstegaard, som skal være kiøbt af Hr. Landkommissær Møller til Højris, samt de deraf opkomne Stridigheder. Viborg 1796. P.

Privilegia, entheilet der neuen Stadt und Festung Halsz in Lymfiord in Jütlandt. 28. Aug. 1656. U. St. Fol. pat.

MAGNUSEN, FINN, og [CHR. JÜRGENSEN] THOMSEN, Efterretninger om Mindesmærkerne ved Jellinge og de derved i Aarene 1820 og 1821 foretagne Undersøgelser m. m. (Særskilt aftrykt af Antiqvariske Annaler.) Kbh. 1823. [Med 2 Kobbertavler.]

THURA, ALBERT, Kort Beskrivelse over dend uformodentlige Ildebrand, som Aar 1728 d. 19. Julii gandske lagde i Aske Leirskov-Præstegaard. Nu anden Gang oplagt, tillige med samme Auctors modige Taare over Kiøbenhavns ulyksalige Ildebrand. Kbh. 1730. 4. P. [Digt.]

Mueligheden er stoer! beviist af en Justits- og Eiendomssag angaaende en Tørvemoese kaldet Dyndmoese [i Nørre Bierthe] [af DAN. WESENBERG?]. Fridericia 1796. — 2. Deel. Kbh. 1799.

C MEDEN, ANDR. PET., Om Fattigvæsenet i Søuder-Tranders Sogn fra Beg. af 1804 til Slutn. af 1808. Odense 1809. 4. — f. A. 1809. Aalborg 1810. 4. P. (U. B.) — f. A. 1810. Sst. 1811. 4. P. (U. B.) — f. A. 1811. Sst. 1812. 4. P. — f. A. 1812. 9. Aargang. Sst. 1813. 4. P. — f. A. 1813. 10. Aarg. Sst. 1814. 4. P. — f. A. 1814. 1815. 11—12. Aarg. Sst. 1815—16. 4. P. (U. B.)

FROST, PET. NIC., Statistisk-oeconomisk Beskrivelse over Vaarbasse og Heinsvig Sogne i Slaugs Herred, Ribe Amt. Borris ved Ringkjøbing 1819. P.

SYNBERG, JENS, Tvende enfoldige Compositier. I. Graad- oc Glæde-Sang, formedelst den store Skade, som kom offver Wiszbye Præstegaards eeniste Ladehuus i nærværende Aar 1673, da Storm-Vind den gandske omstøtte. II. En enfoldig Ærindring aff Konning Davids den 6. Psalme. U. St. o. A. P.

BLICHER, NIELS, Topographie over Vium Præstekald. Wiborg 1795.

HANSEN, C., En ganske nye Vise om den ulykkelige Ildebrand, som saa gyselig og grusom opkom i Jylland ved Holstebroe [paa Ørgaard i Resen Sogn]. Kbh. 1817. P.

C

Fra Bibliotheca Danica: Danmarks specielle topografi, Jylland: Landsbyer.

K: Nyborg Slot. *Grdb* Aarg. 14 (358—359)*.
Løgstrup, T: Danmarks ældste Præstegaard og Bidrag til Nyborg Bys Historie i 500 Aar. *Svb A* 1924 (3—60)*.
Holm, Viggo: Nykøbing Hospital. Træk til Belysning af Tilstanden i skiftende Tider. [Forts. fra 1924.] *L-F Aa* 1925 (1—28)*.
Nørre Stenderup. Se Øster Starup.
Pedersen, P Storgaard: Oddum Sogns Historie. *Hds Aa* Bd. 19 (1—53).
Clausen, Th: Havnen og Kanalen [i Odense]. *Kbf T* Aarg. 36 (72—74)*.
Bygner, H V: Odense. *Kbf T* Aarg. 36 (69—72)*.
Vasegaard, Søren: Billeder fra Randbøl Hede. Et Stykke Danmark, der gror. *Vo V* 1925 (1017—1018, 1021—1022)*.
Smith, Otto: Ribe havn 1750—1814. *Sjy H T* Bd. 5 (113—163).
Christensen, Carl: Iagttagelser og Fund i Roskilde og Omegn. *Aa Kb A* 1925 (124—129).
Heilskov, Chr: Blade af en gammel landeveiskros historie. Roskilde Kro gennem tiderne. *Aa Kbh A* 1925 (13—35).
Jacobsen, Enevold Vilhelm [1818—1911]: Af en gammel Rødding-lærers Optegnelser. Ved F Elle Jensen. *Skvb* Bd. 17 (10—36).
Aakjær, Jeppe: [Skive-] Egnens gamle Tingsteder. *Skvb* Bd. 17 (144—146).
hgo: Klosterporten i Sorø. *Sor-Bl* Aarg. 10 (30—31)*.
Lauritzen, Chr: Sorø ved Efteraarstide. *Sor-Bl* Aarg. 10 (91—93)*.
Wanscher, Vilhelm: Sorø. 10. Juni 1925. *Arch* Aarg. 27 (129—130)*.
Strandgaard, C: Et lille Bidrag til Besvarelse af Spørgsmaalet: Har Stubbekøbing været befæstet i Middelalderen? *L-F Aa* 1925 (86—91).
Hauch-Fausbøll: Nogle Træk vedrørende kirkelige Forhold i Svendborg i Slutningen af det 17de Aarh. *Svb A* 1924 (144—145).
Dyggve, Ejnar: Tibirke Kirkegaard. *Arch* Aarg. 27 (59—66)*.
Jørgensen, H G A: Tjæreborg Kirke. *F Rb A* Bd. 6 (279—291)*.
Heltoft, J: Tørrild Herred. En Herredsbeskrivelse og dens Forfatter. *Vl Aa* 1925 (1—30).
Hansen, S Karl: To gamle Skifter fra Urupgaard i Grindsted Sogn. *F Rb A* Bd. 6 (292—308).

Fra Dansk tidsskrift-index 1925, Geografi (med topografi) og rejser, Danmark, Andre enkelte byer og egne. Efterhånden som der udgives stadig flere lokale bibliografier, herunder også amtsudgaverne af Dansk lokalbibliografi, vil oplysningerne fra Dansk tidsskrift-index være indarbejdede i sådanne. For flere områder vil det dog endnu en årrække være nødvendigt at bruge indexet. Til de anførte tidsskriftsforkortelser findes en nøgle foran i hver årgang.

Bogfortegnelse før 1949. Fra 1950 findes særlige tidsskrifts- eller periodicafortegnelser.

Aviser kan findes i:

Topografisk, kronologisk fortegnelse over danske, færøske og grønlandske aviser 1648-1977. Kbh., 1977. 47 s

På lokalarkiverne eller i folkebibliotekernes lokalsamlinger kan der være udklipssamlinger eller registre til lokale aviser.

Siden 1960'erne har man pålagt kommunerne en række planlægningsopgaver, og der er opbygget store plansystemer. Arbejder man med lokalsamfundets

nyeste historie, er lokalplaner m.m. et godt materiale, men det er kun dårligt registreret. Den fyldigste samling vil som regel være på det lokale folkebibliotek, men man kan få en oversigt over, hvilke publikationer der kan være udarbejdet i:

Frede Mørch: Plannøgle: oversigt over danske offentlige plansystemer. Kbh.: Amtskommunernes og Kommunernes Forskningsinstitut, 1983.

Andet svært tilgængeligt materiale er de såkaldte *småtryk,* som er en fællesbetegnelse for skrifter, der ikke optages i Dansk Bogfortegnelse pga. udgivelsens karakter eller omfang. Dette materiale kan findes på Det Kongelige Bibliotek, og man kan læse herom i:

Småtryksafdelingen. Vejledning. 1980 (Det Kongelige Bibliotek, publikumsvejledning, 7). Se evt. også:

Lise Hesselager: Danske småtryk i Det Kongelige Bibliotek, i: Fortid & Nutid XXV, 1972-74, s. 63-99.

En oversigt over lokalhistorisk interessante småtryk er under udgivelse. Oversigten er opstillet geografisk efter amtskommuner og kommuner. Indtil nu er udkommet:

Lokale småtryk: fortegnelse over småtryk vedrørende danske lokaliteter uden for København: registreret i Småtryksafdelingen i Det Kongelige Biblioteks Danske Afdeling. Århus, 1983-1986.
1.-2. samling ved Therese Høeg Jacobsen og Eva Rasmussen.

De hidtil omtalte bibliografier er de væsentligste for en generel orientering, når man vil arbejde med et lokalhistorisk emne. Er den problemstilling, som man vil gå i gang med, mere fagligt præget, må man søge videre ved hjælp af relevante fagbibliografier. Det lokale folkebibliotek kan give råd herom.

Billeder

Billeder betragtes normalt som et utrykt materiale, som man kan finde på det lokalhistoriske arkiv. Man kan dog have glæde af:

Hans Berggreen: Billedsøgning. Kbh.: Landsudvalget for indsamling og bevaring af fotografier og dokumentarfilm, 1986. 63 s.

Der findes desuden en topografisk søgemulighed for de mange populære tegninger og fotografier i Illustreret Tidende:

Illustreret Tidende: illustrationer af danske lokaliteter. Kbh., 1983-86.
1. 1859-1899. Ved Nanna Johnsen m.fl.
2. 1900-1924. Ved Marianne Duelund m.fl.

Lokalhistoriske opslagsværker

Den begrænsede plads tillader ikke noget støtte udvalg af opslagsværker. Den nyeste vejledning i lokalhistorie er:

Verner Bruhn, Knud Prange og Eric Mourier: Vejledning i lokalhistorie: fra plan til bog. Kbh., 1985. 184 s.
Værket indeholder mange gode litteraturhenvisninger, men overflødiggør ikke det indledende afsnit, der behandler spørgsmålet, hvad lokalhistorie er, i

Håndbog for Danske Lokalhistorikere. Redigeret af Johan Hvidtfeldt. Kbh., 1952-56. 519 s.

En oversigt, der dog er lidt forældet, over den historiske håndbogslitteratur findes i:

Introduktion til historie: bibliografi over fagets hjælpemider med en vejledning i litteratursøgning. Redaktion: Bent Jørgensen m.fl. Kbh., 1970.
Heri findes bl.a. henvisninger til litteratur om historie metode, hjælpevidenskaber, Danmarks historie og kildesamlinger.

Den, der vil opsøge arkivalierne, kan få god nytte af på forhånd at sætte sig ind i, hvad der findes af arkivregistraturer. Her kan man benytte:

Grethe Ilsøe: Dansk arkivbibliografi 1889-1981. 2. udg. Kbh., 1984.

Denne oversigt kan ajourføres ved de årlige oversigter, der udarbejdes af Erik Kann i Personalhistorisk Tidsskrift.

Den nyeste og mest ajourførte Danmarks historie er endnu ikke afsluttet. Det er:

Danmarks historie. Redigeret af Aksel E. Christensen m.fl. Kbh., 1977ff.
Værket er planlagt til 10 bind, hvoraf bind 1-5, 7 og 9 er udkommet. Det er en status over, hvor langt forskningen er kommet og indeholder både kommenterede litteraturoversigter og omfattende litteraturlister.

Det vigtigste topografiske værk er så afgjort:

J. P. Trap: Danmark. 5. udg. redigeret af Niels Nielsen. Kbh., 1953-72. 31 bd.
Værket giver bl.a. henvisninger til større lokalhistoriske fremstillinger. De ældre udgaver, der er af mindre omfang, er stadig interessante, da man kan følge udviklingen på egnen gennem tiden. Udgaverne udkom således:

615 37.18

1929 Elbæk Lærerskole. Årsskrift. 1929-1940, 1947-1971.

615 37.24

1937 Betty Erhardt's Børnehave og Fritidshjem. Horsens. Beretning om Udviklingen gennem 10 år. 1927-1937. [1937]. 12 s. ill.

615 37.39

1976 Danmarks Lærerforening. Kreds 114. Horsens Lærerforening. Griflen. 1976-. Årg. 1-.

615 37.4

1964 Rosing Rederske Aftenskole. [Horsens]. 100 Års jubilæum. 1863/64-1963/64. [1964]. 12 s. ill.

615 37.4

1832 Selskabet for søndagsskolerne i Horsens. Beretning. 1832-1862.

615 37.414

1959 Bjerre Herreds Ungdomsskole. Årsskrift. 1959-1965, 1971-1973.

615 37.414

1919 Elbæk Efterskole. Julehilsen. 1919-1926.

615 37.414

1949 Elbæk Efterskole. Årsskrift. 1949-.

615 37.414

1925 Flemming Efterskole. Årsskrift. 1925-.

615 37.5

1954 Horsens Skolevæsen. Beretning. 1954/55-1964/65.

615 37.5

1971 Horsens kommunes Skolevæsen. Skolebladet. 1971-1972. Årg. 1-2.

615 37.5

1955 [Horsens Skoler]. Hjem. Børn. Skole. 1955. Årg. 1.

615 37.5

1962 [Horsens skoler]. Mini-times. 1962. Årg. 1.

615 37.5

1965 [Horsens Skoler]. Blækhuset. 1965.

615 37.5

1966 [Horsens skoler]. Søhesten. 1966-1969. Årg. 1-4.

615 37.5

1962 Borgerskolen i Skolegade. [Horsens]. Joker. 1962-1963. Årg. 1-2.

615 37.5

1938 Borgerskolens Elevforening.(den kommunale Mellem-og Realskole.) Horsens. Aarsskrift. 1938-1979/80.

615 37.5

1904 Forberedelsesskolen i Horsens. Meddelelser. 1904/05-1939/40.

615 37.5

1954 Horsens private realskole. "Perlen". 1954.

615 37.5

1947 Horsens private realskoles elevforening. "Perlen". 1947-1951. Årg. 1-4.

615 37.5

1902 Horsens private Real- og Forberedelsesskole. Beretning. 1902/03-1970/71.

615 37.5

1937 Horsens Statsskole. Heureka. 1937-1978.

Fra lokale småtryk, Fortegnelse over småtryk vedrørende danske lokaliteter uden for København 2. samling ved Therese Høeg Jacobsen og Eva Rasmussen 1986. Vejle amtskommune, Horsens kommune. Det kgl. biblioteks småtryksafdeling (under Danske afdeling) er med sine værdifulde samlinger fortrinsvis kendt og benyttet af folk, der har lejlighed til at benytte dem på stedet. Som et arbejdsredskab for amtsredaktionerne af Dansk lokalbibliografi er der derfor udarbejdet og udsendt to samlinger, en tredie er på vej, og der arbejdes med en fjerde. Den lokalhistorisk interesserede får herved et materiale i hænde, som det hidtil har været vanskeligt at opspore og udnytte.

1. udg. 1858-60.
2. udg. 1872-79.
3. udg. 1898-1906.
4. udg. 1920-32.

Der findes flere ældre topografier, som er af betydelig interesse. De vigtigste er:

Arent Berntsen: Danmarckis og Norgis fructbar Herlighed. Kbh., 1650-1656. <Reproudgave 1971>.

Peder Hansen Resen: Atlas Danicus. Indsamlet i slutningen af 1660'erne, men ikke udgivet i samtiden. 1925ff er i oversættelse fra latin publiceret en del af materialet fra forskellige steder i landet.

Erich Pontoppidan: Danske Atlas. Kbh., 1763-1771. 7 bd. <Fotografisk optryk 1968-72>.

Desuden udgav Det kgl. danske Landhusholdningsselskab: Bidrag til Kundskabelsen om de danske provindsers nuværende Tilstand i økonomisk Henseende, de såkaldte *amtsbeskrivelser,* mellem 1826 og 1844. De findes for samtlige amter, og en del er genudgivet i de senere år.

Danmarks administrative inddeling findes i:

Atlas over Danmarks administrative inddeling efter 1660. Redigeret af Karl-Erik Frandsen. Kbh., 1984. 2 bd.

Personalhistorie findes der vejledning til i:

Albert Fabritius & Harald Hatt: Håndbog i slægtsforskning. 3. udg. Kbh., 1963.

Hans H. Worsøe: Slægtshistorie – en vejledning, 1982.

Den oversigt over de biografiske opslagsværker, de såkaldte »stater«, findes i:

Lykke Andersen, Karen Borglykke: Bibliografi over danske »stater« 1913-1981. Kbh., 1985. 183 s.

Edb-alderen

Der sker i disse år en eksplosiv udvikling, hvor der opbygges databaser og bibliotekskataloger på edb. Det bliver lettere at søge, og kender man de principper, som baserne er opbygget efter, er man kommet langt.

Imidlertid gælder det, at behersker man det system, der er beskrevet i denne artikel, kan man roligt begynde sine *online-søgninger.* Man kan få adgang til nationalbibliografien via *Basis-systemet.* Foreløbig er de nyere årgange af Dansk Bogfortegnelse søgbare.

De store forskningsbiblioteker har lukket op for deres samlinger. Det gælder f.eks. *Det Kongelige Bibliotek* og *Statsbiblioteket.*

Dansk Historisk Bibliografi vil formodentlig blive online-søgbar i løbet af et par år. Det samme vil blive tilfældet for Dansk lokalbibliografi for så vidt angår à jour føring af det udkomne.

For at kunne benytte et edb-system og få et rimeligt udbytte skal man

- kende databasens omfang og karakter, f.eks.
  - bibliografi eller bibliotekskatalog
  - tidsmæssig afgrænsning (startår)
  - opbygning og strukturering af søgbare oplysninger.
- kende søgeteknik og kommandoer.

Man kan få sit lokale folkebibliotek til at foretage søgninger. En oversigt over danske databaser findes i:

Danske databaser: med fortegnelse over formidlere af elektronisk informationssøgning. Redigeret af Pernille Kofoed. Kbh.: Dansk Diane Center, 1989.

Løsbladværk, der løbende ajourføres. Også online-tilgængelig.

Litteraturhenvisninger

Intet arbejde er afsluttet, før der er udarbejdet en litteraturliste. Det gælder såvel doktordisputatser som elevarbejder. Litteraturlisten viser, hvilke bøger og tidsskriftartikler forfatteren har benyttet, og giver dermed lejlighed til at se ham eller hende efter i sømmene. Det er en regel, man ofte forsømmer sig mod, og det er følgelig vigtigt, at det bliver en vane allerede i skoletiden at give læseren mulighed for at arbejde videre med det stof, man har lagt frem.

En litteraturliste skal være overskuelig og indeholde de oplysninger, der skal til for at identificere værket, hverken flere eller færre. Den skal omfatte de centrale arbejder, der er benyttet vd udarbejdelsen af opgaven, men skal ikke være en komplet bibliografi for emnet. Henvises der til utrykt, sværttilgængeligt materiale, skal det fremgå af henvisningen.

Oplysninger, der er væsentlige om en bog/artikel, er:

Forfatter(e):	Forfatter(e):
Titel.	Titel.
Udgavebetegnelse.	Tidsskriftnavn.
Udgivelsessted,	Årgang,
Udgivelsesår.	Artiklens sidetal.
(Seriebetegnelse).	
f.eks.	

Jørgensen, Harald: Lokaladministrationen i Danmark Oprindelse og historisk udvikling indtil 1970. Kbh., 1985. (Administrationshistoriske studier nr. 11).

Christensen, Peter V.: Den lille landbokommission og indførelsen af arvefæste på krongodset i Nordsjæl-

land. – Fra Frederiksborg Amt. Årbog 1975, s. 27-71.

Det er ikke livsvigtigt, men der er tradition for, at litteraturlister opstilles alfabetisk efter forfattere, at værker uden hovedforfattere opstilles efter titlen, og at værker med en redaktør opstilles efter titlen, efterfulgt af »redigeret af«.

Forkortelser skal være gennemskuelige og gerne efter en vis standard. Der kan henvises til:

Forkortelser i historisk litteratur. Fortid og Nutid, bd. 21, 1960, s. 47-65.

Lokalbibliografier

Den følgende oversigt over lokalbibliografier er et forsøg på at skabe et overblik over, hvilke der for tiden bør konsulteres. Ældre bibliografier, der er overflødiggjort af nyere, er således ikke medtaget.

Oversigten er opstillet amtsvis.

København og Frederiksberg kommuner

Københavns bibliografi. Litteratur om København til 1950. Ved Svend Thomsen, Drude Lange og Irmelin Nordentoft. Kbh., 1957-1960. 3 bd.

——. Supplement 1. 1951-1965. Ved Svend Thomsen. Kbh., 1967. xvi, 173 s.

Københavns historie. Under redaktion af Sv. Cedergreen Bech m.fl. Kbh., 1980-83. 6 bd.

Litteratur om *Frederiksberg.* Under redaktion af J. Lehm Larsen. 3. udg. Frederiksberg, 1950. 200 s.

Frederiksberg billeder. Bidrag til en bibliografi over billeder med frederiksbergske motiver gengivet i danske bøger og tidsskrifter. Udarbejdet af Erik Ebstrup og Sven Houmøller. Frederiksberg 1963. 386 s.

Københavns amtskommune

Litteratur om *Ballerup* kommune. Udarb. af Inge Eliasson. Ballerup, 1976. 149 s.

Litteratur om *Gentofte* kommune. Udarb. af Ellen Marie Halver under medvirken af Gitte Rosenø og Steffen Høgh. Gentofte, 1976. 473 s.

——. Årligt supplement. 1977ff.

Litteratur om *Lyngby-Tårbæk:* En bibliografi. Udarb. af Lise Fog. Lyngby, 1987. 3 bd.

Litteratur om *Rødovre.* En bibliografi. Af Eva Deichmann. Rødovre, 1976. 126 s.

Litteratur om *Søllerød* kommune. En bibliografi. Udarb. af J. B. Friis Hansen under medvirken af Finn Slente. Søllerød, 1968. 2 bd.

——. Bind 2. Systematisk del 1968-82. Udarbejdet af Lise Ott og Finn Slente. Søllerød, 1984, 295 s.

——. Bind 3. Alfabetisk register 1679-1982. Udarbejdet af J. B. Friis Hansen, Lise Ott og Finn Slente. Ny udgave. Søllerød, 1984. 198 s.

Frederiksborg amtskommune

Dansk Lokalbibliografi. *Frederiksborg* amt. Udarbejdet af Eva Deichmann. Ballerup, 1985. 492 s.

Roskilde amtskommune

Dansk Lokalbibliografi. *Roskilde* amt. Udarbejdet af Else Schønning under medvirken af Oluf Abitz. Roskilde, 1979. ix, 379 s.

Vestsjællands amtskommune

Dansk Lokalbibliografi. *Vestsjællands* amt. Udarbejdet af Gitte Strange Jørgensen. Ballerup, 1987. 417 s.

Bibliografien blev ikke fuldført og kan derfor kun bruges til en orientering. Det er især tidsskriftartikler, der mangler. Se i øvrigt forordet.

Litteratur om *Lammefjorden.* Af Minna Holm Kragelund og Ingeborg Christmas-Møller. Holbæk, 1973. 20 s.

Litteratur om *Skælskør* kommune. Skælskør, 1972. 15 s.

Storstrøms amtskommune

Stevns herred. En bibliografi. 1700-1973. Af Hans Michelsen og Henning P. Nielsen. Kbh., 1975. 234 s.

Litteratur om *Sydsjælland.* En bibliografi dækkende *Vordingborg, Præstø* og *Langebæk* kommuner 1600-1976. Udarbejdet af H. C. Hansen og Steen Rosendahl. Vordingborg, 1978 (1981). xvii, 225 s.

Litteratur om *Lolland-Falster* i Centralbiblioteket Nykøbing-Falster. En katalog udarbejdet af Dan R. Sørensen. Nykøbing F., 1969. 69 s.

Maribo – historisk set. Hillested, Hunseby, Maribo, Stokkemarke og Østofte sogne. Af Else Boyhus. Maribo, 1976. 135 s.

Heri: s. 121-135. Bibliografi. Litteratur om *Maribo.* Ved Birthe Møller og Ester Frostad.

Litteratur om *Nysted* kommune 1840/41-1977. En lokal bibliografi. Udarb. af John Erik Petersen. Nykøbing F., 1978. 112 (19) s.

Litteratur om *Rødby* og *Fugleflugtslinien.* Udarbejdet af Kuno Nielsen. 2. udg. Rødby, 1987. 128 s.

Bornholms amtskommune

Bogen om Bornholm. Red. af Richard Nielsen og Thorvald Sørensen. Åbenrå, 1957. 644 s.

Heri: s. 605-648. Udvalg af trykte kilder om *Bornholm.* Udarb. af Esther Iversen.

Fyns amtskommune

Dansk Lokalbibliografi. *Fyns* amt til 1975. Udarb. af

Arne Stricker-Petersen. Odense, 1983ff. Bd. I-III, 1. 428 s.

Litteratur om *Odense*. Udarb. af Vibeke Hedemann og Alfr. Tiedje. Odense, 1945. 126 s.

Ringkøbing amtskommune

Det *nordlige Ringkøbing amt*. Udvalg af litteratur ved Erik Nørgaard og Kr. Bjerregaard. Holstebro, 1977. 36 s.

Århus amtskommune

Dansk Lokalbibliografi. *Århus Amt*. Udarbejdet af Leif Dehnits under medvirken af Kjeld Elkjær. Ballerup, 1988. 2 bd. 670 s.

Viborg amtskommune

Litteratur om *Thisted kommune 1840-1975*. Udarbejdet af Inger Skamris Hansen og Lene Hove (opgave fra Danmarks biblioteksskole).

Litteratur om *Viborg kommune*. Bibliografi til og med 1979. Red. af Karen Else Bonde. Viborg, 1983. XIII, 184 s.

Nordjyllands amtskommune

Fortegnelse over litteratur vedrørende *Ålborg* amt (1656-1935). Udarb. af B. Seidelin. Ålborg, 1939. 67 s.

Nordjylland i forandring. En bibliografi om bygninger og anlæg i Nordjyllands amt 1850-1950. Udarbejdet af Ruth Hedegaard. Sæby, 1985. 66 s.

Bogen om Himmerland. Hovedredaktør Robert Huhle. Aabenraa, 1958. 637 s.

Heri: s. 559-603. Udvalg af trykte kilder om *Himmerland*. Udarb. af Vibeke Calov.

Litteratur om *Løgstør* kommune. Af N. H. Lindhard. 2. udv. udg. Løgstør, 1979. 31 s.

Lokalbibliografi for *Aalborg by* 1482-1978. Af Ove Steen Jensen og Per Ørvad. Aalborg, 1980. 255 s.

Litteratur om *Hirtshals* kommune. Et udvalg. Redigeret af Birger Østergaard. 2. udg. Hirtshals, 1984. 58 s.

Litteratur om *Skagen*. Et udvalg. Skagen, 1976. 22 s.

Litteratur om *Sæby*. Af Ejnar Jacobsen. Sæby, 1974. 31 s.

Nordsøen. The North Sea. En bibliografi. A bibliography. Af S. A. Mathiesen. Kbh., 1979. xxxiii, 245 s.

Sønderjyllands amtskommune

Læs om *Sønderjylland*. Et udvalg af bøger og bidrag. Af Poul Kürstein. Flensborg, 1964. 119 s.

Litteratur om *Slesvig*. Et udvalg af bøger indgået i Den slesvigske Samling 1964-1971. Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig. Flensborg, 1973. 65, v s.

——. 1972-1978. Udarb. af Viggo Bohrsen Jensen. Flensborg, 1979. 109 s.

Bogen om Als. Hovedredaktør Robert Huhle. Aabenraa, 1956. 591 s.

Heri: s. 549-577. Trykte kilder om *Als*. Af Villy Andersen.

Litteratur om *Christiansfeld* kommune. En lokalbibliografi. Udarb. af Claus Vesterager Pedersen. Christiansfeld, 1982. xxxiii, 135 s.

Litteratur om *Haderslev*. Af Olav Christensen. Haderslev, 1956. 166 s.

Ribe amtskommune

Dansk Lokalbibliografi. *Ribe Amt. 2 bd. 640 s.* Under udgivelse.

Vejle amtskommune

Dansk Lokalbibliografi. *Vejle amt*. Udarbejdet af Bendix Bech-Thostrup m.fl. Ballerup, 1987. 2 bd.

Vigtigere lokalhistoriske tidsskrifter

Der udgives mange lokalhistoriske tidsskrifter, og der kan ikke gives en fuldstændig oversigt her. Man må selv holde sig orienteret om, hvad der udkommer i ens eget sogn. Derimod kan det være praktisk at give en oversigt over de vigtigere tidsskrifter, der dækker almindelig lokalhistorie eller større geografiske områder. For de sidstes vedkommende er det særlig de amtshistoriske årbøger, der er interessante. Her får man et godt indblik i, hvad der skrives om ens egns historie. De generelle lokalhistoriske tidsskrifter er:

Fortid og Nutid. Udgivet af Dansk Historisk Fællesforening. Grundlagt 1914.

Lokalhistorisk Journal. Udgivet af Sammenslutningen af lokalhistoriske Foreninger og Sammenslutningen af Lokalhistoriske Arkiver. Afløste Lokalhistorisk Arkiv 1967-71 og Lokalhistorisk Kontakt 1970-71.

De to tidsskrifter indeholder litteraturoversigter og anmeldelser og er vigtige til almindelig ajourføring.

De øvrige lokalhistoriske tidsskrifter, der her skal nævnes, er følgende (udover titel og udgiver er det første udgivelsesår anført):

1. *Historiske Meddelelser om København*. Udgivet af Københavns kommunalbestyrelse. 1909.
2. *Frederiksberg gennem tiderne*. Udgivet af Historisk-Topografisk Selskab for Frederiksberg. 1946.
3. *Fra Københavns Amt*. Udgivet af Historisk Samfund for Københavns Amt. 1910-60. <Fortsat som 5>.
4. *Fra Frederiksborg Amt. Årbog*. Udgivet af Frederiksborg Amts historiske Samfund. 1906.

5. *Historisk Årbog for Roskilde Amt.* Udgivet af Historisk Samfund for Roskilde Amt. 1976. <Fortsættelse af 3>.

6. *Fra Holbæk Amt.* Årbog for Historisk Samfund for Holbæk Amt. 1907.

7. *Årbog for Historisk Samfund for Sorø Amt.* 1912.

8. *Historisk Samfund for Præstø Amt. Årbog.* 1912.

9. *Lolland-Falsters historiske Samfund. Årbog.* 1913.

10. *Bornholmske Samlinger.* Udgivet af Bornholms historiske Samfund. 1906.

11. *Svendborg Amt.* Aarskrift for Svendborg Amts historiske Samfund. 1908-37. <Fortsat af 13>.

12. *Aarbog for Historisk Samfund for Odense og Assens Amter.* 1913-37. <Fortsat af 13>.

13. *Fynske Årbøger* udgivet af Historisk Samfund for Fyns stift. 1939. <Fortsættelse af 11 og 12>.

14. *Hardsyssels Årbog.* Udgivet af Historisk Samfund for Ringkøbing Amt. 1907.

15. *Århus Stifts Årbøger.* Udgivet af Historisk Samfund for Århus stift. 1908.

16. *Historisk Årbog fra Randers Amt.* Udgivet af Randers Amts historiske Samfund. 1907.

17. *Østjysk Hjemstavn.* Udgivet af Østjysk Hjemstavnsforening. 1936.

18. *Fra Viborg Amt.* Årbog udgivet af Historisk Samfund for Viborg Amt. 1929.

19. *Historisk Årbog for Thy og Mors og V. Hanherred.* Udgivet af Historisk Samfund for Thy og Mors. 1906.

20. *Skivebogen.* Udgivet af Historisk Samfund for Skive og Omegn. 1909.

21. *Fra Himmerland og Kjær Herred.* Årbøger udgivne af Historisk Samfund for Himmerland og Kjær Herred. 1912.

22. *Vendsyssel Årbog.* Udgivet af Historisk Samfund for Vendsyssel. 1915.

23. *Sønderjyske Årbøger.* Udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland. 1889.

24. *Sønderjysk Månedsskrift.* Udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland. 1924.

25. *Fra Als og Sundeved.* Udgivet af Historisk Samfund for Als og Sundeved. 1926.

26. *Fra Ribe Amt.* Udgivet af Historisk Samfund for Ribe Amt. 1903.
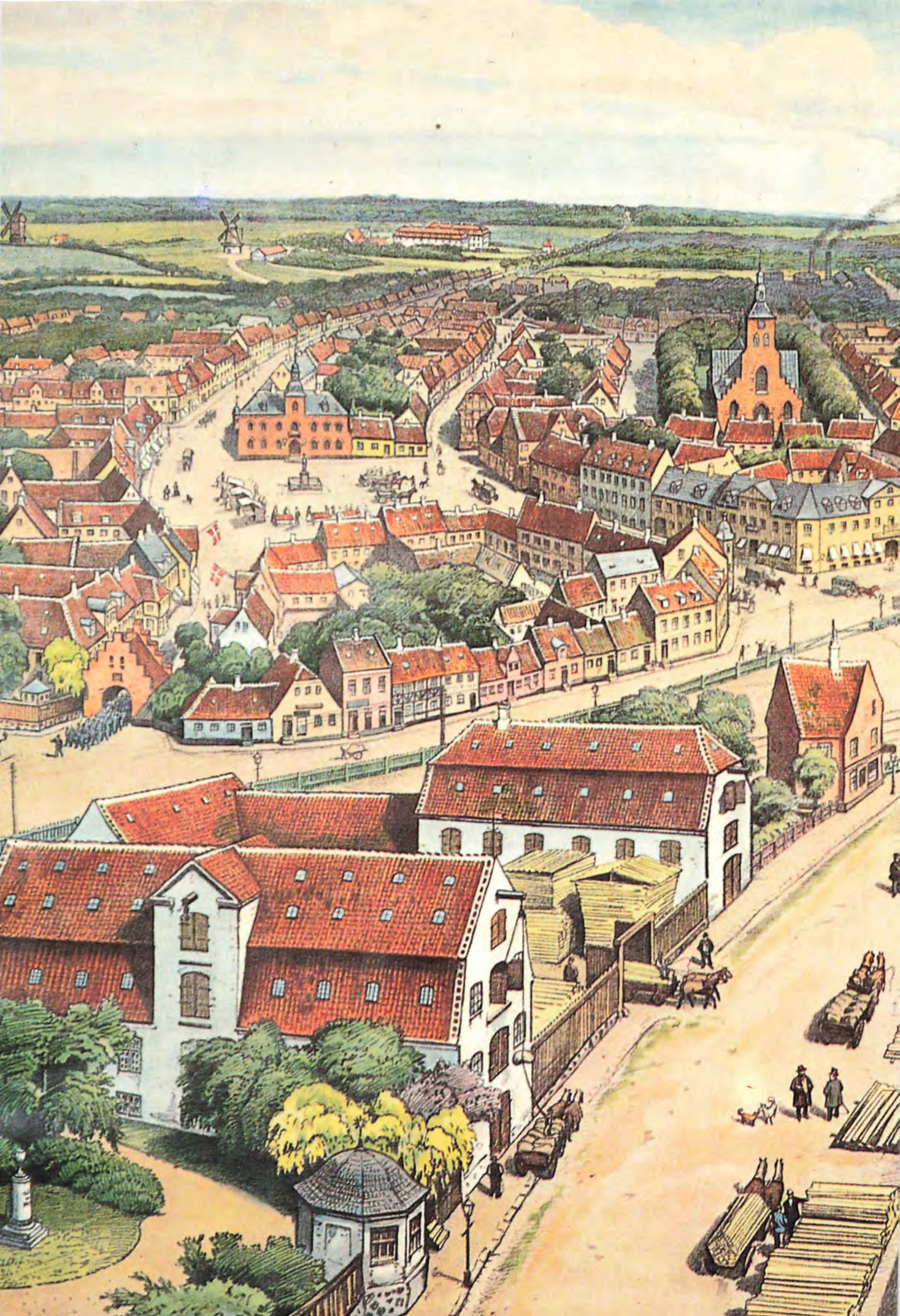
27. *Vejle Amts Årbøger* udgivne af Vejle Amts historiske Samfund. 1905.